

ISSN (Print)2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of
L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series

Серия **ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ.**
ТЮРКОЛОГИЯ

№ 2 (127)/2019

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019

Nur-Sultan, 2019

Нур-Султан, 2019

Бас редакторы
Нургазина Р.А.
с.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары
Бас редактордың орынбасары

Нечаева Е.Л., с.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Әбішева М.М., т.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Редакция алқасы

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д. (Қазақстан)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Анар Сомунгуоглу	доцент (Түркия)
Әбдуалиұлы Б.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Әлібекұлы А.	ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Әлиева С.К.	т.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Бирюков С.В.	с.ғ.д., проф. (Ресей)
Габдулина Б.А.	т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Грегори Глиссон	PhD д-ры, проф. (Германия)
Дәркенов К.Г.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Дронзина Т.	с.ғ.д., проф. (Болгария)
Дүйсембекова М.К.	с.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Жолдыбалына А.С.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Жолдасбекова А.Н.	с.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Звонарева Л.У.	т.ғ.д., проф. (Ресей)
Зимони Иштван	проф. (Венгрия)
Ибраев Ш.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ирфан Шахзад	PhD д-ры (Пакистан)
Каиржанов А.К.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Кайыркен Т.З.	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Кожирова С.Б.	с.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Конкобаев К.	ф.ғ.к., проф. (Қырғыз Республикасы)
Копежанова Д.Е.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Ласлу Марац	PhD д-ры, проф. (Нидерланды)
Мандана Тишехьяр	PhD д-ры (Иран)
Невская И.А.	PhD д-ры (Германия)
Нұрбаев Ж.Е.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Октай Танрисевер	PhD д-ры, проф. (Түркия)
Оспанова А.Н.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Пунит Гаур	PhD д-ры, проф. (Индия)
Пауло Ботта	PhD д-ры, проф. (Аргентина)
Рыстия И.С.	PhD д-ры (Қазақстан)
Сейт Али Авджу	PhD д-ры (Түркия)
Сомжүрек Б.Ж.	т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Тәштемханова Р.М.	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хасрет Чомак	PhD д-ры, проф. (Түркия)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, 349 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР, АЙМАҚТАНУ, ШЫҒЫСТАНУ, ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМҚ

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген. 25.05.18 ж. № 17125-

Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет

Тиражы: 35 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500

(ішкі 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief

Roza Nurtazina

Doctor of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief

Yelena Nechayeva, Can. of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)

Madina Abisheva, Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Bekzhan Abdualiuly	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Bibikhadisha Abzhapparova	Doctor of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aiman Azmukhanova	Can. of Historical Sciences (Kazakhstan)
Akzhigit Alibekuly	Can. of Philology, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Saule Aliyeva	Can. of Historical Sciences, Prof (Kazakhstan)
Anar Somuncuoglu	Assoc.Prof. (Turkey)
Sergey Biryukov	Doctor of Political Sciences, Prof.(Russia)
Kurmangali Darkenov	Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Tatyana Dronzina	Doctor of Political Sciences, Prof.(Bulgaria)
Maira Dyussebekova	Can. of Political Sciences, Assoc.Prof.(Kazakhstan)
Bagysh Gabdulina	Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Gregory Glisson	PhD, Prof. (Germany)
Hasret Çomak	PhD, Prof. (Turkey)
Shakir Ibrayev	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Irfan Shahzad	PhD (Pakistan)
Abai Kairzhanov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Tursynkhan Kaiyrken	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Kadyraly Konkobayev	Can. of Philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Svetlana Kozhirova	Doctor of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Danagul Kopezhanova	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
László Marác	PhD, Prof. (Netherlands)
Mandana Tishehyar	PhD in International Studies (Iran)
Irina Nevskaya	PhD (Germany)
Zhaslan Nurbayev	Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan),
Aigerim Ospanova	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Oktay Tanrisever	PhD, Prof. (Turkey)
Punit Gaur	PhD, Prof. (India)
Paulo Botta	PhD, Prof. (Argentina)
Indira Rystina	PhD (Kazakhstan)
Seyit Ali Avcu	PhD (Turkey)
Baubek Somzhurek	Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof.(Kazakhstan)
Raihan Tashtemkhanova	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Nurila Shaymerdinova	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Akbota Zholdasbekova	Can. of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Alua Zholdybalina	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Lola Zvonareva	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Russia)
Zimonyi István	Prof. (Hungary)

Editorial address: 2, Satpayev str., of.349, Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Responsible secretary, computer layout: Yelena Izteleuova

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan

Registration certificate No. 17125-Ж from 25.05.2018

Periodicity: 4 times a year

Circulation: 35 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-434)

© L.N.Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор
Нургазина Р.А.
д.полит.н., проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора
Зам. главного редактора

Нечаева Е.Л., к.полит.н., проф. (Казахстан)
Абишева М.М., к.ист.н., доцент (Казахстан)

Редакционная коллегия

Абдуалиулы Б.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Абжаппарова Б.Ж.	д.ист.н. (Казахстан)
Азмуханова А.М.	к.ист.н. (Казахстан)
Алибекулы А.	к.ф.н., доцент(Казахстан)
Алиева С.К.	к.ист.н., проф. (Казахстан)
Анар Сомунгуоглу	доцент (Турция)
Бирюков С.В.	д.полит.н., проф. (Россия)
Габдулина Б.А.	к.ист.н., доцент (Казахстан)
Грегори Глиссон	д-р PhD, проф. (Германия)
Даркенов К.Г.	к.и.н. (Казахстан)
Дронзина Т.	д.полит.н., проф. (Болгария)
Дюсембекова М.К.	к.полит.н., доцент (Казахстан)
Жолдыбалина А.С.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Жолдасбекова А.Н.	к.полит.н., проф. (Казахстан)
Звонарева Л.У.	д.ист.н., проф. (Россия)
Зимони Иштван	проф. (Венгрия)
Ибраев Ш.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ирфан Шахзад	д-р PhD (Пакистан)
Каиржанов А.К.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Кайыркен Т.З.	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Кожирова С.Б.	д.полит.н., проф. (Казахстан)
Конкобаев К.	к.ф.н., проф. (Кыргызстан)
Копежанова Д.Е.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Ласлу Марац	д-р PhD, проф. (Нидерланды)
Мандана Тишехьяр	д-р PhD (Иран)
Невская И.А.	д-р PhD (Германия)
Нурбаев Ж.Е.	к.и.н. (Казахстан)
Октай Танрисевер	д-р PhD, проф. (Турция)
Оспанова А.Н.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Пунит Гаур	д-р PhD, проф. (Индия)
Пауло Ботта	д-р PhD, проф. (Аргентина)
Рыстина И.С.	д-р PhD (Казахстан)
Сейт Али Авджу	д-р PhD (Турция)
Сомжурек Б.Ж.	к.ист.н., доцент (Казахстан)
Таштемханова Р.М.	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Хасрет Чомак	д-р PhD, проф. (Турция)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н., проф. (Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 349

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь, компьютерная верстка: Е.А. Изтелеуова

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ
Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК
Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан
Регистрационное свидетельство № 17125-Ж от 25.05.18 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 35 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-434)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР

<i>Айтбаев Д.Е., Габдулина Б.А.</i> Үкіметтік емес сектордың мемлекет ісіне араласуының әлемдік тәжірибелері.....	10
<i>Арын Е.М., Арин Р.С.</i> Мемлекеттік орган мен қоғамның коммуникативті қатынасының институционалды негіздері: қалыптастырудың қазақстандық тәжірибесі.....	17
<i>Байсултанова К.Ш.</i> Қазіргі трансұлттық үдерістер және еліміздің ұлттық қауіпсіздігі.....	31
<i>Жанпейісова Қ.Д., Бюлегенова Б.Б., Габдулина Б.А.</i> Рухани жаңғыру процесіндегі қоғамның саяси мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы.....	37
<i>Ли Ян</i> Шыңжаңдағы дін: тарих және қазіргі заман.....	45
<i>Насимов М.Ө.</i> Ұлттық сана және оның негізгі түсініктері.....	53
<i>Өтеғұлов О.Ж., Бюлегенова Б.Б., Шерьязданова Г.Р.</i> Ядролық баланс: таралу мен тежелу.....	61
<i>Тажибаяев Р.И.</i> АҚШ-тың Еуропа Одағына қатысты ұстанған саясаты.....	69

АЙМАҚТАНУ

<i>Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тоғузбаева А.К., Юрлова Д.А.</i> ЕО-ЕАЭС-СРЭБ: Еуразиялық кеңістіктегі энергетикалық саясатты дамытудағы акторлар мүдделері.....	86
<i>Шенин А.С., Оспанова А.Н., Изтелеуова Е.А.</i> АҚШ Ауғанстанда: Американдық истеблишменттегі ішкі консенсустық жоқтығы және түсініксіз перспективалар.....	93

ШЫҒЫСТАНУ

<i>Ахметова А.Т., Әлібекұлы А.</i> АСЕАН (ОШАЕА) мен Корея Республикасының экономикалық серіктестігі: даму үдерісі мен келешегі.....	99
<i>Еркін Ә.С., Абжаппарова Б.Ж.</i> Оңтүстік Кореяның сыбайлас жемқорлыққа қарсы «OPEN» бағдарламасы.....	109
<i>Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О.</i> Араб ұлты метаэтникалық қоғамдастық ретінде.....	117
<i>Қунанбаева Г.А., Кайыркен Т.З.</i> Шыңжаң өлкесіндегі буддизм ескерткіштері және оларды зерттеудегі қытай тарихнамасы.....	126
<i>Құрманғали Г.Қ.</i> Судан мәдениетіндегі туризмнің орны: тарихы мен қазіргі жағдайы.....	134
<i>Таирова Н.Р.</i> «Цифрлы Қазақстан» және «Цифрлы Жібек Жолының» жүзеге асырылуы. Бір шынжырдың түйіні: киберқауіпсіздіктің мәселелері.....	142

ТҮРКІТАНУ

<i>Әбдуәли Б.</i> Қазақ тіліндегі Ә дыбысының шығу тарихы.....	151
<i>Алимбеков Р.Ж.</i> Тарихи деректердегі Қорқыт және оның дәуірі.....	157
<i>Бастамитова А.Т.</i> Түркі халықтарының жылқыға байланысты дәстүрлі ойындары.....	165
<i>Қусаинова А.Б.</i> Түркі тілдеріндегі «итке» қатысты паремиялардың ерекшеліктері.....	172
<i>Сайтұлла Моллақаназатұлы</i> Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы Құран аудармасы.....	177
<i>Ярыгин С.А., Каликов Р.К.</i> Қазақстандағы ноғайлықтардың тарихының негізгі кезеңдері.....	185

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

<i>Aitbayev D.E., Gabdulina B.A.</i> Global experience of non-government sector participation in public affairs.....	10
<i>Aryn Y.M., Aryn R.S.</i> Institutional Fundamentals of Communicative Relations of State Bodies and Society: Experience of Kazakhstan.....	17
<i>Baisultanova Ch.K.</i> Modern Transnational Processes and National Security of the Country.....	31
<i>Zhanpeïssova K.D., Byulegenova B.B., Gabdulina B.A.</i> The formation and development of political culture in the process of spiritual revival of society.....	37
<i>Li Yang</i> Religion in Xinjiang: history and present.....	45
<i>Nassimov M.O.</i> National consciousness and its main concepts.....	53
<i>Otegulov O.J., Byulegenova B.B., Sheryzdanova G.R.</i> Nuclear Balance: Spread and Deterrence.....	61
<i>Tazhibayev R.I.</i> US policy towards the European Union.....	69

REGIONAL STUDIES

<i>Movkebayeva G.A., Bimagambetova Zh.T., Toguzbayeva A.K., Yurlova D.A.</i> Connecting EU-EAEU-SREB: interests of actors in development of energy policy on the Eurasian space.....	86
<i>Shenin A.S., Ospanova A.N., Izteleuova Ye.A.</i> US in Afghanistan: Unclear Perspectives and Lack of Consensus within the American Establishment.....	93

ORIENTAL STUDIES

<i>Akhmetova A.T., Alibekuly A.</i> Economic cooperation between ASEAN and Republic of Korea: development process and prospects.....	99
<i>Yerkin A., Abzhapparova B.</i> South Korean anti-corruption program «OPEN».....	109
<i>Ilyassova Z.S., Kenbayev Sh.O.</i> The Arab nation as a meta-ethnic community.....	117
<i>Kunanbayeva G.A., Kairken T.Z.</i> Buddhist monuments in the Xinjiang region and the historiography of their study.....	126
<i>Kurmangali G.K.</i> The Role of Tourism in Sudanese Culture: History and the Contemporary Position.....	134
<i>Tairova N.R.</i> «Digital Kazakhstan» and «Digital realization of Silk way» - main links of one chain: problems of cyber security.....	142

TURKOLOGY

<i>Abdualiuly B.</i> The history of sound ə (ä) in the Kazakh language.....	151
<i>Alimbekov R.Zh.</i> Korkut and his era in historical sources.....	157
<i>Bastamitova A.</i> Horse traditional games of Turkic peoples.....	165
<i>Kussainova A.B.</i> Features of paremia on the basis “dog” in Turkic languages.....	172
<i>Saipulla Mollakanagatuly</i> The first translation of the Koran in the Karakhanid state.....	177
<i>Yarygin S.A., Kalikov R.K.</i> The main phases of the earliest Nogais’ history in Kazakhstan.....	185

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Айтбаев Д.Е., Габдулина Б.А.</i> Мировой опыт участия неправительственного сектора в государственных делах.....	10
<i>Арын Е.М., Арын Р.С.</i> Институциональные основы коммуникативных отношений государственных органов и общества: казахстанская практика конструирования.....	17
<i>Байсултанова К.Ч.</i> Современные транснациональные процессы и национальная безопасность страны.....	31
<i>Жанпейісова К.Д., Бюлегенова Б.Б., Габдулина Б.А.</i> Становление и развитие политической культуры в процессе духовного возрождения общества.....	37
<i>Ли Ян</i> Религия в Синьцзяне: история и современность.....	45
<i>Насимов М.О.</i> Национальное сознание и ее основные понятия.....	53
<i>Өтегүлов О.Ж., Бюлегенова Б.Б., Шерьязданова Г.Р.</i> Ядерный баланс: распространение и сдерживание.....	61
<i>Тажибаяев Р.И.</i> Политика США по отношению к Европейскому Союзу.....	69

РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тогузбаева А.К., Юрлова Д.А.</i> Сопряжение ЕС-ЕАЭС-ЭПШП: интересы акторов в развитии энергетической политики на евразийском пространстве.....	86
<i>Шенин А.С., Оспанова А.Н., Изтелеуова Е.А.</i> США в Афганистане: неясные перспективы и отсутствие консенсуса внутри американского истеблишмента.....	93

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

<i>Ахметова А. Т., Әлібекұлы А.</i> Экономическое сотрудничество АСЕАН и Республики Корея: процесс развития и перспективы.....	99
<i>Еркін Ә.С., Абжаппарова Б.Ж.</i> Южнокорейская антикоррупционная программа «OPEN».....	109
<i>Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О.</i> Арабская нация как метаэтническая общность.....	117
<i>Кунанбаева Г.А., Кайыркен Т.З.</i> Буддийские памятники в Синьцзянском крае и историография их изучения.....	126
<i>Құрманғали Г.Қ.</i> Место туризма в суданской культуре: история и современное состояние.....	134
<i>Таирова Н.Р.</i> «Цифровой Казахстан» и «реализация цифрового Шёлкового пути» - звенья одной цепи: проблемы кибербезопасности.....	142

ТЮРКОЛОГИЯ

<i>Абдуалиулы Б.</i> История возникновения звука ә (ä) в казахском языке.....	151
<i>Алимбеков Р. Ж.</i> Коркыт и его эпоха в исторических источниках.....	157
<i>Бастамитова А.Т.</i> Конные традиционные игры тюркских народов.....	165
<i>Қусаинова А.Б.</i> Особенности паремий, относящихся к понятию «собака» в тюркских языках.....	172
<i>Сайпулла Моллаканатаулы</i> Первый перевод Корана в Караханидском государстве.....	177
<i>Ярыгин С.А., Каликов Р.К.</i> Основные этапы ранней истории ногайцев в Казахстане.....	185

КОЛОНКА РЕДАКТОРА

Журнал «Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева» издается с 1995 года. В 2018 году, в результате его реорганизации, были сформированы 12 самостоятельных научных направлений - серий журнала.

Серия «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология» научного журнала «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева» выходит с 2018 года и является самостоятельным журналом со своим регистрационным номером, полученным в Министерстве информации и коммуникации РК, а также печатным и онлайн номерами ISSN.

Редакция видит миссию журнала в распространении информации об исследованиях в области социально-гуманитарных наук, способствующей процессу интеграции научных знаний и формированию мировоззрения управленцев новой формации, информационной и методической поддержке вовлеченных в издательский процесс авторов, редакторов, читателей, научных обществ и других заинтересованных лиц и организаций.

В нашей серии освещаются результаты фундаментальных и прикладных исследований, направленных на изучение системы мировой и региональной политики, внутренней и внешней политики современного Казахстана, государственного управления, социально-экономического развития, актуальных вопросов политической науки, истории и теории международных отношений, международной безопасности, мировых интеграционных процессов, проблем комплексного регионоведения и сравнительного страноведения, политических аспектов международных конфликтов, публичной дипломатии и т.д.

Пул авторов журнала географически разнообразен. Среди отечественных авторов, наряду с представителями высших учебных заведений Нур-Султана и Алматы, на страницах журнала выступают исследователи и преподаватели практически всех региональных политологических центров страны, в том числе университетов и институтов, таких как Евразийский научно-исследовательский институт, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Яссави, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, Академия государственного управления при Президенте РК, Карагандинская академия МВД РК, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Университет С. Демиреля, Чжэцзянский университет, АО «Өрлеу», Университет Центральной Флориды, Институт Евразийской интеграции, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Институт мировых цивилизаций, Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова, Франкфуртский университет, Национальный университет обороны имени Первого Президента и др. Иностранных авторов представляют исследователи из таких стран, как США, Китай, Индия, Германия, Россия, Турция и др.

В состав редколлегии журнала входит 12 докторов политических, исторических и филологических наук, 12 кандидатов политических, исторических и философских наук и 14 PhD, которые представляют такие страны, как Россия, Кыргызстан, Германия, Нидерланды, Турция, Болгария, Венгрия, Пакистан, Индия, Аргентина.

За полтора года в пяти номерах журнала опубликовано 79 статей. Выходу в свет второго номера журнала за 2019 год, как и всех предыдущих выпусков, предшествовала серьезная и напряженная работа отдела научных изданий и редакционной коллегии.

Правила подготовки научных статей и условия их опубликования в выпусках нашей серии помещены на сайте журнала <http://bulpolit.enu.kz/>. Независимое рецензирование поступающих рукописей научных статей организуют заместители главного редактора. Редакционная коллегия играет существенную роль в повышении качества публикаций и предотвращении случаев нарушения исследовательской и публикационной этики. Все статьи проходят процедуру проверки рукописи на предмет самостоятельности

выполнения через систему автоматической проверки на плагиат. Публикацию каждой статьи сопровождают аннотации на казахском, русском и английском языках. Тексты статей редактируются и корректируются.

Решение о публикации или отклонении статей редакционная коллегия принимает, основываясь на рецензии, а также исходя из тематических планов и приоритетов на ближайшие выпуски и степени загруженности редакционного портфеля. Срочность публикации материалов, принятых к рассмотрению, авторам не гарантируется. При отклонении статьи автору направляется мотивированное заключение с изложением оснований для отказа в публикации.

Начиная с данного номера, мы помещаем в журнал «Колонку редактора», которая будет отражать наиболее актуальные вопросы и стратегические задачи издания, а также рекомендации главного редактора серии «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология».

Напоминаем авторам о том, что правила и условия подготовки научных статей надо знать и твердо им следовать. Критерии для публикации научных статей помещаются в каждом номере журнала, также они имеются на сайте ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Следование данным правилам, в том числе требованиям по техническому, методологическому и библиографическому оформлению, не только ускоряет и улучшает процесс рецензирования и редактирования, но и сокращает необходимость дополнительной переписки с авторами и предоставления телефонных разъяснений со стороны наших менеджеров.

Отдел научных изданий и редакционная коллегия систематически совершенствуют данный проект и осуществляют политику поступательного развития журнала с перспективой включения его в базы данных Scopus и Web of Science.

Отметим, что Серия «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология» входит в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК для публикации основных результатов научной деятельности, в каталог Национальной академической библиотеки Республики Казахстан. Начиная с третьего номера 2018 года, каждой статье присваивается идентификатор цифрового объекта DOI.

Для дальнейшего продвижения журнала в глобальное пространство научной информации редакционной коллегии необходимо проводить работу по расширению географического разнообразия авторов и обращать особое внимание на качество статей. Согласно рекомендациям по развитию научных журналов компании Clarivate Analytics редколлегия журнала должна приглашать к публикации специалистов, работающих в разных научно-исследовательских организациях, ученых, молодых исследователей из зарубежных стран.

Редакция нашего издания приглашает авторов к публикации результатов своих исследований на страницах журнала «Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология». Данная возможность предоставляется как преподавателям вузов и научным сотрудникам, так и магистрантам, докторантам

*С уважением, главный редактор,
доктор политических наук,
профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева
Нуртазина Р.А.*

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР
POLITICAL SCIENCE
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 10-16
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

XҒТАР 11.01.39

Д.Е. Айтбаев¹, Б.А. Габдулина²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: ¹*dosaiter@gmail.com*, ²*bagish68@yandex.ru*)

Үкіметтік емес сектордың мемлекет ісіне араласуының әлемдік тәжірибелері

Аңдатпа. Кез келген мемлекеттің саяси жүйесін либерализациялау азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге араласу деңгейін арттыруға ғана бағыттталып қоймай, сондай-ақ, оның ел Конституциясында белгіленген нормалар аясында мемлекеттік қатынастар жүйесіне бірігуіне жол ашуға тиіс.

Бұл ретте, үкіметтік емес ұйымдарды (бұдан әрі – ҮЕҰ) дамыту трансформацияланатын қоғамның ажырамас бөлігіне айналып, азаматтық қоғам институттары мен билік арасындағы өзара ықпалдастық тәсілдерін арттырады. Сондықтан соңғы кездері ҮЕҰ әлеуметтік, экономикалық және саяси бағытта дамудың үдерістерін айқындауға бағытталған зерттеулер нысанына айналып отыр. Осыған орай, үшінші сектордың орнықты дамуын қамтамасыз етудің әлемдік тәжірибесіне назар аудару мақсат етіп қойылды.

Түйін сөздер: үкіметтік емес ұйымдар, демократияландыру, қоғам, мемлекет, үшінші сектор.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-10-16>

Үшінші сектордың субъектісіне айналған ҮЕҰ соңғы онжылдықтарда әлемдік қоғамдастықтағы көптеген елдерде мойындалып, дамып келеді [1].

Дамыған елдерде ҮЕҰ азаматтық қоғамның маңызды бөлігі ретінде қарым-қатынастарды реттеудің қосымша тетігі саналады. Бұл елдердің үкіметтері ҮЕҰ-ны бюджеттік дефицит көлемін төмендету мақсатымен дамытып келеді. Сонымен қатар, мұндай елдерде ҮЕҰ мемлекеттік органдарға қарағанда өте пайдалы құрылым болып табылады. Яғни, мемлекет қосымша ұйымдар ашып, оларды бюджет есебінен қаржыландырғанша, тәуелсіз коммерциялық ұйымдарды қолдаған әлдеқайда тиімдірек болады. Жалпы, мемлекет тарапынан үкіметтік емес ұйымдарды қаржыландырудың модельдері төмендегі кестеге сәйкес ұсынылып отыр (Кесте 1).

Мемлекет тарапынан үкіметтік емес ұйымдарды қаржыландырудың модельдері

Континентальді модель	Англосаксондық модель	Скандинавиялық модель	Орталық-шығыс Еуропа және Жерорта теңізі моделі
<p>Германия, Франция.</p> <p>Іс жүзінде, мұнда мемлекет үшінші жақтың көрсеткен қызметтерін өтеу немесе негізгі жеткізушілер мен олардың мүдделі топтарына субсидия бөлу арқылы қаржыландырады. Бұл модельде мемлекеттік қаржыландыру деңгейі айтарлықтай жоғары (55-75%). Мұнда ҰЕҰ әлеуметтік қызметтерді белсенді түрде көрсетіп, олардың негізгі жеткізушісі саналуы мүмкін. Мәселен, Германияда жергілікті деңгейде көрсетілетін қызметтерге басымдық берілген.</p>	<p>Ұлыбритания. Бұл модель бойынша қызмет көрсетуде ҰЕҰ белсенді рөл атқарады. Сондай-ақ, олар мемлекет тарапынан қаржыландыруға аса мұқтаж емес. Мемлекеттік қаражат 35-55% аралығын құраса, қалғаны – басқа ресурстардың үлесінде. Бұл ҰЕҰ-ға жер-жерлерде қоғам өкілдерімен тығыз араласып, өз қызметіне жеке активтері мен табыстарын (қайырымдылық арқылы) пайдалана алады.</p>	<p>Финляндия, Швеция, Норвегия, Дания, Исландия. Бұл модельде мемлекет қызметтердің негізгі тұтынушысы саналады. ҰЕҰ әлеуметтік қызмет көрсетпей, «өкілеттік» функциясы атқарады. Яғни, өзінің мүшелері мен түрлі қоғам өкілдерінің спорттық, мәдени және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандырады. Өзге модельдермен салыстырғанда мұндағы мемлекеттік қаржыландыру деңгейі төмен (25-35%)</p>	<p>Эстония, Латвия, Литва, Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Румыния, Словения, Хорватия, Сербия, Албания, Болгария, Беларусь, Украина. Бұл мемлекет тарапынан ҰЕҰ-ны төмен деңгейде қаржыландырумен сипатталады. Осы елдер өз моделін ілгерілету үшін түрлі қадамдар жасап жатыр, алайда бүгінде жүйелі сипатқа ие бола алмай отыр. Дегенмен, бұл модель мемлекеттік қаржыландыру деңгейін арттыру мүмкіндігін қайта қарастыруды талап етіп, оны бөлу үдерісінің ашықтығын қамтамасыз етуді қажет етуде.</p>

Үкіметтік емес сектордың мемлекет ісіне араласуының әлемдік тәжірибелеріне көшпес бұрын, ҰЕҰ терминінің шетелдерде қолданылу үлгісі төмендегі 2 кестеде көрсетіледі:

Шет елдерде ҮЕҰ-ға қатысты қолданылатын терминдер

Венгрия	Франция	АҚШ	Германия
Мұнда «коммерциялық емес ұйымдар» (<i>non-profit organizations</i>) термині қолданылады. Азаматтық қоғамның бұл классикалық түріне ерікті бірлестіктер мен қорлар жатады.	Өз қызметінде табыс табуды көздемейтін барлық ұйымға қатысты «қауымдастық» (<i>les associations</i>) термині қолданылады. «Үкіметтік емес ұйымдар» (<i>organisation non gouvernementale - ONG</i>) термині трансұлттық сипаты бар және бірнеше елде жұмыс істейтін ұйымдарға қатысты қолданылады.	Мұнда тіркелмеңе ұйымдарды «қауымдастық», ал тіркелгенді – «корпорация» деп атайды. «Үкіметтік емес ұйымдар» термині қоғамдық пайда әкелетін коммерциялық емес ұйымдарға қатысты қолданылады.	Бұл елде «бірлестік» (<i>Der Verein</i>) термині көбірек қолданылады. Сонымен қатар, заң кез келген ұйымдастыру-құқықтық нысанда ҮЕҰ ашуға мүмкіндік береді. Құзыретті органдар тілкелмеген бірлестік (<i>Eingetragener Verein</i>), жауапкершілігі шектеулі қоғам (<i>Gesellschaft mit beschränkter Haftung</i>), кәсіпкерлік компания (<i>Unternehmergeellschaft</i>) немесе қор (<i>Stiftung</i>) түрінде ашуды ұсынады. Бұлардың ішінде көп таралғаны тіркелмеген бірлестіктер пен қорлар.

АҚШ-та әлеуметтік-мәдени қажеттілікке қарастырылған федералдық бюджеттің үштен бір бөлігі ҮЕҰ-ға бағытталған. Мұнда мемлекеттің және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ҮЕҰ-мен өзара ынтымақтастығы қаражаттың, соның ішінде әлеуметтік қажеттілікке бөлінген қаржының тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етудің маңызды факторы саналады [2]. Жақында америкалық ҮЕҰ зейнетақымен қамтудың тиімді заңнамасын қабылдауға ықпал етуі соның бір айғағы.

Еуропа тәжірибесіне алсақ, өзінің дербестігіне қарамастан, мұнда азаматтық қоғамды қалыптастыру ісі көбіне екінші орынға қойылып келеді. Дегенмен, Еуропада қоғамдық құрылымдапды одан әрі дамытуға бағытталған азаматтық бастамалар жергілікті деңгейде де, жалпымемлекеттік деңгейде де белсенді қолдау тауып келе жатыр. Жалпы, Еуропаның 22 елінде шамамен 3 миллионға жуық ҮЕҰ жұмыс жасайды. Олардың тұтас қаржыландырылу дәрежесі Италия, Ұлыбритания сияқты елдердің ішкі жалпы өніміне тең [3]. Демократиялық дамуды қамтамасыз ету, оның басты құндылықтарын сақтау еуропалық ҮЕҰ негізгі міндеттері болып табылады.

Атап айтқанда, Германияда ҮЕҰ көп жағдайда әлеуметтік проблемаларды шешуге ықпал ететіндіктен, халықтың түрлі санаттары арасындағы (бай және кедей) қарама-қайшылықтардың алдын алуда басты рөл атқарады. Бұл елде өткен ғасырдың 90-жылдарының өзінде осы секторда 2 миллионға жуық адам қызмет істеген. Қазір бұл көрсеткіш біршама өсіп отыр.

Ұлыбританияда ҮЕҰ тарихы ХІХ ғасырдың басынан бастау алады. Мұнда үшінші сектордың экономикалық қызмет саласына едәуір ықпалы бар. Тіпті, бірқатар ҮЕҰ кірісі ондаған миллион фунт стерлингті құрайды.

Сондай-ақ, Еуропаның бірқатар елдерінде, мәселен Нидерланд Корольдігінде, ҮЕҰ өздерін мүшелік жарналар есебінен қаржыландырып отыр. Бұл көп жағдайда үкіметке тәуелділіктен арылуға мүмкіндік береді. Осы елдің тәжірибесі ҮЕҰ қызметін демократияландыру ісінде зор рөл атқаруда. Айталық, әлемге танымал «Жердің достары – Нидерланд (Друзья Земли – Нидерланды)» атты экологиялық ұйымы өзінің барлық қызметінің 80 пайызынан астамында елдің нақты саясатына араласады.

Ал Шығыс Еуропа елдеріндегі ҮЕҰ-да, жалпы азаматтық қоғамы да қазір қалыптасу кезеңін бастан өткеріп отыр. Олардың басым көпшілігі демократияны ілгерілету, еркіндікті шектеуге қарсы тұру бағытында жұмыс жасауға шоғырланған. Хорватия және Босния мемлекеттерінде үшінші сектор өкілдері әлі күнге дейін тұрғындарға гуманитарлық көмек көрсету аясынан ұзап шыға алмауда.

Канадада үшінші сектор қоғамдық өмірге белсенді атсалысып, елдің саяси және әлеуметтік-экономикалық процестеріне әсер ете алатын деңгейге жеткен. Олар елдегі үкімет пен іскер топ өкілдері көрсете алмайтын қызмет түрлерін қамтуда. Мұндағы ҮЕҰ-ның 75 пайызы ұлттық болса, қалған 25 пайызы халықаралық ұйымдардың филиалдары саналады. Канадалық ҮЕҰ табыс салығынан толық босатылған әрі бірқатар провинцияда коммерциялық ұйымдардың қажеттігі үшін арнайы қаражаттар қарастыру мақсатымен тиісті заңнамалық актілер қабылданған [4].

Ислам әлемі елдерінде ҮЕҰ, негізінен, халықтың тұрмысы төмен бөлігінің әлеуметтік мәселелерін шешуге бағытталған қайырымдылық қызметтермен айналысады. Бұл ретте Иран мен Үндістанның тәжірибесі көбірек мысалға алынып жүр.

Сонымен қатар, бірқатар елдің үкіметтері ҮЕҰ қызметтеріне шектеу қояды. Мысалға, Аргентина, Эквадор, Жапония, Оңтүстік Корея, Тайвань сияқты мемлекеттерде құзыретті органдар ҮЕҰ-ның мақсаттары қоғамдық тұрмысты жақсартуға септігін тигізеді деп шешкен жағдайда ғана оны тіркейді.

ТМД елдерінде ҮЕҰ-ның басымдықтары саяси және экономикалық ахуалдарға тікелей байланысты болады. Сәйкесінше, олар осы бағыт бойынша дамиды.

Соның ішінде, Ресейде Қазақстандағы сияқты ҮЕҰ желісі жақсы дамыған. Тек олармен кері байланыс жолға қойылмаған. Яғни, мемлекеттік құрылымдар ҮЕҰ-ның бастамаларын тыңдағанмен, қабылдамайды. Сондай-ақ, халықтың көп бөлігі қоғамдық белсенділік танытпайды. Бұл дегеніміз – тұрғындардың көбісі әлі күнге дейін ҮЕҰ мәнін түсінбей, азаматтық қоғамға сенім артпай келеді. Оның басты себебі, билік жүргізудің мықты әкімшілік жүйесін ұстанған Кеңес Одағы тарағаннан кейін де халықтың мемлекеттің үстемдік етуіне мойынсұнып қалуында. Қазіргі кезде Қазақстан экономиканың нарықтық үлгісін ұстанғанымен, санада мемлекетке мүдделілік элементтерінен толық арыла алмай келеді.

Өзбекстанда бүгінде ҮЕҰ-ны институционалдық тұрғыдан дамыту үшін қажетті негізгі заңнамалық база қалыптасқанмен, олардың көптеп ашылып, қызу жұмыс істеуі байқалмай отыр. Мұнда 1 миллион тұрғынға 17 ҮЕҰ тиесілі. Оның өзінде бұл үкіметтік емес сектор өкілдері мәдениет, өнер, бұқаралық ақпарат құралдары саласында ғана белсенділік танытуда.

Қырғызстан заңнамасында үкіметтік емес ұйымдар деген түсінік мүлдем қарастырылмаған. Бұл термин тек халықаралық тәжірибеден алынып қана қолданылады. Алайда, мұнда адам басына шаққандағы ҮЕҰ саны Орталық Азия бойынша ең жоғары деңгейде.

Қазіргі кезде Қазақстандағы ҮЕҰ құқық қорғау саласынан бастап қайырымдылыққа дейінгі қоғамның барлық мүддесін көздеп жүр. Сондай-ақ айта кететін бір жайт,

қазақстандық үшінші сектор әлеуметтік сипатта басымырақ жұмыс істеуде. Жалпы, Қазақстан ТМД елдерінің ішінде бұл саламен санасып, мемлекет деңгейінде дамуына жағдай жасап отырған бірден-бір мемлекет саналады. Ол үшін тиісті нормативтік-құқықтық база қалыптастырылуда, ҰЕҰ-ның басты диалог алаңы саналатын Азаматтық форум республиканың ең жоғары деңгейдегі басшылығының қатысуымен өтіп, оның ұсынымдары мемлекеттік органдар үшін орындалуға міндеттелуде [5].

Қорытынды. Азаматтық қоғамды дамыту мемлекетті демократияландырудың басты шарты екені жалпыға түсінікті. Соның ішінде үкіметтік емес ұйымдар заманауи демократиялық қоғам бет алып бара жатқан әлеуметтік құрылым саналады.

Әлем елдеріндегі ҰЕҰ қызметіне жасалған талдау көрсетіп отырғандай, үшінші сектор бірқатар мемлекеттік қызметтерді, әсіресе әлеуметтік-мәдени салардағы қызметтерді, өзіне алып отыр. Олар стратегиялық бағдарламаларды жүзеге асырып қана қоймай, олардың тиімділігіне мониторинг жүргізуде. Нәтижесінде, елдің үкіметіне тиісті ұсынымдар әзірлеп, қажетті шешімдер қабылдауға әсер етіп жүр.

Осылайша, әлемдегі ҰЕҰ негізгі мақсаттарының бірі – азаматтардың демократиялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау, тұрғындардың кедейлік деңгейін төмендету, билік пен азаматтық қоғам арасындағы диалогты үйлестіру. Үкіметтік емес ұйымдар көптеген елдерде, әсіресе АҚШ-та, Еуропаның бірқатар мемлекетінде, халықтың басым бөлігін тарта отырып, үкімет тарапынан шешім қабылдау процесіне ықпал етіп келеді. Бұл тәжірибенің Қазақстан үшін де маңызы зор. Алайда, билік мұны әлі толықтай пайдалана алмай отыр. Сондықтан, еліміз бойынша ҰЕҰ желісінің дамуына жан-жақты қолдау көрсету қажет. Қандай да бір мәселеге қатысты үкіметтік емес ұйымдардың саны көп болған сайын, мемлекеттік органдарға әсер ету тетіктері күшейе түспек.

Еліміздің ҰЕҰ үшін әлемдік тәжірибенің нақты бір моделін толықтай алуға болмайды. Бұл ретте, жағдайға байланысты таңдау жасаған дұрыс. Мәселен, үшінші секторды қаржылануда Ұлыбритания мен Нидерланд сияқты елдердің үлгісін алған жөн. Яғни, өз мүшелерінің жарғылық қаражатымен қоса, саяси мүдделерді қорғау саласында жеке сектордың ресурстарын да тартуға мүмкіндік болады. Ал, әлеуметтік-гуманитарлық мәселерді шешу ісіне ҰЕҰ-ны тарту барысында АҚШ-тың және өзге де елдердің моделін пайдаланған орынды болар еді. Бұл тәжірибе де елдің тұрмыс сапасын арттыруға тың серпін береді.

Жалпы, шын мәнінде, мемлекет кейбір қызметтерді ҰЕҰ-ға бере алады. Барлық дамыған елдерде осындай қарым-қатынас түрі жақсы үрдіске айналған. Қазақстанның ҰЕҰ үшін халықаралық тәжірибе өте қажет. Алайда, бізде әлеуметтік салада жұмыс істейтін әлемдегі үкіметтік емес ұйымдардан бірқатар өзгешелік бар. Біріншіден, Қазақстанда ҰЕҰ-ны қолдау әлі де халықаралық тәжірибедегі қолдаулардан төмен. Екіншіден, коммерциялық емес қайырымдылық қызмет елімізде әр алуан және көбіне әлеуметтік бағытта жұмыс істейді. Үшіншіден, Қазақстандағы ҰЕҰ өзара бөлініп, өзара байланыстары әлсіз болып отыр. Осы және өзге де факторлар қоғамдық пікірді қалыптастырып, халықтың оларға деген сенімін нығайтудың маңызды тетігі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Морозов А.А. Роль и место НПО в Казахстане сквозь призму мирового опыта / А.А. Морозов // *Analytik*. – 2002. – № 4. – С. 17.
2. Теплякова В. Государство и НПО – моменты истины: Гражданский форум / В. Теплякова // *Акмолинская правда*. – 2007. 30 октября. – С. 2.
3. Досыбаева Р.Б. Юридические лица с иностранным участием в некоммерческой сфере / Р.Б. Досыбаева // *Экономика и право Казахстана*. – 2008. – № 8. – С. 47-49.

4. Лысенко В.В. Опыт регламентирования правового положения и функционирования неправительственных организаций в зарубежных странах. [электрон.ресурс]. - URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/38881-opyt-reglamentirovaniya-pravovogo-polozheniya-funkcionirovaniya-nepravitelstvennykh-organizacij> (дата обращения: 27.02.2019).

5. Сактаганова З.Г., Оспанова Д.К. Исторический обзор мирового опыта развития и функционирования неправительственных организаций / З.Г. Сактаганова, Д.К. Оспанова // Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова. // Омский научный вестник.- 2013. – № 3 (119). –С. 47-50.

Д.Е. Айтбаев, Б.А. Габдулина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Мировой опыт участия неправительственного сектора в государственных делах

Аннотация. Либерализация политической системы любого государства должна ориентироваться не только на повышение активности участия граждан в общественно-политической жизни страны, но и на их интеграцию в систему государственных отношений в рамках норм, указанных Конституцией Казахстана.

В этом плане развитие неправительственных организаций (далее – НПО) является атрибутом трансформируемого общества, а также расширяет методы взаимодействия между институтами гражданского общества и власти. В последнее время НПО оказались в центре исследований, ориентированных на определение процессов развития в социальном, экономическом и политическом направлениях. В связи с этим целью статьи является изучение мирового опыта в сфере обеспечения устойчивого развития третьего сектора.

Ключевые слова: неправительственные организации, демократизация, общество, государство, третий сектор.

D.E. Aitbayev, B.A. Gabdulina

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Global experience of non-government sector participation in public affairs

Abstract. Liberalization of the political system of any state should focus not only on increasing the participation of citizens in the social and political life of the country, but also on their integration into the system of state relations within the framework of the standards specified by the Constitution of Kazakhstan.

In this regard, the development of non-governmental organizations (hereinafter - NGOs) is an attribute of a transforming society, also expanding the methods of interaction between the institutions of civil society and government. Recently, NGOs have been at the center of research focused on determining development processes in social, economic and political areas. In this regard, the purpose of the article is to study world experience in the field of ensuring the sustainable development of the third sector.

Key words: non-governmental organizations, democratization, society, state, third sector.

References

1. Morozov A.A. Rol' i mesto NPO v Kazakhstane skvoz' prizmu mirovogo opyta [The role and place of NGOs in Kazakhstan through the prism of world experience], *Analytik [Analytic]*, **4**, 17 (2002). [in Russian]
2. Teplyakova V. Gosudarstvo i NPO – momenty istiny: Grazhdanskij forum [State and NGOs - moments of truth: Civic Forum], *Akmolinskaya Pravda [Akmolinsk Truth]*. – 30 October. – 2 (2007) [in Russian]
3. Dosybayeva R.B. Yiridicheskie litsa s inostrannym uchastiem v nekommercheskoj sfere [Legal entities with foreign participation in the non-profit sphere], *Ekonomika i pravo Kazakhstana [Economics and Law of Kazakhstan]*, **8**, 47-49 (2008).

4. Lysenko V.V. Opyt reglamentirovaniya pravovogo polozheniya i funkcionirovaniya nepravitel'stvennyh organizatsij v zarubezhnyh srstanah [Experience in regulating the legal status and functioning of non-governmental organizations in foreign countries]. Available at: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/38881-opyt-reglamentirovaniya-pravovogo-polozheniya-funkcionirovaniya-nepravitelstvennykh-organizacij> (accessed: 27.02.2019).

5. Saktaganova Z.G., Ospanova D.K. Istoricheskij obzor mirovogo opyta razvitiya i funkcionirovaniya nepravitel'stvennyh organizatsij [Historical overview of world experience in the development and functioning of non-governmental organizations], Karagandinskij gosudarstennij universitet im. E.A.Buketova. Omskij nauchnyj vestnik [E.A.Buketov Karaganda State University, Omsk Scientific Herald] **3** (119), 47-50 (2013).

Авторлар туралы мәлімет:

Айтбаев Д.Е. – саясаттану кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Габдулина Б.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Айтбайев Д.Е. – Master degree Student of the Department of Political Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Gabdulina B.A. - Candidate of Historical, Associate Professor of the Department of Political Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 2 (127)/2019, с. 17-30
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 11.15.2

Е.М. Арын¹, Р.С. Арын²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилёва, Нур-Султан, Казахстан

²Академия социальных наук Казахстана, Алматы, Казахстан

(¹E-mail: e-aryn@mail.ru, ²rabiga2702@gmail.com)

Институциональные основы коммуникативных отношений государственных органов и общества: казахстанская практика конструирования

Аннотация. Более чем четвертьвековой опыт государственного строительства независимого Казахстана определил собственную «повестку дня» модернизации как самих институтов государственной власти и гражданского общества, так и форм их взаимодействия.

Молодое современное государство на первых же шагах своего становления столкнулось с комплексом проблем перехода от квазигосударственных институтов управления к принципам демократического, социально ответственного, открытого гражданского общества.

Учитывая вышесказанное, в данной научно-аналитической статье представлен комплексный анализ истории и практики развития государственных коммуникаций с общественными институтами, в том числе и на примере Республики Казахстан.

В связи с этим целью статьи является оценка конструктивного опыта применения коммуникаций власти и общества, рассмотрение страновых и социально-политических особенностей формирования моделей коммуникационных связей государства, определение институциональных основ коммуникативных отношений различных государственных органов власти с институтами общества в условиях их казахстанской практики конструирования, выявления приоритетных направлений повышения эффективности коммуникационных функций государства и решения системных проблем их регулирования на материалах Республики Казахстан.

В данной работе изложены конкретные выводы и предложения, направленные на динамизацию коммуникационных связей институтов государственной власти и общества на современном этапе развития Республики Казахстан.

Ключевые слова: коммуникации, общественные институты, власть, электронное правительство, история СМИ, послание народу Казахстана, информационная среда, общественные советы.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-17-30>

Введение. Социально-культурный контекст и историческое прошлое народа во многом предопределяли характер и формы развития коммуникационных ресурсов государства и общества.

Данная идеологема транспарируется в реалии жизни населения стран через особенности государственно-политического обустройства. Именно поэтому коммуникации в большей степени рассматриваются как политический инструмент влияния власти на общественное мнение различных социальных групп населения.

Вышеотмеченное, естественно, получило классическое полноценное форматирование в конце XIX века, в XX веке - как коммуникационная система информирования общества и с помощью уже и массовых информационных ресурсов.

Однако необходимо понимать, что первоначальные формы взаимодействия государства и общества в той или иной форме эволюционировали в более совершенные и эффективные инструменты влияния.

Для казахстанской исторической практики нomaдизм, кочевничество как образ жизни и форма организации государственного строя имплементарно отражают временной и пространственный аспекты эпохи.

Именно поэтому «первородными» формами коммуникаций правителей того периода выступают явления, имеющие чисто этнографическую окраску и прямую, т.е. непосредственную, связь власти с обществом.

Одним из таких коммуникационных ресурсов в свое время выступало степное «сарафанное» радио – «ұзынқұлақ». Основная информация передавалась из уст в уста, новости доходили до слуха людей достаточно быстро и в относительно точной интерпретации [1, с. 352].

Можно было бы инструментарий степной информационной среды, ввиду ее уникальности, рекомендовать в список выдающихся достижений нематериального характера ЮНЕСКО.

Особенностью ұзынқұлақ было то, что информация от источника распространялась по степи равномерно и преимущественно на добровольной основе.

В отличие от него в условиях военно-автократического правления кочевая цивилизация породила и другой способ передачи информации (приказов, указов, различных решений) в виде бекетов. Скорость передачи информации в то время была одной из самых высоких в мире, а отлаженность организации работы конных разъездов отмечаются военными историками в качестве главной причины победоносного шествия тюркских племен [2-4].

Принципы степной демократии канонизировали еще два института взаимодействия власти и общества, таких как Свод законов «Жеті жарғы» и бии. Степная Конституция и степные суды воспроизводили вертикальные принципы управления на уровне всех родов и племен казахского народа [5, с. 38]. Славные имена великих биев Қазыбека, Төле, Айтеке овеяны легендами и сказаниями, их вклад в укрепление государственных основ казахского народа внушительен и незабываем.

Данные институты степных коммуникаций власти стали образцом максимального уровня доверия общества к решению государственных структур.

Дальнейший ход почти трехсотлетней истории казахского народа можно обобщенно обозначить как период квазигосударственного существования, потери этнокультурной идентичности, вплоть до физического уничтожения почти половины нации. Этот трагический этап в жизни казахского народа сопровождался перманентными попытками национально-освободительных движений вернуть нации независимость и государственно-политическую суверенность.

Технологические новшества в казахские степи пришли вместе с печатным изданием книг. В начале XIX века начинается эпоха просвещения казахского народа, сопровождающаяся изданием первых книг: «Сейфуль-Малик», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Біржан-Сара». Активное распространение новых социальных и политических взглядов, осмысление геополитических и правовых аспектов жизни в Великой Степи традиционно и справедливо связываются с трудами Чокана Валиханова, Ыбрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева и других просветителей казахского народа.

Через печатное слово, издание периодической печати – газет и журналов – продолжается процесс становления коммуникационных способов взаимодействия власти и общества. Силу печатного слова население почувствовало с первых изданий газеты «Дала уалаятының газеті», издававшейся с 1888 года в Омске. Начало XX века ознаменовалось появлением первых независимых газет, таких как «Казахская газета», «Серке» («Лидер»), «Орал», призывавших к вооруженной борьбе и распространению революционных идей.

Особенным явлением стал выпуск журнала «Айкап» и газеты «Казах». Коренной поворот казахского народа к стремлению к свободе и равноправию, собственному выбору государственного устройства определили провозглашение автономии Алаш-Орды.

В том же году формируется первая информационно-техническая инфраструктура теле- и радиовещания. Линия радиотелеграфа Актау-Махачкала, Ташкентская радиостанция, распространение радиобюллетеня, широковещательная длинноволновая радиостанция, а в последующем трансляция Всесоюзного радио, открытие в 1958-м году первых телецентров

– таковы стратегически важные вехи становления информационно-коммуникационных ресурсов Казахстана в XX веке.

Только в 1991 году казахская государственность была оформлена историческим актом принятия Закона о независимости Республики Казахстан [6, с.622].

Эту дату можно считать стартом формирования самостоятельной, полноформатной коммуникационной системы государства, имеющей как вертикальные, так и горизонтальные связи с обществом.

Институционализация государственно-политического строя, структуризация системы управления на отраслевом, региональном и республиканском уровнях в Казахстане, естественно, сопровождалась формированием информационных посылов от власти к обществу.

Результаты/Обсуждения. Первым коммуникативным актом государства стало опубликование принципиально важной статьи Главы Государства Н.А. Назарбаева в мае 1992 года «Стратегия становления и развития Казахстана как независимого государства» [7, с. 55]. Эта форма прямого и публичного обращения Президента страны в виде стратегического осмысления текущих, среднесрочных и долгосрочных задач развития государства в дальнейшем канонизировалась как одна из обязательных и важнейших коммуникаций власти и общества

В апреле 2017 года, продолжая сформированную им же традицию выхода статей для общественного обсуждения, Глава государства Н. Назарбаев, выдвигает стратегический императив перспективного развития страны «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [8, с. 48].

Данные статьи всегда подкрепляются соответствующими государственными актами на уровне Президента и Правительства страны [9].

В первые годы независимости получила свое конституционное значение и такая форма обращения Главы Государства как ежегодное послание народу Казахстана. Первое официальное Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана было обнародовано 16 октября 1997 года «Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев».

В данных коммуникационных документах формируется взгляд на перспективный и текущий период развития, дается оценка миссии государства в решении вызовов и угроз современности, путей модернизации важнейших сфер жизни общества [10].

Таблица 1.

Хронология посланий Президента республики
Казахстан народу Казахстана

№	Дата принятия	Наименование послания	Ключевой императив
1	16 октября 1997 года	Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев	«Казахстан-2030»
2	16 сентября 1998 года	О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики: демократизация общества, экономическая и политическая реформа в новом столетии	М о д е р н и з а ц и я г о с у д а р с т в е н н о г о у п р а в л е н и я
3	16 сентября 1999 года	Стабильность и безопасность страны в новом столетии	Вызовы XXI века

4	16 октября 2000 года	Свободному, эффективному и безопасному обществу	Реформирование реального сектора экономики, углубление социальных и правовых основ
5	16 сентября 2001 года	О положении в стране и об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2002 год	Десятилетие независимости и взгляд в будущее
6	16 апреля 2002 года	Об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2003 год	Развитие села (аула)
7	16 апреля 2003 года	Основные направления внутренней и внешней политики на 2004 год	Развитие социально-экономической сферы
8	10 марта 2004 года	К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации	Стратегия европейских стандартов в экономике и социальной сфере
9	16 февраля 2005 года	Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации	Дальнейшая модернизация и демократизация
10	1 марта 2006 года	Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии	Вхождение в число 50-ти развитых стран
11	28 февраля 2007 года	Новый Казахстан в новом мире	30 направлений внешней и внутренней политики.
12	16 февраля 2008 года	Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики	Углубление реформ во всех сферах жизни общества
13	16 марта 2009 года	Через кризис к обновлению и развитию	Антикризисная стратегия развития
14	29 января 2010 года	Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана	Стратегический план 2020
15	28 января 2011 года	Построим будущее вместе	20 лет мира и созидания
16	27 января 2012 года	Социально – экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана	Рост экономики и благосостояния народа
17	14 декабря 2012 года	Стратегия «Казахстан – 2050»	Развитие страны до 2050 года
18	17 января 2014 года	Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее	Вхождение в число 30-ти наиболее развитых стран
19	30 ноября 2015 года	Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы развития	25-летие независимости страны

20	6 января 2016 года	План нации – путь к казахстанской мечте	Выполнение плана 100 шагов
21	31 января 2017 года	Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность	Новая модель развития страны
22	10 января 2018 года	Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции	Индустриальное развитие экономики
23	5 октября 2018 года	Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни	Новые социальные инициативы

В целом, международная практика применения данной формы коммуникации показывает ее высокую эффективность и информационную значимость.

С 2005 года в политическую жизнь общества внедрены отчеты акимов всех уровней, руководители квазигосударственного сектора, ректоры национальных вузов в онлайн-режиме отчитываются перед населением [11].

В системе коммуникаций государственных органов активно используются ресурсы индивидуального общения. Традиционными стали проведение правительственных часов в парламенте страны, освещение парламентских заседаний в онлайн-режиме и на телевидении, текущие встречи с общественностью и журналистами, проведение работы в общественных приемных государственных структур и правлений партии «Нұр Отан», пресс-конференции и участие в дискуссиях, диалоговых площадках и программах на радио и телевидении.

Углубление демократических принципов взаимодействия власти и институтов гражданского общества в Казахстане уже в первые годы независимости страны приобрело эффективные формы коммуникативного общения.

Одним из приоритетов в этой сфере можно назвать функционирование трехсторонних комиссий, в которых участвуют государственные органы, профессиональные союзы и работодатели.

Многосторонний диалог регулирует целый комплекс социально-трудовых отношений в стране, снижает конфликтность во всех отраслях экономики, стандартизирует идентичность понимания вопросов предприятий и организаций на всех уровнях управления. На первичном уровне заключение коллективных договоров способствует ликвидации задолженности по заработной плате, расширению социального партнерства, решению вопросов безопасности и охраны труда, соблюдению норм отраслевых рамок квалификаций [12].

В 2016-м году в рамках реализации Плана нации «100 конкретных шагов» были созданы общественные советы как форма диалога государственных органов и гражданского общества в Казахстане. Эти негосударственные институты представляют собой консультативно-совещательные, наблюдательные органы, которые должны обеспечить прозрачность и открытость принятия государственных решений. В Астане 13 ноября 2017 года состоялся 1-й Республиканский Мажилис общественных советов, который обсудил итоги первого этапа их работы.

В настоящее время в Казахстане действуют 229 общественных советов на республиканском и региональном уровнях (соответственно, 16 и 213 советов). Членами общественных советов являются 4055 человек, из них 818 – представители неправительственных организаций.

За время работы общественных советов были заслушаны отчеты 213 акимов разных уровней, руководителей 16 центральных и 1300 местных исполнительных органов. На общественных слушаниях были обсуждены более 600 социально значимых проектов. Даны рекомендации к более 9 тысячам проектов нормативно-правовых документов [13].

Модернизация коммуникационной системы государственных структур Казахстана сопровождается динамичным изменением материально-технической и содержательной баз средств массовой информации.

Передача информации и ее эффективная интеграция в общественную среду прежде всего предполагает наличие четких и понятных правил «игры» на этом пространстве. Именно через законодательно-нормативное регулирование за последние четверть века в Казахстане не только стабилизировалась, но и получила существенную динамику информационно-коммуникационная среда.

Еще в 1999 году был принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информации и коммуникаций».

Обновление Закона обусловлено объективной необходимостью его адаптации к переменам в коммуникационной среде, правилах передачи информации, адекватного отражения новых условий взаимодействия государства и средств массовой информации, средств массовой информации и граждан.

Среди предполагаемых направлений улучшения законодательной базы:

А) гуманизация наказаний за нарушение правовых норм информационного пространства;

Б) повышение ответственности за распространение недостоверной информации;

В) увеличение казахстанского контента материалов;

Г) защита прав человека в использовании информации о нем;

Д) совершенствование деятельности пресс-служб правительственных организаций;

Е) регламентация механизмов представления информации;

Ж) представление статуса «официальное сообщение» публикациям государственных учреждений, получателей бюджетных средств, квазигосударственного сектора [14].

Одним из важнейших направлений становления коммуникационной системы государства является организационное оформление и профессионализация ее информационных структур. В Казахстане республиканский специализированный государственный орган претерпел значительные перемены от департамента или комитета министерства до самостоятельного Министерства информации и коммуникации Республики Казахстан в 2016 году.

Новое правительственное ведомство осуществляет выработку государственной информационной политики, планирование и размещение государственного заказа, изучение общественного мнения населения, взаимодействие с институтами гражданского общества, мониторинг информационного пространства, включая интернет-ресурсы, социальные сети и другие.

Эффективным ресурсом диалога власти и общества в Казахстане с 2012 года выступает Служба центральных коммуникаций Министерства информации и коммуникаций страны (СЦК).

Таблица 2.

Работа Службы центральных коммуникаций Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан (по: СЦК – главная - РГУ «Служба центральных коммуникаций

Годы работы	Показатели работы					
	Спикер(чел)		Пресс-мероприятия (кол-во, шт)		Медийный резонанс	
	Центр	Регион	Центр	Регион	Центр	Регион
2013 г.	200		123		100 000	

2014 г.	907		347		150 000	
2015 г.	1211		404		170 000	
2016 г.	3418		1855		44 818	
	1173	2245	434	1421	22 513	22 305
2017 г.	1502		742		31 782	
	438	1064	125	617	16 297	15 485

Оперативное реагирование на текущие проблемы в жизни общества и проведение отчетных обсуждений деятельности государственных органов на площадках Службы центральных коммуникаций стало нормой и визитной карточкой коммуникационной системы страны. Информационное сопровождение государственной политики со средствами массовой информации в Службе центральных коммуникаций с 2016 года осуществляется и на уровне региональных акиматов, деятельность которых по данным таблицы 2 заметно усилили масштабность работы нового ведомства.

Расширение поля открытости и публичности государственных коммуникаций за последние годы структурно оформилось в соответствующие отделы связи с общественностью и с средствами массовой информации или, как точнее называют, пресс-службой. Этим самым коммуникации стали частью управленческого звена власти.

Пресс-службы государственных органов кроме публичной модерации контактов власти с институтами гражданского общества сопровождают работы собственных блогов, веб-порталов и сайтов в интернет-пространстве.

Новым этапом структуризации коммуникационных институтов власти в Казахстане стало решение о создании некоммерческого акционерного общества «Государственная корпорация «Правительство для граждан» в 2016 году [15].

Данная корпорация, функционально обеспечивающая предоставление сотен государственных услуг населению, стала самой массовой и технологически оснащенной информационной коммуникацией государства. Это касается предоставления услуг по portalу электронного правительства, недвижимости, земельному кадастру, центрам обслуживания населения во всех регионах страны.

В настоящее время развитие электронного правительства является одним из главных глобальных трендов в улучшении эффективности и совершенствования государственного управления, а также повышения качества предоставляемых государственных услуг.

В международной практике сложился достаточный опыт в вопросах развития электронного правительства, что предполагает поток новых путей и практик их решения. Глобальные лидеры внедрения институтов электронного правительства - Южная Корея, Финляндия, Швеция, Эстония - уже добились почти полного (более 95%) доступа государственных услуг в электронном формате и их интегрированности в единую базу данных. Это демонстрирует наличие в этих странах не только высокого доверия граждан национальному правительству, но и прозрачность и гибкость системы, минимизированность административных затрат.

Построение собственной эффективной модели электронного правительства предполагает снятие ряда существенных «препятствий», которые преимущественно имеют организационно - экономическую основу.

В блоке приоритетных направлений, связанных с достижением высокой эффективности электронного правительства, необходимо выделить следующее:

Во-первых, расширить практику обсуждения и обмена опытом путем организации и проведения различных обучающих семинаров, конференций, круглых столов и тому подобное. Применение инновационных технологий в развитии электронного правительства на базе сложившегося международного опыта достаточно ускорит адаптацию национальной

модели не только к перспективным планам правительственных структур, но и к интересам институтов гражданского общества.

В целом, это предполагает активное включение в механизмы коммуникаций государственных органов Казахстана некоммерческого акционерного общества «Государственная корпорация «Правительство для граждан», участие в работе Альянса практиков по вопросам развития электронного правительства. Альянс практиков по принципу «равный с равным» (Peer-to-learning alliance) является методикой Платформы радикальных институтов Организации экономического и социального развития (ОЭСР), объединяющей более 60-ти стран мира в целях нахождения решений по улучшению качества государственных услуг.

Во-вторых, преодоление компьютерной и электронной неграмотности населения необходимо совместить с обеспечением фактических навыков использования современных информационных коммуникаций.

Этот аспект решения вопросов расширения круга пользователей ресурсами электронного правительства предполагает смещение акцента с районных центров обслуживания населения на открытие их в поселках городского типа. Далее, в населенных пунктах, где размещаются офисы сельских акимов установить пункты общественного доступа (ПОД-ы). Расширение «географии» предоставления государственных услуг и обеспечение их доступности для граждан из отдаленных сельских населенных пунктов, в том числе приграничных сел, позволит существенно повысить конкурентоспособность казахстанской системы электронного правительства.

В-третьих, сократить отставание направлений оказания государственных услуг «государство-государство», «население-государство» в смысле электронного правительства Казахстана.

В данном вопросе прежде всего необходимо максимально сократить саму технологию выдачи «бумажных» вариантов документов, запрашиваемых или требуемых для других государственных органов. Например, справки о пенсионных отчислениях, адресные справки, многочисленные справки о состоянии на учете в специализированных социальных и медицинских учреждениях (туберкулезный, психоневрологический, наркологический диспансеры), справки о судимости, справки о поведении по месту жительства от участковых и многие другие. Государственные структуры должны иметь прямой контролируемый доступ к персональной информации граждан, который значительно снижает уровень бюрократизма, волокиты при сборе и оформлении документов государственного образца.

Очень важно в рамках углубления принципов электронного правительства предельно возможное упрощение экстерриториального предоставления государственных услуг. Это стало бы существенным шагом демократизации процессов предоставления государственных услуг, «раскрепостив» граждан от зависимости от места жительства или места пребывания. Внедрение таких механизмов электронного правительства имеет большое и политическое значение для Казахстана в организации и проведении избирательных кампаний по выборам Президента Республики Казахстан, депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан и депутатов маслихатов всех уровней в стране. Доступность предоставляемых государственных услуг, снижение временных издержек граждан реализуемо в рамках вышеобозначенного приоритета электронного правительства.

Новым сервисом электронных государственных услуг, позволяющим эффективно взаимодействовать государству с гражданами должна стать индивидуальная учетная запись, в которой хранятся персональные документы, часто запрашиваемые данные и другие. В таком «электронном сейфе», имеющем собственную юридическую силу, заложена инновационная работа с персональными данными граждан.

Необходимо отметить, что вышеотмеченные процессы обновления или модернизации коммуникаций власти происходят не спонтанно, а строго по выверенному программному курсу государственной политики страны.

Так, в рамках статьи Главы Государства Н.А. Назарбаева «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к обществу всеобщего труда», утверждена новая программа «Информационный Казахстан-2020» от 8 января 2013 года [16].

Ключевая идея программы – переход страны к информационному обществу. Создание соответствующей будущему страны информационной среды требует развития всей коммуникационной инфраструктуры

В 2017-м году в соответствии с задачами перехода к новому этапу глобальной модернизации разрабатывается целевая программа «Цифровой Казахстан». Она призвана решить четыре ключевые проблемы:

- Цифровизация отраслей экономики;
- Развитие портала e-gov.kz;
- Повышение цифровой грамотности населения;
- Рост количества интернет-пользователей.

Это в свою очередь позволит Казахстану войти в топ-30 стран на уровне цифровизации за счет повышения уровня всех сфер в онлайн-пространстве. В международной практике такой процесс рассчитывается как показатель эффективности цифровизации (KPI) для каждой отрасли экономики [17].

Доступ в информационное общество – это «лакмусовая бумажка» оценки уровня коммуникационных ресурсов. В настоящее время число абонентов мобильной сотовой телефонной связи на 100 жителей достигло 180 единиц, число стационарных телефонных линий на 100 жителей составило 26 единиц. При этом следует обратить внимание на то, что пользователи с высшим образованием составили более 40%, а возрастная группа 25-34 лет – более 30% всех потребителей [18].

Сформировался устойчивый контингент (около 3,3 млн. человек) пользователей социальных сетей. Казахстан успешно рейтингуется в основных индексах развитости информационно-коммуникационных технологий, таких, как конкурентоспособности сектора, развитости интернета, электронного правительства, сетевой готовности и других.

Выводы. Подводя итоги проведенного институционального анализа коммуникационной политики государства в новейшей истории Казахстана можно выделить несколько этапов развития информационного рынка:

Первый этап – переходный (до 1992 года);

Второй этап – реформирование (1992-1996 годы). Характеризуется ростом негосударственных средств массовой информации, влиянием государства на регламент деятельности ресурсов среды, национализацией бывших советских средств информации.

Третий этап – либерализация среды (1997-2008 годы). Этому этапу характерны приватизация средств информации, оформление государственного заказа, повышение качества информационного рынка.

Четвертый этап – политизация информационного рынка путем слияния средств информации, появления крупных игроков в виде медиа-холдингов, инвестирования электронных коммуникаций.

В настоящее время 84% из 2695 средств массовой информации являются негосударственными, электронные ресурсы составляют уже 257 единиц, информационных агентств сформировалось на уровне 11 единиц.

По-прежнему, традиционные элементы рынка представляют 90% средств информации: газет – 1619 единиц, журналов – 808 единиц, региональных ресурсов – 1728 единиц [19, с. 58].

В одном из выдающихся документов современности, Окинавской Хартии глобального информационного общества, принятой в 2000м году, зафиксирован новый коммуникационный императив: «Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) являются одним из наиболее важных факторов, влияющих на формирование общества двадцать первого века. Их революционное воздействие касается образа жизни людей, их образования и работы, а также взаимодействия правительства и гражданского общества» [20].

Казахстанская практика конструирования системы коммуникационных связей государственных органов и институтов гражданского общества фактически подтверждает приверженность молодой независимой страны ключевым принципам Окинавской Хартии глобального информационного общества.

Конечно, процесс становления современной коммуникационной системы государства еще не завершен, он проходит активную стадию инфраструктурно-технологического и организационного развития.

Тем не менее, уже на этой стадии его следовало бы охарактеризовать следующими позитивными тенденциями:

- Синхронизация темпов модернизации информационной инфраструктуры Казахстана с международными коммуникационными изменениями;
- Возрастание роли институтов гражданского общества в их влиянии на реформирование принципов деятельности государственных органов страны;
- Стремление к цифровизации экономических, социальных и общественных услуг;
- Структуризация функций государственных органов, квазигосударственного сектора экономики, учреждений и организаций в вопросах приближения коммуникаций к конкретным группам населения страны.

Список литературы

- 1 Аджиджи М. Полынь половецкого поля. – М.: ТОО «Пик-контекст», 1994. – 352 с.
- 2 Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. С. Д. Асфендиярова и П. А. Кунте. – Т. 1. – Алматы: Қазақстан, 1997 – 380 с.
- 3 Бегалин К. Ханы Золотой Орды. – Алматы: Адамар, 2007. – 272 с.
- 4 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алматы: Атамұра, 1995. – 224 с.
- 5 Жанайдаров О. Степная конституция Хана Тауке // Научно-практический журнал «Мир закона». – 2001. – №2-3. – С.38-39.
- 6 «О государственной независимости Республики Казахстан». Конституционный Закон Республики Казахстан // Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. – 1991. – №48-50. – С. 622
- 7 Назарбаев Н. А. Қазақстан егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. Стратегия становления и развития Казахстана как независимого государства. – Алматы: Дәуір, 1992. – 55 с.
- 8 Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. [электрон. ресурс].-URL:http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения 12.03.2019)
- 9 «О мерах по реализации стратегии становления и развития Казахстана как суверенного государства»: постановление Президента Республики Казахстан от 15 июля 1992 г. № 853. [Электрон. ресурс].– 1992.– URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005994#pos=1;-309 (дата обращения: 12. 03. 2019)

10 Назарбаев Н. А. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев «Казахстан-2030». [Электрон. ресурс]. – 1997.– URL: – adilet.zan.kz/rus/docs (дата обращения: 12. 03. 2019)

11 Шакенова М. Отчеты министров, ректоров национальных вузов и акимов перед населением будут транслироваться онлайн. [Электрон. ресурс]. –2015. – URL: <https://www.zakon.kz/4744682-otchety-ministrov-rektorov-nac-vuzov-i.html> (дата обращения: 12. 03. 2019)

12 О заседаниях трехсторонней комиссии по социальному партнерству. [Электрон. ресурс].– 2016. – URL: www.enbek.gov.kz/ru/node/343929, (дата обращения: 12. 03. 2019)

13 I-й Республиканский Мажилис общественных советов проходит в Астане. [Электрон. ресурс].– 2017.– URL: <https://www.zakon.kz/4888423-i-y-respublikanskiy-mazhilis.html>, (дата обращения: 12. 03. 2019)

14 Взаимодействие государственных органов со СМИ изменят в Казахстане. [Электрон. ресурс].– 2017.– URL: http://lenta.inform.kz/en/vzaimodeystvie-gosorganov-so-smi-izmenyat-v-kazahstane_a3040085, (дата обращения: 12. 03. 2019)

15 История создания некоммерческого акционерного общества «Государственная корпорация «Правительство для граждан». [Электрон. ресурс].– 2019.– URL: <https://gov4c.kz/ru/o-korporacii/istoriya-sozdaniya-gk/> (дата обращения: 12. 03. 2019)

16 «Об утверждении Перечня государственных программ» . Указ Президента Республики Казахстан от 8 янв. 2013 г. №464. «О Государственной программе «Информационный Казахстан-2020» и внесении дополнения в Указ Президента Республики Казахстан» от 19 марта 2010 г. № 957 [Электрон. ресурс].– 2018.– URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31324378 (дата обращения: 12. 03. 2019)

17 Медерханова З. Экономическая эффективность государственной программы «Цифровой Казахстан» глазами чиновников и бизнеса. [Электрон. ресурс].– 2017.– URL: <https://digital.report/ekonomicheskaya-effektivnost-gosprogrammyi-tsifrovoy-kazahst> (дата обращения: 12. 03. 2019)

18 Развитие связи и ИКТ в Республике Казахстан 2008-2012: статистический сборник. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2013. – 78 с.

19 Павловская О.М, Тулембаева А.Б. Классификация СМИ в Казахстане: реальность и перспективы. [Электрон. ресурс]. – 2018.– URL: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=1652> (дата обращения: 12. 03. 2019)

20 Окинавская хартия глобального информационного общества. [Электрон. ресурс].– 2017.– URL: www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html (дата обращения: 12. 03. 2019)

Е.М. Арын¹, Р.С. Арын²

¹ *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

² *Қазақстан Әлеуметтік ғылымдар академиясы, Алматы, Қазақстан*

Мемлекеттік орган мен қоғамның коммуникативті қатынасының институционалды негіздері: қалыптастырудың қазақстандық тәжірибесі

Аңдатпа. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік құрылым ретіндегі ширек ғасырлық тәжірибесі мемлекеттік билік пен азаматтық қоғам институттары мен олардың өзара әрекеттестігін жаңғыртудың өзіндік «күн тәртібін» анықтап берді.

Жас мемлекет ретінде қалыптасудың алғашқы жылдарында мемлекет тектес институттық басқарудан демократиялық, әлеуметтік-жауапты, ашық азаматтық қоғам ұстанымдарына өтуде кешенді қиындықтарға тап болды.

Ғылыми-аналитикалық мақалада жоғарыда келтірілгендердің негізінде қоғамдық институттардың, оның ішінде Қазақстан Республикасы мемлекеттік коммуникациясының тарихы мен даму тәжірибесіне кешенді талдау жасалынады.

Мақаланың мақсаты – билік пен қоғамның коммуникацияны қолданудағы конструктивті тәжірибесін кешенді бағалау, мемлекеттің коммуникациялық байланыс моделін қалыптастырудағы елдік және әлеуметтік-

саяси ерекшеліктерін қарастыру, қазақстандық қалыптасу тәжірибесінің шарттарына сәйкес мемлекеттік биліктің қоғам институттарымен түрлі коммуникациялық қатынастарының институционалды негіздерін белгілеу, мемлекеттің коммуникативті қызметі тиімділігін арттырудың басым бағыттарын анықтау және Қазақстан Республикасы материалдары негізінде оларды реттеудің жүйелі мәселелерін шешу.

Жұмыстың қорытындысында Қазақстан Республикасы қазіргі даму кезеңіндегі мемлекеттік билік пен қоғам институттарының коммуникациялық байланысын жеделдетуге бағытталған нақты тұжырымдар мен ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: коммуникация, қоғамдық институттар, билік, электронды үкімет, БАҚ тарихы, Қазақстан халқына жолдау, ақпараттық орта, қоғамдық кеңес.

Y.M. Aryn¹, R.S. Aryn²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*Academy of Social Sciences of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan*

Institutional Fundamentals of Communicative Relations of State Bodies and Society: Experience of Kazakhstan

Abstract. More than a quarter-century experience of state-building of an independent Kazakhstan has set its own 'agenda' for the modernization of both the institutions of state authorities and civil society, and the forms of their interaction.

The young modern country at the very first steps of its formation faced with the range of problems in transition from quasi-state institutions of governance to the principles of a democratic, socially responsible, open civil society.

Considering the above-mentioned issues, this scientific and analytical report presents a comprehensive analysis of the history and practice of the development of public communications with public institutions, including the experience of the Republic of Kazakhstan.

In this regard, the purpose of the article is to assess the constructive experience of communication between the authorities and society; to consider country, social and political features of forming models of communication relations of the state; to determine the institutional bases of communication relations of various state authorities with the institutions of society in terms of their Kazakhstani experience in design and construction; to identify priority areas increasing the efficiency of the state's communication functions and solving the systemic problems of their regulation in the materials of the Republic of Kazakhstan.

This research proposes the statement that the specific findings and suggestions aim at the dynamization of communication links of state institutions and society at the present stage of development of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: communication, public institutions, authorities, e-government, history of mass media, address to the people of Kazakhstan, information environment, public.

References

1 Adzhi M. Polyn' poloveckogo polya [Wormwood Polovtsian field]. (Pik-kontekst, Moscow, 1994)

2 Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah [The past of Kazakhstan in sources and materials]. (Kazakhstan, Almaty, 1997)

3 Begalin K. Hany Zolotoj Ordy [Khans of the Golden Horde] (Almaty, 2007)

4 Istoriya Kazahstana s drevnejshih vremen do nashih dnei [History of Kazakhstan since the most ancient times up to now]. (Adamar, Almaty, 1995)

5 Zhanajdarov O. Stepnaya konstituciya Hana Tauke [Steppe constitution of the Khan Tauke]. Nauchno-prakticheskij zhurnal Mir zakona [Scientific and practical journal world of law], **2-3**, 38-39 (2001). [in Russian].

6 Konstitucionnyj Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvennoj nezavisimosti Respubliki Kazahstan» [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan «About the State Independence of the Republic of Kazakhstan»], Vedomosti Verhovnogo Soveta Kazahskoj SSR [Bulletin of the Supreme Council of the Kazakh SSR], **48-50**, 622(1991) [in Russian].

7 Nazarbayev N.A. Kazakstan egemendi memleket retinde қалыптасуы мен дамуының стратегиясы [Strategiya stanovleniya i razvitiya Kazakhstana kak nezavisimogo gosudarstva. strategy of formation and development of Kazakhstan as independent state] (Dәuir, Almaty, 1992)

8 Nazarbayev N.A. Vzgl'yad v budushchee: modernizaciya obshchestvennogo soznaniya [Prospection: modernization of public consciousness]. Available at: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzgl'yad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (accessed 12.03.2019)

9 O merah po realizacii strategii stanovleniya i razvitiya Kazakhstana kak suverenno gosudarstva». Postanovlenie Prezidenta Respubliki Kazahstan [«On measures to implement the strategy of the formation and development of Kazakhstan as a sovereign state» Resolution of the President of the Republic of Kazakhstan]. 1992 № 853. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005994#pos=1;-309 (accessed 12.03.2019)

10 Nazarbayev N. A. Procvetanie, bezopasnost' i uluchshenie blagosostoyaniya vsekh kazahstancev «Kazahstan-2030» [Prosperity, safety and improvement of welfare of all Kazakhstan citizens Kazakhstan-2030]. Available at: adilet.zan.kz/rus/docs (accessed 12.03.2019)

11 Shakenova M. Otchety ministrov, rektorov nacional'nyh vuzov i akimov pered naseleniem budut translirovat'sya onlajn [Reports of ministers, rectors of national higher education institutions and akims before the population will be broadcast online]. Available at: <https://www.zakon.kz/4744682-otchety-ministrov-rektorov-nac-vuzov-i.html> (accessed 12.03.2019)

12 O zasedaniyah trekhstoronnej komissii po social'nomu partnerstvu [About meetings of the tripartite commission on social partnership]. Available at: www.enbek.gov.kz/ru/node/343929 (accessed 12.03.2019)

13 I-j Respublikanskij Mazhilis obshchestvennyh sovetov prohodit v Astane [I Republican Mazhilis of public councils pass in Astana]. Available at: <https://www.zakon.kz/4888423-i-y-respublikanskiy-mazhilis.html> (accessed 12. 03. 2019)

14 Vzaimodejstvie gosudarstvennyh organov so SMI izmenyat v Kazahstane [Interaction of public authorities from media will be changed in Kazakhstan]. Available at: http://lenta.inform.kz/en/vzaimodeystvie-gosorganov-so-smi-izmenyat-v-kazahstane_a3040085 (accessed 12.03.2019)

15 Istoriya sozdaniya nekommercheskogo akcionernogo obshchestva «Gosudarstvennaya korporaciya «Pravitel'stvo dlya grazhdan» [History of creation of non-profit joint-stock company]. Available at: <https://gov4c.kz/ru/o-korporacii/istoriya-sozdaniya-gk/> (accessed 12.03.2019)

16 «Ob utverzhdenii Perechnya gosudarstvennyh programm» ot 8 yanv. 2013 g. №464 [«About the approval of the List of state programs»]. 2013 №. 464. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan O Gosudarstvennoj programme «Informacionnyj Kazahstan-2020» i vnesenii dopolneniya v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 19 marta 2010 g. № 957 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan On the State program «Information Kazakhstan-2020» and entering of addition into the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan»]. 2010. № 957 Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31324378 (accessed 12.03.2019)

17 Mederhanova Z. Ekonomicheskaya ehffektivnost' gosudarstvennoj programmy «Cifrovoy Kazahstan» glazami chinovnikov i biznesa [Cost efficiency of the state program «Digital Kazakhstan» eyes of officials and business]. Available at: <https://digital.report/ekonomicheskaya-ehffektivnost-gosprogrammyi-tsifrovoy-kazahst> (accessed 12.03.2019)

18 Razvitie svyazi i IKT v Respublike Kazahstan 2008-2012: statisticheskij sbornik [Development of communication and ICT in the Republic of Kazakhstan 2008-2012: statistical collection] (Agentstvo Respubliki Kazahstan po statistike, Astana, 2013)

19 Pavlovskaya O., Tulembaeva A. Klassifikaciya SMI v Kazahstane: real'nost' i perspektivy [Classification of media in Kazakhstan: reality and prospects]. Available at: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=1652> (accessed 12.03.2019)

20 Okinavskaya hartiya global'nogo informacionnogo obshchestva. [Okinawa charter of global information society]. Available at: www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html (accessed 12.03.2019)

Сведения об авторах:

Арын Е.М. – доктор экономических наук, профессор, директор научного центра «Отырар кітапханасы» Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилёва, Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Арын Р.С. – доктор политических наук, профессор, академик Академии социальных наук Казахстана, Курмангазы, 29, Алматы, Казахстан.

Арын Ү.М. – Doctor of Economical Sciences, Professor, Director of Science Center «Otyrar kitaphanasy» of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Арын Р.С. – Doctor of Political Sciences, Professor, Academician of Academy of Social Sciences of Kazakhstan, Kurmangazy Str., 29, Almaty, Kazakhstan.

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, № 2 (127)/2019, pp. 31-36

http://bulpolit.enu.kz/; E-mail: vest_polit@enu.kz

IRSTI 11.25.19

Ch.K. Baisultanova

*Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty,
Kazakhstan*

(E-mail:baisultan_k@mail.ru)

Modern Transnational Processes and National Security of the Country

Abstract. This article discusses the theoretical and practical aspects of transnational processes in the modern world. Fundamental changes in the second half of the 20th-century in the system of international relations involve the activities of many new actors, such as International legal institutions, Transnational Corporations, Transnational Banks, International Organizations, etc. Transnational Corporations and projects have a significant impact on the world economy and also on socio - economic development not only of a single country, but of the whole region. The author analyzes the global economic partnership, which is a complex and interrelated world economic system of modern society. The current processes in the modern world are intensified and with the development of information technologies that have led to the acceleration of globalization, transnational corporations in the IT industry have begun to actively influence all spheres of society. The author believes that it is necessary to consider megaprojects and their place in the modern world from all possible points of view, since they are associated with high expectations and serious risks for the participating countries.

Keywords: transnational companies, transnational projects, megaprojects, transnational banks, transnational capital, national security, threat, globalization of the world economy.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-31-36>

Introduction: The introduction of transnational processes in the modern world, the introduction of a new system based on the principles of complexity, variability and transience. Transnational forces are a threat to national sovereignty.

Purpose: Understanding of the accumulated experience of the activities of Transnational Companies and International Banks and analysis of approaches to the study of the problems of transnational processes and mega-projects.

Story: For a short historical period, all regions were involved in commodity-money relations. As a result of this process, correlations and distribution of forces between states, corporations have already been achieved, relations between politics and economics, finance and production, competition and scientific and technological progress have changed. The rapid spread of financial information throughout the world thanks to the Internet, the continuous movement of private capital through financial instruments, financial funds and exchanges that are global in nature.

Research methods: For the study, the historical method was used, which allowed to analyze the evolutionary development of transnational processes in the historical retrospective. The method of comparative analysis helped to identify the relationship between transnational processes and megaprojects in the modern world. Systems analysis allowed to consider the sequence of actions for the establishment of structural links between variables or permanent elements of the global economic partnership. The method of forecasting helped to make a conclusion about the trends in the development of transnational processes.

The essence of the problem under discussion and the results of the study:

In the modern world, a new system of political, economic and international relations has emerged, however, the existing paradigms and concepts cannot explain these new and complex social processes. They turned out to be incomplete and insufficient for the theoretical and

methodological substantiation and explanation of contemporary phenomena. Today, the processes of world politics turned out to be more similar to the processes of the microworld or megaworld, covering more and more space. The new world order, the theoretical basis of which is neoliberalism, according to scientists, will lead to enormous changes in the socio-economic sphere. In the global economy, the welfare level of the “metropolis” is growing and will continue to grow due to the global redistribution of resources and wealth produced.

A sign of the change of the epoch is the emergence in the economic space of transnational capital in the form of industrial and financial corporations. If the capital of the XIX century captured economic positions within individual countries, the capital of the XX century crossed the national and geographical boundaries and got its developed form not only in the USA and Europe, but also in most countries of the world.

An important feature of modern international relations has become a significant increase in the number of world players, new interests have arisen, opportunities have expanded. The new players in the system of international relations include global TNCs (transnational corporations), TNB (transnational banks), megalopolises, social and religious movements, international networks and many others that act differently in global interactions. Large-scale changes in the second half of the 20th century involve the activities of many of the aforementioned and other new actors.

Another important feature of modern relations is that with the participation of TNCs and TNBs and individual states, so-called megaprojects are being implemented, which are target programs and large investment projects containing a set of interrelated projects united by a common goal, allocated resources and released for their implementation by time. The megaproject has the goal of developing the economy, creating a transport and social infrastructure, and implementing major social and economic tasks that provide a qualitatively new development of the territory, country, and region. The implementation of the megaproject can be a specific material result, a major scientific and technical achievement, the beginning of mass production, etc. The implementation of transnational projects has a significant and long-term impact on the development of society and on the global economy. Forming a single network, transnational capital owns one third of all productive assets and produces almost half of the total planetary product. In the modern world, the scale of activities of transnational projects has increased significantly due to the opening of Eastern European and post-Soviet economic spaces, the growth of China as a global factory and the largest sales market, and the reduction of trade barriers due to WTO activities. The scale of their international financial operations gives them a privileged position as borrowers or investors in the currency market.[1]

The implementation of such projects creates economic prerequisites for organizing international production with a single market and information space and an international market for capital, labor, scientific, technical, consulting and other services. Struggling for markets on a global scale, mega-projects increase the level of competition, which causes the need for constant innovation, changing technologies and accelerating scientific and technological progress. Contributing to the turnover of capital, people and technology, they greatly contribute to economic growth and development.

Before revealing the activities of transnational companies and transnational projects, it is necessary to understand the essence of the “project” and “transnationality” itself.

Transnationality means transcending a nation, a country associated with the activities of regional or international organizations. Transnational projects are carried out by transnational corporations. These are companies that own production units in several countries. According to world experts, a transnational corporation is a company whose foreign assets account for 25-30% of their total volume, and which has branches in two or more countries.

Transnationalization is the movement of capital from countries with its relative excess amount to countries where it is in short supply, but there are other factors of production in excess that cannot be rationally used in reproduction processes due to lack of capital. Economic transnationalization

is the most mature stage of the process of internationalization of economic activity, characterized by the movement of capital across the borders of the country of origin, which is expressed in the formation of international in terms of the nature of its activities, but national in terms of control over organizational capital [2]

The larger the transnational corporation, the more complex its internal ownership structure. Each of the 100 transnational corporations at the top of the UNCTAD Transnationality Index has, on average, over 500 branches in more than 50 countries. They have 7 hierarchical levels of ownership structure, that is, relations between the owner and the branch can cross 6 borders, about 20 holding companies that own branches in different jurisdictions, and almost 70 structures in offshore investment centers [3]

The rules for regulating the foreign ownership of transnational corporations are accepted in almost all states. About 80% of states restrict foreign ownership, at least in one industry. In the area of measures related to the regulation of property of transnational corporations, there is a tendency of liberalization by lifting restrictions, increasing the allowed share of foreign share capital or introducing a simplified procedure for granting permits and admitting transnational capital. Many restrictions on transnational capital ownership remain in effect in both developing and developed countries.

Global projects, the implementation of which significantly affect the economic, social or environmental situation on earth. Customers of such projects may be governments of interested countries. Thanks to their investment decisions and the choice of locations for the production of TNCs, they play an important role in the distribution of global production potential. Their influence on international trade is proportional to their participation in this trade. According to some expert organizations, TNCs control up to 90% of the export of capital. The total foreign exchange reserves of transnational companies are 5-6 times higher than the reserves of the central banks of all countries of the world. TNC at the beginning of the XXI century became not only an immediate condition for the functioning and development of large corporations, but also a factor determining to a large extent the rates and proportions of the development of the entire world economic system.

A transnational company is more agile in using the benefits provided by the host country in respect of foreign investments in the form of government guarantees, exemption or reduction of taxes and duties and other support measures. Transnational capital takes advantage of the fact that it sells the predominant part of international trade, makes almost all international investments and the bulk of international payments. This gives them the right to exert pressure on the tax policies of sovereign states. From the governments of the countries they seek tax breaks, preferences, and other concessions in their own interests. The economic and even political force inherent in transnational capital forces the state to accept conventional agreements in different economic spheres and at different levels in an effort to prevent the unlimited influence of transnational capital on the sovereign rights of states.

The driving forces behind the globalization of business in the financial and credit sphere are the reduction of tax rates and customs duties, the possibility of prolonging the tax payment period, obtaining permission for accelerated depreciation, free transfer or return of capital gains and the base amount of an external loan. The money saved on taxes gives the company the financial mobility necessary, in particular, for highly profitable foreign projects.

Transnational corporations account for more than 70% of world trade, 40% of this trade occurs within a transnational corporation. Large multinational corporations have budgets that exceed the budgets of some countries. Of the 100 largest economies in the world, 52 are transnational corporations, the other 48 are the state. Transnational corporations have a great influence in the regions, having huge financial resources, public relations, and political hobbies [4]

Expanding their transnational activity, they create economic prerequisites for organizing international production with a single market and information space and an international market

for capital, labor, scientific, technical, consulting and other services. Struggling for markets on a global scale, TNCs increase the level of competition, which causes the need for constant innovation, technology change and accelerated scientific and technological progress. Contributing to the turnover of capital, people and technology, they greatly contribute to economic growth and development.

Modern transnational corporations perform important functions in the Global Economy. TNCs stimulate:

-NTP, since most of the research work is carried out within their framework, new technological developments are emerging.

-the trend of globalization of the world economy, contributing to the deepening of the international division of labor and involving host countries in international economic relations.

-development of world production. Being the largest global investors, they are constantly increasing their production capacity, creating new types of products and jobs in the host countries, stimulating the development of production in them, which means the world economy as a whole.

-competitive struggle in the global market. This does not contradict the fact that they have the highest competitiveness.

At the beginning of the XXI century, control over the economy of the world was seized by transnational corporations that were born mainly in the USA and Europe. Today, transnational corporations have ceased to belong to their country of origin and have become an independent economic force. They began to subordinate the economic and financial policies of sovereign states to their interests.

In the context, of the above trends in the, World Economy and Politics, it is abundantly clear that the role and functions of the nation-state are radically changing. This is due to the fact that today, in the world economic system, new actors are beginning to play an increasing role, transnational forces - transnational corporations and transnational banks, international governmental and non-governmental organizations that have a decisive influence on the foreign and domestic policies of sovereign states, especially the weak and small. Transnational forces are a threat to national sovereignty. The structures of TNCs penetrate into the economic space of all countries. The economic, scientific, technical, industrial and structural-investment policies of weak countries are beginning to be shaped not by the national government, but by transnational forces. In their spheres, intergovernmental and international institutions have an impact on domestic policies.

Transnational capital has become a powerful competitor of states, representing a threat to sovereignty not only for the country where it is implemented, but also for the country from which it originates. And also it is the carrier of international economic law, while a sovereign state is the object of transnational capital. The actions of transnational corporations in the host country are practically beyond the control of sovereign states. The influence of transnational capital in international economic relations is so great that it is under their influence that the integration processes between sovereign states are strengthened. The main reason for the rapid development of TNCs in the second half of the XX century is a high efficiency of their activities compared with companies operating in only one country. However, their economic power becomes a source of hidden conflicts with those states in whose territory their activities are carried out. In essence, TNCs increasingly determine international policy.

A transnational corporation increases the transparency of international borders, blurs the boundaries of the social and legal space of the state. Recently, the activity of transnational corporations in the IT sphere has intensified, which estimate time and space in communication between countries and people in a different way. With the latest technology, global connectivity has become relatively cheap and almost instantaneous. Accelerated various kinds of financial transactions and transactions across borders and distances.

Conclusion. Summing up, we can conclude that the possibility for TNCs to dictate their conditions not only to their competitors, but also to entire national economies, is a threat to their

national security. National security is becoming an increasingly important factor in investment policy. In the process of approving investment projects, countries should be guided by different national security concepts, while focusing on important economic interests. Under the conditions of complex and less predictable conditions, like transnational processes, we need to develop a balanced policy of interaction with the outside world. Under these conditions, the maximum possible preservation of the national sovereignty of weak and small countries objectively requires the formation of self-sufficient regional associations capable of withstanding globalization. The author believes that raising the standard of living of the population, maintaining its security and confronting external threats is possible with effective regional integration, which will be aimed at creating common legal, economic and organizational conditions for interaction and cooperation between the countries of the region.

References

1. ТНК и их роль в мировой экономике [Электронный ресурс]. – 2017.- URL://<http://www.grandars.ru/student>. (дата обращения: 28.11.2018)
2. Крейдич Т.В. Тенденции транснационализации мировой экономики в условиях глобализации //Вестник МГТУ. -2010.- Т. 13. №1.- С.209-214.
3. Покровская В.В. Интернационализация производства и критерии деятельности в рамках современных транснациональных компаний //Экономика 21 века. - 2007. - №1.- С. 58-35
4. Транснациональные корпорации в мировом хозяйстве [Электронный ресурс]. – 2018.- URL:// <https://articlekz.com>. (дата обращения: 02.12.2018)

К.Ч. Байсултанова

*Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан*

Современные транснациональные процессы и национальная безопасность страны

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты транснациональных процессов в современном мире. Кардинальные изменения во второй половине XX века в системе международных отношений предполагают деятельность множества новых акторов, таких как международно-правовые институты, транснациональные корпорации, транснациональные банки, международные организации и др. Транснациональные корпорации и проекты оказывают значительное влияние на мировую экономику, а также на социально - экономическое развитие не только отдельной страны, но и целого региона. Автор анализирует глобальное экономическое партнерство, которое представляет сложную и взаимосвязанную мирохозяйственную систему современного общества. Происходящие процессы в современном мире усиливаются и с развитием информационных технологий, которые привели к ускорению глобализации, транснациональные корпораций в IT-отрасли стали активно влиять на все сферы жизнедеятельности общества. Автор считает, необходимо рассматривать мегапроекты и их место в современном мире со всех возможных точек зрения, так как с ними связаны завышенные ожидания и серьезные риски для стран-участниц.

Ключевые слова: транснациональные компании, транснациональные проекты, мегапроекты, транснациональные банки, транснациональный капитал, национальная безопасность, угроза, глобализация мировой экономики.

К. Ш.Байсултанова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Қазіргі трансұлттық үдерістер және еліміздің ұлттық қауіпсіздігі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы трансұлттық үдерістердің теориялық және практикалық аспектілері қарастырылған. XX ғасырдың 2-ші жартысындағы халықаралық қатынастар жүйесіндегі күрделі өзгерістер халықаралық -құқық институты, трансұлттық корпорациялар, трансұлттық банктер, халықаралық ұйымдар сияқты көптеген жаңа факторлардың ісін жандандандыра түсті. Трансұлттық корпорациялар мен жобалар әлемдік экономикаға, сонымен қатар, жеке бір елдің ғана ғана емес, бүкіл бір аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына ірі ықпал етеді. Автор қазіргі заманғы қоғамдағы күрделі және өзара тығыз байланысқан әлемдік шаруашылық жүйесін ғаламдық экономикалық серіктестік ретінде саралайды. Әлемдегі заманауи үдерістер ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты қарқынды түсті, осылай жаһандану үрдісін жылдамдатты. IT саласындағы трансұлттық корпорациялар қоғамның барлық саласына белсенді араласа бастады. Автор мегажобаларды және олардың әлемдегі орнын жан-жақты зерттеу қажет деп санайды, оның себебі - мегажобаларға үлкен үміт артылады, сонымен қатар, қатысушы-елдердің тәуекелдігі де зор.

Түйін сөздер: Трансұлттық компаниялар, трансұлттық жобалар, мегажоба, трансұлттық банктер, трансұлттық капитал, ұлттық қауіпсіздік, қауіп, әлемдік экономиканың жаһандануы.

References

1. TNK i ih rol v mirovoj ehkonomie [TNCs and their role in the global economy] Available at://<http://www.grandars.ru/student> (accessed: 28.11.2018)
2. Kreydich T.V. Tendencii transnacionalizacii mirovoj ehkonomiki v usloviyah globalizacii [Trends in the transnationalization of the world economy in the context of globalization], Vestnik MGTU [Bulletin of MGTU], **1**(13), 209-214(2010).
3. Pokrovskaya V.V. Internacionalizaciya proizvodstva i kriterii deyatelnosti v ramkah sovremennyh transnacionalnyh kompanij [Internationalization of production and criteria of activity in the framework of modern transnational companies], Ekonomika 21 veka [Economy of the 21st century], **1**, 58-35(2007).
4. Transnacionalnye korporacii v mirovom hozyajstve [Transnational Corporations in the World Economy]. Available at://<https://articlekz.com> (accessed: 02.12.2018)

Information about the author:

Baisultanova Ch.K. - Candidate of Political Sciences, Professor of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Muratbaev str.200, Almaty, Kazakhstan.

Байсултанова К. Ч. - кандидат политических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, ул.Муратбаева, 200, Алматы, Казахстан.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар.
Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 37-44
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

ХҒТАР 11.01.11.

Қ.Д. Жанпейісова¹, Б.Б. Бюлегенова², Б.А. Габдулина³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: zhanpeisova73@mail.ru¹, bibka63@bk.ru², bagish68@yandex.kz³)

Рухани жаңғыру процесіндегі қоғамның саяси мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдарынан бастап, қазіргі күнге дейінгі рухани жаңғыру процесінде қоғамның саяси мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы мәселелері талданады. Рухани жаңғыру процесі үш кезеңге бөлініп, нақты саяси жағдайлар қарастырылады. Саяси мәдениеттің қоғамдағы азаматтардың саясатқа қатысуы мен белсенділігінің көрсеткіші ретінде нақты технологиялары мен механизмдері көрсетіледі. Сонымен бірге, мақалада рухани жаңғырудың бірінші кезеңіндегі басты оқиғаларға тоқтала отырып, алғашқы Президент сайлауын, халықтың алғашқы саяси мәдениетінің қалыптасуы, еліміздің саяси өміріне қызығушылықтарының бастауы ретінде көрсетіледі. Екінші кезеңнің ерекшелігі ретінде, сайлау туралы Заңындағы өзгерістер мен қоғамдағы саяси реформалар талданғанын айтуға болады. Және де «Қазақстан-2030» стратегиясының уақытынан бұрын орындалуы мемлекеттің алдына жаңа мақсат, жоспарларын қойды. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты, алға қойған мақсаттары қоғамдағы әрбір азаматқа міндеттер мен жауапкершілік жүктейтіні айтылады. Еліміздің қарқынды дамуы жаңа саяси брендтер мен халықты жұмылдырудың жаңа трендтері ретінде әлеуметтік желілер мен ақпараттық технология рөлінің мүмкіншілігі талданып, қорытындыда еліміздегі азаматтардың саяси мәдениетін қалыптастыру мен дамытуда рухани жаңғырудың рөлі жоғары екені айтылып, осы мәселені шешудің бір жолы ретінде қоғамдық-саяси пәндерді оқыту арқылы халықтың саяси сауаттылығын жетілдіру негізінде саяси сана мен саяси мәдениетті жаңғырту мүмкіншілігінің жоғары екендігі туралы пікір білдіріліп, ұсыныс айтылады.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, саяси мәдениет, қоғамдық сана, ұлттық қауіпсіздік, «Цифрлы Қазақстан», гуманитарлық білім, ұлттық бірегейлік, әлеуметтік желілер, стратегия, сайлау.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-37-44>

Кіріспе. Заман талабына сай, қоғамның мәселелері мен оны шешудің механизмдері де өзгеріп отырады. Сондықтан, қазіргі таңда еліміздің әлемдік дамудан құлаш қалмауға тырысып, әрекеттеніп жатқаны уақыт талабы. Еліміздің тәуелсіздік алған жылдардан бері таңдап алған жолы, жасалып жатқан реформалар, стратегиялық жоспарлар елдіктің қалыптасуы мен дамуы үшін атқарылып жатқан шаралар. Қазіргі қозғалып отырған мәселе осы міндеттердің жалғасы ретінде қоғам мен адам қатынасының дамуының көрсеткіші болып табылатын, рухани құндылықтарды қайта қалпына келтіріп, жаңғырту негізінде, азаматтардың қоғамдағы саяси мәдениетін жетілдіру жолдарын талдау.

Мақсаты мен міндеттері. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдарынан бастап, қазіргі күнге дейінгі рухани жаңғыру процесінде қоғамның саяси мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы мәселелерін талдау. Рухани жаңғыру процесін үш кезеңге бөліп, нақты саяси жағдайларға қатысты қарастыру. Саяси мәдениеттің қоғамдағы азаматтардың саясатқа қатысуы мен белсенділігінің көрсеткіші ретінде нақты технологиялары мен механизмдерін көрсету.

Президентіміз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс»¹ деді.

¹ Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – 12 сөуір. 2017 жыл. // <http://www.zakon.kz/4853272-n1201rs12011tan-nazarbaev.html>. – (12 апреля 2017, 09:41)

Демек, рухани жаңғыру қоғамдық сананы жаңғыртуды талап етеді. Осы орайда, заңды сұрақ туындайды, қоғамдық сананы жаңғыртуда қоғамның саяси мәдениетін жетілдіру мәселесін қозғау қаншалықты осы реформаның жүзеге асуына ықпал етеді. Саяси мәдениет қоғамдық сана әрекетінің көрінісі емес пе. Қоғамдық сана – қоғамның рухани өмірінің, адам ойында шындықтың бейнеленуінің барлық түрлерін қамтитын философиялық категория, әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтардың өмір сүруі процесінде пайда болатын адамдардың әлемге және өздеріне деген қатынастарының рухани тәсілдерінің жүйесі десек, белгілі бір қоғамға немесе әлеуметтік қауымдастыққа тән саяси сана мен іс-әрекеттердің жиынтығын саяси мәдениет дейміз. Осыдан қоғамдық сана мен саяси мәдениеттің байланысы шығады. Демек, қоғамдық сананы жаңғыртуда оның саяси мәдениетін жетілдіру маңызды. Тәуелсіздік алған жылдардан осы уақытқа дейінгі қоғамның екі жаңғыру жолымен қоғамның саяси мәдениеті модернизацияланып, дамып келді. Ал, үшінші жаңғыру үлкен міндеттердің орындалуын талап етуде.

Азаматтардың осы уақыт аралығында қоғам өміріне қатысу белсенділіктері көрсеткіштері олардың әрекеттерінен қалай көрінеді деген орынды сұрақ туындайды.

Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыру кезеңдерін талдайтын болсақ, бірінші кезеңі 1991 жылдан 1997 жылдар аралығын қамтиды. Осы кезеңдегі атқарылған шаралар, саяси оқиғалар еліміздің азаматтарының қарапайым саяси көзқарастарын қалыптастырып, еліне деген сүйіспеншілігі мен жауапкершіліктерін оятты. Алғашқы ерекше оқиға - Қазақстан Республикасының Президенттік сайлауы 1990 жылғы 24 сәуірдегі Қазақ КСР-нің (Негізгі Заңы) Конституциясына «Қазақ КСР Президенттік лауазымы туралы» өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заң қабылданған өзгерістерге сәйкес өткізілгенін айтамыз. Алғашқы Президент сайлауы 1991 жылы 1 желтоқсанда өткізілді. Ол сайлау өзінің сипаты жағынан баламасыз өткізілгендіктен сол уақыттағы саяси қалыптасқан жағдайға байланысты демократиялық өзгерістердің ең алғашқысы болды. Өйткені, «Желтоқсан», «Алаш», «Азат» саяси ұйымдарының бірігіп ұсынған кандидаттары Хасен Қожахмет қажетті жүз мың қолды жинай алмай өзін кандидат ретінде тіркеу мүмкіншілігіне ие бола алмады. Алғашқы жалпы халықтық сайлауда баламасыз негізде Н.Ә. Назарбаев 88,23% халықтың жалпы қатысқан санынан 98,7% дауыс жинады [2]. Сөйтіп, 1989 жылдың шілдесінен республиканың Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарып отырған Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев тұңғыш Президент болып сайланды. Мемлекетіміздің тарихындағы тұңғыш Президент сайлауы басты айтулы оқиға болды. Халықтың белсенділігі, үміті өте зор болғаны олардың көңіл-күйлерінен сенімінен көрініп тұрды. Бұл жолғы сайлаудың маңызы халықтың жаппай қатысуымен маңызды болып табылады. Өйткені, ғасырлар бойы тәуелсіздігін армандап келген халық үшін бұл сайлаудың тарихи маңызы зор еді. Сондықтан, халықтың сайлауға қатысуы барлық кейінгі сайлаулардан қарағанда артық болды. Қазақ халқы осы сайлауды - тәуелсіздіктің символы, үлкен мейрам, зор қуаныш ретінде қарсы алды. Бұл қоғамды модернизациялаудың алғашқы қадамы болды.

Келесі нақты қадам ретінде 1993 жылы қабылданған Қазақстан республикасының Конституциясын азаматтардың жүріс-тұрыс әрекетін, мемлекеттік биліктің құзіретін, халық пен билік қатынастарын реттейтін нормативтік басты құжат ретінде қарастырамыз. 1995 жылы 28 қыркүйекте «Қазақстан Республикасының сайлау туралы» қабылданған заңы бойынша, сайлауға қатысу демократиялық елдердегі азаматтардың саяси өмірге қатысуының негізгі формасы болып табылады. Қазақстан Республикасында еркін сайлаулар Конституцияда негізделгендіктен халықтың сайлауларға еркін қатысуына мүмкіншіліктер берсе, ал сайлау құқығы өз кезегінде азаматтардың сайлауларға өз еркімен және ашық қатысуына кепілдік береді. Ендігі кезекте мына мәселеге тоқталғанымыз жөн, сайлауға қатысушылардың саны ғана емес, сонымен бірге қандай принциптер негізінде ұйымдастырылғандығына мән беру, өйткені кеңестік одақ билік құрған уақытта азаматтар

сайлауға түгелдей жұмылдырылатын еді. Тіпті 99-100% қатысатын болған. Ал, кеңестік дәуірмен салыстырғанда, әрине саяси режимнің әкімшіліктік-бұйрықтық жүйеден демократиялық жүйеге өзгеруі сайлау жүйесіндегі принциптерді де өзгертті. Сондықтан, Қазақстан халқы өз шешімдерін еркін жасауда заңның негізінде жүзеге асыра бастады. Бұл басты шаралар енді егемен мемлекет болып қалыптаса бастаған Қазақстанның қоғамдық санасын қалыптастырудың алғашқы қадамдары еді.

Екінші кезең – 1997 жылмен 2012 жылдардың арасын қамтиды. Қоғамдық сананың келесі сатыға дамуының бір қозғаушы күші ел дамуының 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған стратегиялық бағдарламасы[3]. Бұл стратегия қоғамдық дамудың маңызды мақсаттарын қойды. Стратегияда көзделген мақсат – ұлттық бірлікке, әлеуметтік әділеттілікке, бүкіл жұртшылықтың экономикалық әл-ауқатын жақсартуға қол жеткізу үшін тәуелсіз, гүлденген және саяси тұрақты Қазақстан мемлекетін орнату. Осы мақсатқа орай мынандай ұзақ мерзімді негізгі бағыттар бөліп көрсетіліп, уақытынан бұрын орындалды:

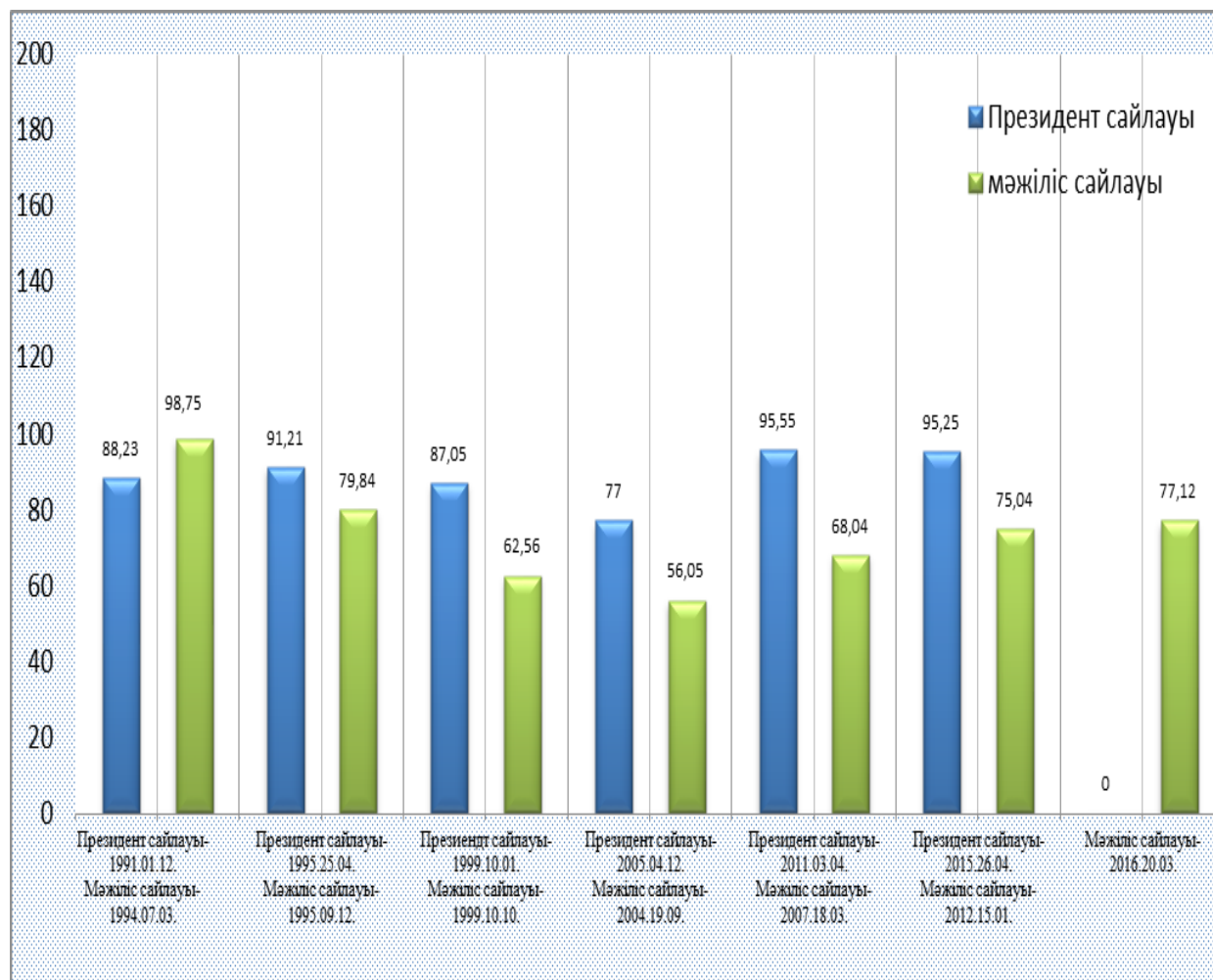
Ұлттық қауіпсіздік: Мемлекеттің тұрақты түрде дамуын қамтамасыз ететін барлық қажеттіліктер шеңберіндегі бастапқы шарт – ұлттық қауіпсіздік және мемлекеттіліктің сақталуы. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету жұмысындағы сөзсіз басым бағыт сыртқы саяси қызметке, Қазақстанның өз көршілерімен және дүние жүзінің жетекші елдерімен өзара тиімді қатынастар қалыптастырды.

Келесі басты қолға алынған мәселе ішкі саясат бірлік – қоғам мен мемлекеттің одан әрі дамуының кепілі бола отырып, барша азаматтар үшін тең мүмкіндік беру, ауқаттылар мен кедейлер арасындағы айырманы азайту, әлеуметтік мәселелерді шешудің қадамдары қарастырылды.

Басты әлеуметтік мәселе болып табылатын қазақстандықтардың денсаулығы, білім алуы және игілігі, азаматтардың тұрмыс жағдайы мен деңгейін көтеру, экологиялық ортаны жақсарту рухани жаңғырудың осы кезеңінің басты сұрағы бола отырып, бүгінгі таңда да күн санап алда тұратын маңызды мәселелер. Әлеуметтік мәселелерді шешу бірқатар мемлекеттік деңгейдегі салалар экономикалық дамуды ұйымдастыру, құқықтық реттеу, ішкі, сыртқы қатынастарды жүзеге асыруды кәсіби деңгейде жүргізу халық өкілдері болуға лайық мемлекеттік қызметкерлердің осы заманғы қабілетті құрамын жасақтау мәселесі арқылы шешіледі. Демек, еліміздің ұзақ мерзімді жоспарын алға қойып, билік пен халықтың жұмыла отырып, міндеттерді атқару жауапкершілігін қойды. Бұл жауапкершілік азаматтардың санасын қоғамдық сипатқа жұмылдырып, саяси мәдениеттің дамуына ықпал етті.

Екінші кезеңдегі өкілді билікті қалыптастырушы құрал сайлау институты елеулі өзгерістерге ұшырап, реформаланды. Қоғам талабына сәйкес Заңдарда толықтырылып, жетілдіріліп отырды. Азаматтардың саяси мәдениетінің көрінісі олардың саяси қатысуы, әсіресе, сайлауға қатысулары болып табылады. Сайлау туралы Заңның жетілдірілуінің келесі қадамы ретінде 1998 жылғы Конституциялық өзгерістерге сәйкес, 2004 жылғы 19 қыркүйектегі Праламент Мәжілісі сайлауының аралас сайлау жүйесі негізінде 67 депутаттың мажоритарлық сайлау жүйесі бойынша өзін-өзі ұсыну және қалған 10 депутаттың партиялық тізім негізінде пропорционалдық сайлау жүйесі негізінде өткізілуін атап өтуге болады. Еліміздегі сайлау заңнамаларының келесі реформалану кезеңдеріне келетін болсақ, 2007 жылғы 21 мамырдағы конституциялық өзгерістердің маңызы зор. Аталған өзгерістерге сәйкес Парламенттің Мәжіліс палатасы толығымен пропорционалды сайлау жүйесіне көшірілді. Парламент Мәжілісінің 98 депутаты партиялық тізім негізінде, ал Қазақстан халқы Ассамблеясынан 9 депутат сайланады. Көппартиялық сайлау барысында 7 пайыздық кедергіні еңсерген партия ғана жеңіске жетіп парламенттен тиісті орынға ие бола алады. Бұл қадам азаматтардың пікір ортақтығына топтастыратын партиялық жүйенің қалыптасуы мен дамуына мүмкіндік береді. Сондықтан, пікір алуандығы арқылы бәсекелестікті қалыптастырып, таңдау принципін күшейтеміз.

Демек, халықтың азаматтық белсенділігінің көрінісі жоғарыда атап өткендей өкілді билікті қалыптастыруда сайлауға жаппай қатысу барысында анықталады. Мемлекеттегі билік құрылымдарының тұрақты қалыптасуы мен дамуына және азаматтардың белсенді қатысуларына өзгерістердің ықпалы зор.

1-сурет. ҚР Президент және Праламент Мәжілісі сайлауларына халықтың қатысуы: салыстырмалы көрсеткіш.

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай, Президент және Праламенттің Мәжілісі сайлауларына халықтың қатысуы тұрақты жоғары. Демек, Қазақстан Республикасы халқы өкілді билікті қалыптастыру процесіне немқұрайлы қарамайтынын байқаймыз. Қазақстанның модернизациялану қарқынының жылдамдығын 2030 стратегиясының уақытынан бұрын орындалуынан көруге болады.

Екінші рухани жаңғырудың басты маңызды жобасы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты».[4] Стратегияның басты мақсаты бәсекеге қабілетті дүниежүзінің дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру. Осы мақсаттарды жүзеге асыруда еліміз көптеген шараларды жүзеге асыруда. Бәсекеге қабілетті ұлт болу үшін ең алдымен ұрпаққа өз мәдениетін сыйлап, дәстүрін бойына сіңірген әлемдік талаптарға сәйкес білім мен тәрбие бере алатын қоғам қалыптастырудың жаңа жобасы ұсынылды.

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап, Қазақстан Республикасының модернизациялану кезеңдерінің даму барысын қарастыра отырып, үшінші кезең Президентіміздің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында айтылғандай, жаңғырудың қазіргі кезге сай қоғамның саяси мәдениетінің деңгейі жәй-күйін қарастырайық. Бұл кезеңнің басқа кезеңдерден ең

басты айырмашылығы саяси қатысудың форматы қарым-қатынастан қарағанда интернет желілері арқылы қатысуға өзгерген. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы да еліміздің әлемдік дамудан қалмай, жаңа технологияларды меңгеріп, бәсекеге қабілетті ұлт болып қалыптасуы мен дамуына жол ашады. Саяси сананы рухани жаңғырту арқылы еліміздің әрбір азаматының мемлекеті алдындағы жауапкершілік сезімін ояту арқылы мемлекеттік билік шешімдеріне немқұрайлы қарамай, саяси қатысуды, яғни саяси мәдениетті жетілдіруге болады. Бұл пікір білдіру аймағы қазіргі таңда әлеуметтік желілер жаңа технологиялық брендке айналып отыр. Яғни, азаматтар өз пікірлерін әлеуметтік желілерде білдіре алады. Мысалы, әлеуметтік желілердің пайда болуы олардың тарихи әлеуметтік және технологиялық алғы шарттары әлеуметтік желілердің алпауыт күшке айналып бара жатқанын, ұйымдастырушы құрал ретінде бас көтерген желілердің басымдықтарын көрсете алуында. Фейсбук, твиттер, майл.ру, в контакте және өзге де танымалдылыққа ие әлеуметтік желілер бар. Интернеттің саяси сипаты күн өткен сайын артып барады. Мәселен, кез келген елдің президенті, депутаттары сайлау алдында әлеуметтік желілерде үгіт-насихаттарын жүргізеді. Немесе, әртүрлі саяси акциялар, яғни қолдау немесе қарсылық акциялары өтетін мерекелік іс-шара, митинг, қандай оқиға болмасын оны тегін жарнамалаудың алаңы осы желілер. Әлеуметтік желілердің әлемдегі саяси-қақтығыстардағы алатын орны күн санап артуда. Күнделікті өмірде қолданып жүрген mail.ru, twitter, facebook-тің әлеуметтік ықпалы зор. Яғни, қазақстандықтар «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы аясында саяси мәдениеттерін дамыту мүмкіндіктерін кеңейте алады.

Сонымен бірге, еліміздің ақпарат кеңістігін дамытуға қатысты қазіргі таңда жиі қолданысқа түсіп келе жатқан шешім қабылдаудың ашық болуына тікелей әсер ете алатын механизм немесе технология – краудсорсингті айтуға болады[5]. Ол жиі әр түрлі заң жобаларын әрі басқа да мемлекеттік бастамаларды талқылауда бірінші кезекте қолданылады. Әдетте талқылаулар дауыс беру арқылы онлайн режимде, не нақтылы пікірлерді жинау жолдарымен жүзеге асырылады. Оның ерекшелігі-жобаға тек сарапшылар мен білікті мамандар ғана емес, елінің болашағына бей-жай қарай алмайтын барлық азаматтар интернет желілері арқылы жұмылдырыла алады. Оның билік шешімдеріне халықты жұмылдыру мақсаты ретінде:

- Интернет желілерінен қарапайым креативті адамдарды іздестіру;
- Шешімі қиын мәселелерді ортаға салып, ортақ шешім іздеу;
- Жаңа идеяларды іздеу;
- Оны ары қарай дамыту.

Демек, қазіргі ғаламдық техникалық-ақпаратты, жаңа идеяларды мемлекеттік басқару жүйесіне тиімді пайдалану арқылы азаматтардың пікірлерін жұмылдыруға болады.

Жоғарыда аталған саяси мәдениетті жаңа технологиялармен жетілдірудің жолдары үшінші жаңғыртуды жүзеге асырудың бірден-бір мүмкіндігі болып отыр. Өйткені Президентіміздің алға қойған міндеттерін «Цифрлы Қазақстан» аясында жаһандық технологияларды меңгермей жүзеге асыру мүмкін емес. Сондықтан, жаңа технологиялар халықты ортақ мүддеге топтастыратын, мемлекеттік маңызы бар мәселелерді ортаға салып, талқылап, өз пікірлерін білдіре алу мүмкіндігі болып отыр.

Crowd.kz 2050.kz порталы қызығушылық танытқан бастамашы адамдарды біріктіреді, әкімдік белгілеген тақырыптар бойынша өз идеяларын ұсынуға, түсініктеме беруге, талқылауға және ең жақсы тандауға мүмкіндік беретін әлеуметтік-саяси арена.

Рухани жаңғырудың үшінші кезеңіндегі басты назар ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, өз тарихымыз, мәдениетіміз, салт-дәстүрімізді құрметтей отырып, жаһандық дамудан артта қалмау. Ескі керітартпа кейбір жағымсыз жақтарымызды түзетуге тырысымыз керек. Осы аталған құндылықтарды бойымызға сіңіретін, қоғамдық сананың жаңғыруына ықпал ететін бірден-бір мүмкіншілік гуманитарлық ғылым. «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының жұмыс жасауы рухани жаңғыру проесінде үлкен рөл

атқарады. «Біз тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология ғылымдары бойынша студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Гуманитарлық зиялы қауым өкілдері еліміздің жоғары оқу орындарындағы гуманитарлық кафедраларды қайта қалпына келтіру арқылы мемлекеттің қолдауына ие болады. Бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет» [6]. -деп Н.Ә.Назарбаев атап өткендей, гуманитарлық ғылымдарға үлкен мән беретін кез келді. Саяси білімді қалыптастыратын ғылым ретінде азаматтардың саяси сауаттылығын арттыру арқылы мәдениетін көтеру мүмкіншілігінде саясаттану ғылымының орны күн санап артуда. Оған мысал ретінде 2016-2017 оқу жылында «саясаттану» мамандығына орыс тілінде және қазақ тіліндегі білім алушыларды қосып есептегенде барлығы 20 грант бөлінген еді (оның 15 қазақ тілінде білім алушылар болса, 5 орыс тілінде білім алушыларға). Биылғы 2017-2018 оқу жылы бұл көрсеткіш 2 есеге дейін ұлғайып, бөлінген грант саны 40-ты көрсетті (оның 30-ы қазақ тілінде, 10-ы орыс тілінде білім алушыларға). Демек, «Рухани жаңғыру бағдарламасы» аясында саясаттану мамандығына мемлекеттік гранттардың ақырындап өсіп келе жатқанын байқаймыз.

Жоғары оқу қоғамдағы ірі салалардың бірі. Студенттер базалық білімдер жинағын алып қана қоймай, сонымен бірге өздерінің жеке көзқарастарын қалыптастырады. Қоғамның әлеуметтік, мәдени, саяси және құқықтық құндылықтарын меңгереді. Бұл болашақ қоғамның субъектісіне толық тұлға болып қалыптасу үшін мүмкіндік береді. Ал сол жоғары оқуды гуманизациялау мемлекеттік бағдарламада негізгі жолға қойылған. Саяси білім алу негізінде студенттердің саяси мәдениетін қалыптастырып, олардың дүниетанымдық көзқарасына ықпал етіп, мемлекеттік саяси істерге белсенді қатысуына әсер етеді. Сондықтан, қоғамды рухани жаңғырту процесін жүзеге асыру үшін, ЖОО-да білім алушыларға мамандығына қарамастан, саясаттану пәнін оқытуды қайта қалпына келтірген жөн.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдарынан бергі жаңғыру процесіндегі саяси мәдениеттің қалыптасуы мен жетілдіру жолдары қарастырылып, кезеңдері бойынша талданды. Адам саясатпен айналыспаса да, саясат адаммен әрқашан бірге болып, қабаттаса жүріп жатады. Сондықтан адам қоғамның субъектісі ретінде міндетті түрде саяси процестерге қатысады. Яғни, сайлауларға, саяси партияларға мүше бола алады немесе саясатын қолдай алады, саяси акцияларға қатысып, қарсылығын немесе қолдаушылығын білдіре алады. Қазақстанның әрбір азаматы Сайлау туралы Заңға сәйкес өз құқықтарын қолдана алады. Яғни, жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығы - Республиканың он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлкіктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, сайлауда дауыс беруге қатысу құқығы. Бәсең сайлау құқығы -Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасы Парламентінің, мәслихатының депутаты немесе өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органына мүше болып сайлану құқығы [7.1-6]

Саясат ешқашан тұрақты болған жоқ, ол әр кез уақытпен өзгеріп отырады. Қоғамның, заманның өзгеруіне сай, адам баласының сол ортаға қалыптасып бейімделуінің өзі азаматтардың саяси мәдениетін көрсетеді. Сондықтан, қоғамның жеке адамның саяси мәдениетін қалыптастыруда саяси ғылымның рөлі орасан зор болғандықтан оны саяси жаңғырудың жүзеге асуына ықпал ететін мүмкіндік деп қарастыруымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісова Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы өкілді билікті қалыптастырудағы сайлау институтының орны // Саяси ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.[электрон.ресурс] – 2010. –URL: <http://kk.convdocs.org/docs/index-19836.html>. – 59 бет. (дата обращения: 20.11.2012)
2. Қазақстан Республикасының 2030 жылғы стратегиясы. [электрон.ресурс] – URL: <http://prokuror.gov.kz/kaz/memleket/prezident-aktileri/kazakistan-respublikasynyn-2030-zhylgy-strategiyasy>]. (дата обращения: 15.01.2013 - 18:09)
3. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауы. [электрон.ресурс] –URL: <https://baribar.kz/student/640/qazaqstan-2050-strategiyasy-qalyptasq/>(дата обращения: 08.07.2015)
4. «Ашық Үкіметті» дамыту тетігі краудсорсинг. [электрон.ресурс]– URL: <https://abai.kz/post/49630>. – (дата обращения 11.12.2016)
5. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. [электрон.ресурс] – 2017 – URL: <http://www.zakon.kz/4853272-n1201rs1201ltan-nazarbaev..html>] (дата обращения 12.04. 2017)
6. Қазақстан Республикасы Сайлау туралы Заңы.[электрон.ресурс] – 2017. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_ (дата обращения: 12.04.2019)

К.Д. Жанпейісова, Б.Б. Бюлегенова, Б.А. Габдулина

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Становление и развитие политической культуры в процессе духовного возрождения общества

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые события первого этапа духовной модернизации, такие как первые президентские выборы, которые были стартовым началом интереса граждан к политической жизни страны и формированию политической культуры общества. Особенность второго этапа заключается в том, что были внесены поправки в Закон о выборах и начались политические реформы в обществе. Преждевременная реализация Стратегии «Казахстан-2030» поставила новые цели перед государством. Стратегия «Казахстан-2050» гласит, что новый политический курс сложившегося государства, поставленные государством цели накладывают обязательства и ответственность на каждого гражданина. Анализ динамичного развития страны, потенциала социальных сетей и информационных технологий как бренда новых тенденций политической технологии свидетельствует о том, что роль духовного обновления в формировании и развитии политической культуры страны имеет большое значение, так как одним из способов решения данной проблемы является содействие политическому развитию. В заключение авторы предполагают, что повышение политической грамотности населения, изучение общественно-политических дисциплин могут способствовать модернизации политического сознания и политической культуры общества.

Ключевые слова:духовная модернизация, политическая культура, общественное сознание, национальная безопасность, «цифровой Казахстан», гуманитарное образование, национальная идентичность, социальные сети, стратегия, выборы.

K.D.Zhanpeiisova, B.B.Byulegenova, B.A.Gabdulina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The formation and development of political culture in the process of spiritual revival of society

Abstract. The article deals with the key events of the first stage of spiritual modernization, such as the first presidential elections, which were the starting point of citizens ‘ interest in the political life of the country and the formation of the political culture of society. The peculiarity of the second stage is that the Law on Elections was amended and political reforms in the society began. And the premature implementation of the Strategy

“Kazakhstan-2030” has set new goals and plans for the state. The strategy “Kazakhstan-2050” states that the new political course of the established state, the goals set by the state impose obligations and responsibilities on every citizen in society. Analyzing the dynamic development of the country, the potential of social networks and information technologies as a brand of new trends in political technology, shows that the role of spiritual renewal in the formation and development of the political culture of the country is of great importance, as one of the ways to solve this problem is to promote political development. In conclusion, the authors suggest that by increasing the political literacy of the population, studying social and political disciplines can contribute to the modernization of political consciousness and political culture of society.

Key words: spiritual modernization, political culture, social security, national security, “digital Kazakhstan”, humanitarian education, national identity, social networks, strategy, selections.

References

1. Zhanpeisova K. Tauelsyz Khazakhstan dagy okyldy bilyty khalyptastirudagy sailau institutynyn roly, sayasy gylymdarinig kandydaty gylymi darezhesyn alu ushyn dayindalghan dyssertatsiya [Place of electoral institute for formation of representative power in independent Kazakhstan, The dissertation for the degree of candidate of political sciences] Available at: <http://kk.convdocs.org/docs/index-19836.html>. (accessed: 20.11.2012)

2. Khazakstan Respublikasynyng 2030 zhylygy strategiasy [Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2030]. Available at: <http://prokuror.gov.kz/kaz/memleket/prezident-aktileri/kazakstan-respublikasynyn-2030-zhylygy-strategiyasy> (Accessed: 15.01.2013)

3. N.A. Nazarbayev «Khazakstan 2050» strategiyasy qalyptasqan memleketting zhana sayasy bagyty»atty zholdauy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan “Strategy” Kazakhstan-2050 “: new political course of the established state”]. Available at: <https://baribar.kz/student/640/qazaqstan-2050-strategiyasy-qalyptasq/> (accessed: 08.07.2015)

4. Ashykh Ukymetty» damytu tetygy kraudsorsyng [The mechanism of the «open government» development is crowdsourcing]. Available at: <https://abai.kz/post/49630>. (accessed: 11.12.2016)

5. Nazarbayev N. Bolashakhkha bagdar rukhani zhangyru [Orientation for the future: spiritual revival] Available at: <http://www.zakon.kz/4853272-n1201rs1201ltan-nazarbaev.html> (accessed: 12.04.2017)

6. Khazakstan Respublikasy Sailauturaly zangy [The Election Law of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> (accessed 12.04.2019)

Сведения об авторах:

Жанпейсова Қ.Д. - саяси ғылымдар кандидаты, саясаттану кафедрасы доценті, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш. 6, Астана, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. - саяси ғылымдар кандидаты, саясаттану кафедрасы доценті, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш. 6, Астана, Қазақстан.

Габдулина Б.А. - тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану кафедрасы доценті, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш. 6, Астана, Қазақстан.

Zhanpeisova K.D. - Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Byulegenova B.B. - Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Gabdulina B.A. - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str. 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 2 (127)/2019, с. 45-52

http://bulpolit.enu.kz/; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 21.61.41

Ли Ян

Чжэнчжоуский университет, Чжэнчжоу, КНР
(E-mail: liyang721@inbox.ru)

Религия в Синьцзяне: история и современность

Аннотация. Статья посвящена религиозной ситуации в Синьцзяне. В статье рассматривается история формирования религиозных общин на территории автономного района, отмечается специфика региона и то, что СУАР является мусульманским центром Китая; анализируется законодательная система в области управления религиозными делами; уделено внимание развитию исламской инфраструктуры в 1980-е годы и современному состоянию религиозной деятельности. Исследованы основные направления политики государства в религиозной сфере. Проблема состоит в необходимости анализа ситуации в религиозной сфере в Синьцзяне. Религиозная сфера является чувствительной в социальном плане, также именно в религиозной сфере крайне высок конфликтотенный потенциал. В связи с этим к области религиозных отношений высоко внимание, как со стороны государства, так и экспертного сообщества. В рамках данного исследования предполагается показать то, как центральная власть КНР меняет свое отношение к религиозности граждан на окраинах Китая. Особенно актуален этот процесс в плане эволюции отношения к мусульманам, которых в СУАР много. Политизация ислама ведет к тому, что меняется социальная и политическая роль китайских мусульман. Боязнь радикализации и работа по профилактике экстремизма является одним из ключевых направлений в государственной политике Пекина в настоящее время. Цель настоящей статьи состоит в проведении ситуативного анализа религиозной ситуации в Синьцзяне.

Ключевые слова: Синьцзян, религия, ислам, политика, Китай, государство, нововведения.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-45-52>

Введение. Синьцзян, являясь мостом экономического и культурного обмена между Западом и Востоком, с древности был многоконфессиональным регионом. Эта структура многоконфессиональности частично сохранена и сейчас. Здесь есть последователи различных религий – ислама, ламаизма (махаяна или тибетский буддизм), буддизма, даосизма, христианства, шаманизма.

На сегодняшний день в СУАР КНР существует «порядка 88 объединений, 79 из которых - объединения исламского характера, одна исламская и одна буддистская ассоциация уровня автономного района. На городском и окружном уровне - 13 ассоциаций ислама, 3 ассоциации буддизма и одна Патриотическая христианская ассоциация, 65 ассоциаций ислама, 2 ассоциации буддизма и 2 патриотические христианские ассоциации на уровне уезда. В районе существует 24 тыс. культовых сооружений, из них мусульманских мечетей 23 тыс.; религиозных преподавателей и служащих более 29 тыс. чел» [7, 107].

Постановка проблемы состоит в необходимости анализа ситуации в религиозной сфере в Синьцзяне. Религиозная сфера является чувствительной в социальном плане, также именно в религиозной сфере крайне высок конфликтотенный потенциал. В связи с этим к области религиозных отношений высоко внимание, как со стороны государства, так и экспертного сообщества. В рамках данного исследования предполагается показать то, как центральная власть КНР меняет свое отношение к религиозности граждан на окраинах Китая. Особенно актуален этот процесс в плане эволюции отношения к мусульманам, которых в СУАР много. Политизация ислама ведет к тому, что меняется социальная и политическая роль китайских мусульман. Боязнь радикализации и работа по профилактике экстремизма является одним из ключевых направлений в государственной политике Пекина в настоящее время.

Цель настоящей статьи состоит в проведении ситуативного анализа религиозной ситуации в Синьцзяне.

Задачи исследования определяются постановкой цели и состоят в том, чтобы:

- изучить методы, которыми Китай регулирует вопросы религии;
- проанализировать процесс развития исламской инфраструктуры в 1980- годы;
- выявить нововведения в области вероисповеданий в Китае.

История. Буддизм появился в Синьцзяне более 2000 лет назад. В I веке до нашей эры, зародившийся в древней Индии, буддизм проник в Синьцзян через Кашмир и стал главной религией в Синьцзяне, возникли буддийские центры Хотан, Кашгар, Куча, Гаочан и другие. В XIII веке, синьцзянские монголы приняли тибетский буддизм (также известный как северный буддизм, ламаизм). Ламаизм считается второй крупной религией на территории Синьцзяна и «распространён среди монголов (около 150 тыс. чел.), также в районе проживают последователи буддизма (около 10 тыс. ханьцев)» [1].

В Синьцзяне христианство возникло во время династии Цин и проповедовалось иностранными миссионерами. В настоящее время его последователи – в основном, китайцы-хань. Небольшая ветвь христианства – несторианство существовала с VII по XIV век и была очень популярна в Синьцзяне. После династии Юань, вследствие распространения ислама в Синьцзяне, несторианство постепенно исчезло. В настоящее время в Синьцзяне существуют «две протестантские церкви – «Синьцзянская Церковь Христова» и «Церковь Христова в Урумчи». Штаб-квартира церкви расположена в Урумчи. Последователей протестантизма (около 30 000 ханьцев)» [2, 48].

Католицизм возник примерно в конце XIX века, распространялся французскими католиками. В настоящее время католики (около 4000 ханьцев), проживают в Урумчи и Или-Казахском автономном районе. «Апостольская префектура Синьцзян-Урумчи распространяет свою юрисдикцию на территорию автономного района и подчинена непосредственно Святому Престолу. Кафедральным собором апостольской префектуры является Церковь Непорочного Зачатия Пресвятой Девы Марии, построенная в 1980 году» [3].

Православие возникло в Синьцзяне примерно в конце XVIII века, после прибытия Синьцзян миссионеров из Российской империи. В 1986 году, представители русской общины, численность которой насчитывала 3000 человек, получили возможность построить Свято-Никольский храм в Урумчи. Храм построен к 1990 году, однако до нынешнего времени остается неосвящённым. Рождество объявлено выходным для исповедующих православие жителей Синьцзяна. На Пасху городской администрацией организуются праздничные мероприятия для христиан. Помимо Урумчи, православные церкви функционируют еще в двух городах – Кульджа и Чугучак. Численность исповедующего православие населения автономного района Внутренняя Монголия составляет «порядка 7 тысяч человек, большинство из них - потомки казаков-переселенцев, построивших Лабдаринскую церковь, освященную именем святителя Иннокентия» [4].

Ислам появляется на юге Синьцзянского региона в конце IX века и начале X века из Средней Азии. Спустя полвека, Династия Караханидов инициировала вражду на религиозной почве против княжества Хотан (Юйтянь), в котором исповедовали буддизм. Противостояние ислама и буддизма продлилось более 40 лет. После распада княжества Юйтянь, в начале XI века, в Хотанском районе ислам распространился повсеместно. Политику насаждения ислама проводило Чагадайское ханство, где ислам исповедовало все многонациональное население ханства - монголы, уйгуры, казахи, киргизы и таджики. Таким образом, ислам завоевал главенствующее положение среди религий Синьцзяна.

Завоевав лидирующее положение в регионе, ислам вытеснил зороастризм, манихейство и несторианство. Тем не менее, в Синьцзяне продолжали исповедовать буддизм и даосизм [5, 49].

На сегодняшний день, Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР выступает мусульманским центром Китая: «12млн. чел., или почти 60% жителей, исповедуют ислам» [6, 126]. Свыше 80% всех верующих мусульман Синьцзяна составляют мусульмане-сунниты. Ислам суннитского толка исповедуют уйгуры, казахи, хуэй, киргизы, дунганцы, таджики, узбеки, татары, дунсяны, салары(всего 10наций).

Методы исследования: в рамках данного исследования были использованы методы текстового анализа, когда работая с системой нормативно-правовых актов в области нормативного регулирования религии автор, выявил основные позиции государства в отношении верующих. Посредством компаративного анализа удалось установить сходства и различия в региональных аспектах религиозной политики. Кроме того, такие методы как контент-анализ, ситуативный анализ позволили последовательно решать исследовательские задачи.

Результаты и обсуждения:

Конституция КНР гарантирует гражданам отсутствие дискриминации по религиозному признаку, свободу вероисповедания и защиту нормальной религиозной деятельности. Помимо Конституции, в Китае существует достаточно широкий спектр нормативных документов, которые защищают свободу вероисповедания в государстве. Положения об охране религиозных и иных законных интересов верующих содержатся в ряде нормативно-правовых актов, таких как Уголовный Кодекс, Общие положения гражданского права КНР, Закон об образовании КНР, Трудовой кодекс, Гражданский процессуальный кодекс, Закон о выборах, Закон о национальной районной автономии. основополагающий принцип политики КППН в данном вопросе - свобода вероисповедания, т.е. каждый человек самостоятельно определяет исповедовать ли ему религию и выбирает ее по своему усмотрению. Кроме того, в КНР придерживаются принципа отделения религии от образовательной сферы. Представители власти не оказывают влияния на внутренние вопросы религиозных объединений, при этом, ни одно из них не должно подвергаться какой-либо дискриминации, если их деятельность не нарушает закон. Регулирование своей деятельности проводится объединениями самостоятельно, без вмешательства власти. Ни одно из течений не ущемляется в силу своей малочисленности либо по иным причинам.

Существует запрет на осуществление религиозными объединениями функций государственного регулирования, категорически не допускается оказывать влияние в сфере законотворчества, административного управления, образования, социальной сфере, вопросах семейной жизни и деторождения.

Нормативно-правовая база относительно религии состоит из ряда документов, первым из которых стало «Временное постановление относительно управления местами религиозной деятельности в СУАР КНР» (1988). Спустя два года, данный НПА был снова издан местной властью. В 1994 г. были опубликованы «Правила СУАР КНР относительно управления религиозными делами». Наряду с двумя другими указами Госсовета КНР «Постановление об управлении религиозной деятельностью иностранцев на территории КНР» (1994) и «Правила регулирования религиозной деятельности» (2004), эти документы сформировали законодательную систему в вопросах религии региона [8].

Ежегодно правительство осуществляет реставрацию храмов и мечетей в целях защиты культурных памятников. Только в 1999 году центральное правительство потратило 7,6млн. юаней на реконструкцию мечетей Янсин в Урумчи, Батурла в Инине, Мекка в Хотане.

В целях обеспечения развития исламского духовенства деятельности в 1987г. была создана Синьцзянская исламская духовная академия с трехгодичным курсом обучения, которая уже имеет около 700 выпускников. В 2017г. в учебное заведение планировалось принять около 1000 студентов и 200 аспирантов[9, 229]. В 1990г. в регионе начата работа по подготовке священнослужителей и переквалификации уже работавших служителей культа, появились отделения по изучению ислама. За десятилетие такой работы были

обучены около 100 тысяч человек. Одна за другой открывались мечети. Китайские власти стали увеличивать инвестиции в религиозное образование для подготовки надежного и лояльного мусульманского духовенства в Синьцзяне. В каждом населенном пункте существуют классы исламской культуры и обучение религиозного персонала. Но еще одним обязательным условием для отправления религиозных обрядов служителям культа является получение образования в Исламской ассоциации Китая. Переведены, изданы и распространены на трех языках - уйгурском, казахском и китайском, «Коран», священные книги, «Новая энциклопедия священных книг» буддизма, христианства и других конфессий.

Выпускается журнал «Китайские мусульмане» на уйгурском и китайском языках. Для удобства верующих, каждая местность определила точки продаж книг религиозного содержания. Власть санкционировала расширение исламской инфраструктуры в СУАР. В 80-х годах число исламских культовых сооружений трехкратно возросло. Однако, наблюдается разница в проводимой политике в области религии для каждого региона страны. В СУАР Пекин значительно ограничивает мусульманские сообщества, в то время как в провинциях Ганьсу, Цинхай, Юньнань и Нинся-Хуэйском автономном районе подобных фактов практически не наблюдается. Так, в СУАР КНР все религиозные книги и публикации проходят тщательную проверку центрального правительства перед их публикацией. Происходит ограничение совершения религиозных обрядов, таких как священный пост Рамадан и паломничество в Мекку.

С начала 1990-х гг. ислам в СУАР в значительной степени политизировался и испытал на себе сильное влияние экстремистских течений из-за рубежа. Этому способствовала территориальная близость Синьцзяна к горячим точкам Средней Азии, к Афганистану, где в то время радикальный ислам имел сильное влияние. Радикальный ислам стал эффективным идеологическим оружием в руках местных экстремистов, главным образом мощным средством привлечения в свои ряды масс недовольных под лозунгом «джихада против неверных». Появляется множество сторонников идеи создания независимого исламского государства Восточный Туркестан, которое объединило бы как мусульман СУАР и сопредельных провинций КНР, так и их единоверцев в странах Центрально-азиатского региона, граничащих с Синьцзяном. Кроме того, приверженность местных экстремистов радикальному исламу позволяет им заручиться значительной поддержкой из-за рубежа от радикальных религиозных и террористических организаций и т.д. Поэтому сегодня над исламской религиозной деятельностью в СУАР сохраняется достаточно жесткий контроль властей, проявляющийся в основном в мерах по борьбе с исламистскими группировками и организациями, эксплуатирующими радикальный ислам, и недопущению распространения радикальных идей, в том числе из-за рубежа (контроль над религиозной литературой; проповедниками; собраниями верующих). Кроме того, «под пристальным вниманием властей находится так называемая нелегальная религиозная деятельность, выражающаяся в открытии частных религиозных школ, взимании каких бы то ни было религиозных налогов, а также собственно ведение религиозной исламской пропаганды» [10]. В последние годы происходит усиление религиозного фактора в Синьцзяне и активное проникновение в регион нетрадиционных для него течений ислама, в частности ваххабизма.

1 января 2015 года вступили в силу новые Правила религиозной деятельности в СУАР. Содержащие массу запретов и недоговорок, эти правила были неоднозначно восприняты населением региона. И хотя большая часть прописанных в них норм направлена на борьбу с религиозным экстремизмом и незаконной религиозной деятельностью, они, по мнению экспертов, могут иметь обратный эффект [11, 104].

Религиозный экстремизм понимается отныне как деятельность или высказывания, связывающие религиозное учение и идеи экстремизма, насилия и ненависти, как радикальная идеология, высказывания и действия, направленные против человечества. Это слишком широкое толкование, под которое можно подвести все, что угодно.

Правилами запрещается: религиозный экстремизм и незаконная религиозная деятельность; запрещается религиозно мотивированный сепаратизм и пропаганда идеологии религиозного экстремизма; подстрекательство к национальной ненависти, нарушения общественного порядка, нанесение ущерба здоровью граждан по религиозным мотивам; запрещается под религиозными предлогами мешать деятельности администрации, судов, учреждений образования и культуры, вмешиваться в плановое деторождение, брачные отношения и систему наследования; запрещена религиозная деятельность, угрожающая государственной безопасности, законным правам и интересам граждан.

Кроме того, запрещается любая религиозная деятельность в государственных структурах, учебных заведениях и местах общего пользования. Отправление религиозных обрядов допустимо только в специально отведенных местах. Запрещено ношение одежды или символики экстремистской направленности, однако, точного определения такой одежды не указано. Запрещено распространение и просмотр экстремистских и террористических материалов.

Выступая в мае 2015 года на совещании Отдела единого фронт ЦК КПК (ключевого органа, формирующего политику в отношении нацменьшинств) Председатель КНР Си Цзиньпин подчеркнул, что религии в стране «должны быть китайскими и свободными от иностранного влияния». Одновременно он пообещал следовать ст. 36 Конституции КНР, в соответствии с которой гражданам гарантированы отсутствие дискриминации по религиозному признаку, свобода вероисповедания и защита нормальной религиозной деятельности. Эти идеи прозвучали в его выступлении в рамках Всекитайского совещания по религиозной работе, прошедшего в апреле 2016 года. Си Цзиньпин подчеркнул, что представители любых религий должны «поддерживать социализм с китайской спецификой», «интерпретировать религиозные доктрины в соответствии с современным прогрессом государства и сочетать их с выдающейся традиционной культурой Китая» [12].

«Китаизация религий» - одна из ключевых целей Пекина, как отметил заместитель главы Отдела единого фронта ЦК КПК Чжан Ицзюнь в своем выступлении на XIX съезде Коммунистической партии Китая. Суть этой политики состоит в том, чтобы существующие религиозные направления в стране были «адаптированы под социализм и специфику местного общества», с целью «сохранять, развивать и интегрировать религии в общество в соответствии с тенденциями социального развития того или иного государства», в противном случае они могут «прийти в упадок и даже породить большие проблемы». По его заявлению, правительство страны ужесточит контроль над «религиозными практиками в соответствии с принципами законности, пресечения правонарушений, искоренения экстремизма и предотвращения нежелательных проявлений культурной инфильтрации в целях обеспечения национальной безопасности» [13].

Выводы: Таким образом, рассматривая вопросы современной религиозной ситуации в Синьцзяне, стоит отметить, что Синьцзян является тем регионом Китая, где традиционно существовала многоконфессиональная структура. Отчасти многоконфессиональность сохранилась и в современный период. В настоящее время на территории Синьцзяна проживают представители различных религий. Рассматривая основы государственной политики КНР в вопросах религии, необходимо отметить, что здесь вместе с проведением политики свободы вероисповедания, четко реализуется принцип разделения политики и религии. Это находит свое отражение в создании дистанции между религиозными объединениями с правительством и образовательными учреждениями.

Сфера религиозных отношений в Синьцзяне регулируется такими нормативными актами, как «Временное постановление относительно управления местами религиозной деятельности в СУАР КНР», «Постановление об управлении религиозной деятельностью иностранцев на территории КНР», «Правила регулирования религиозной деятельности» и пр.

С начала 90 х. гг. XX века активно открывались отделения по изучению Корана. Порядка 100 тыс. человек прошли программы подготовки в рамках получения религиозного образования. Рост исламской инфраструктуры в СУАР отражает в частности то, что в среднесрочной перспективе прослеживается активный рост числа студентов в Синьцзянской исламской духовной академии.

Вместе с тем именно в СУАР наблюдаются наиболее серьезные ограничения в плане ограничения свободы вероисповедания. Вместе с тем последователи ислама в таких провинциях как Ганьсу, Цинхай, Юньнань и Нинся-Хуэйском автономном районе не сталкиваются с каким бы то ни было серьезным контролем и ограничениями. Столь жесткая позиция властей Китая в отношении мусульман СУАР связана с опасением проникновения радикальных исламских течений, поскольку именно СУАР является одной из точек, куда направлена пропаганда экстремистских течений.

Список литературы

1. Ма Пи Янь Религии в Синьцзяне. - Пекин: Межконтинентальное издательство Китая, 2002.- 90 с.
2. Факты и статистика СУАР. - Учжоу: Издательство распространения, 2013.-213 с.
3. Апостольская префектура Синьцзян-Урумчи.[Электрон.ресурс].-2019.-URL:<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1731185> (дата обращения: 2.03.2019).
4. Православие в Синьцзяне.[Электрон.ресурс].-2018.-URL:<https://drevo-info.ru/articles/1370.html>. (дата обращения: 12.03.2019)
5. Факты и статистика СУАР.-Учжоу: Издательство распространения Учжоу,2013.-213 с.
6. Синьцзян на Шелковом пути. Общество внешних и культурных связей СУАР.- Урумчи: Синьцзян жэньминьчубаньшэ, 2016.- 379 с.
7. Бондаренко А.В. Современная национальная и религиозная политика в СУАР. [Электрон.ресурс].-2018-URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-natsionalnaya-i-religioznaya-politika-v-sintzyuan>. (дата обращения: 4.03.2019)
8. Ма Пи Янь Религии в Синьцзяне.- Пекин: Межконтинентальное издательство Китая, 2002.-90 с.
9. Буяров Д.В. Некоторые аспекты государственного регулирования религиозной сферы в СУАР. [Электрон.ресурс].-2017-URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-gosudarstvennogo-regulirovaniya>. (дата обращения: 18.02.2019)
10. Новичков В.С. Основные направления национальной политики СУАР КНР после 2000 г. [Электрон.ресурс].-2019-URL:<https://cyberleninka.ru/article/v/osnovnye-napravleniya-natsionalnoy-politiki-v-suar-knr-posle-2000-g>. (дата обращения: 11.03.2019)
11. Сыроежкин К.Л. Синьцзян: большой вопрос для Китая и Казахстана.- Алматы: Курсив,2015.- 335 с.
12. Си Цзиньпин на совещании по работе Единого фронта ЦК КПК // Интернет-портал КПК. 2015. 20 мая. [Электрон.ресурс].-2015.-URL: <http://news.12371.cn/2015/05/20/ART11432111597695781.shtml>. (дата обращения: 7.05.2019)
13. ЦК КПК: все религии в КНР подлежат адаптации под китайский социализм. [Электрон.ресурс].-2019-URL:<http://biang.ru/ru/politics/czk-kpk-vse-religii-v-knr-podlezhat-adaptaczii-pod-kitajskij-soczializm.html>. (дата обращения: 30.03.2019)

Ли Ян

Чжэнчжоу университеті, Чжэнчжоу, ҚХР

Шыңжаңдағы дін: тарих және қазіргі заман

Аңдатпа. Мақала Шыңжаңдағы діни жағдайға арналған. Мақалада автономды аудан аумағында діни қауымдардың қалыптасу тарихы қарастырылады, аймақтың ерекшелігі және Қытайдың мұсылман орталығы болып табылатын ШҰАА діни істерді басқару саласындағы заңнамалық жүйе талданады. 1980 жылдары Ислам инфрақұрылымын дамытуға және діни қызметтің қазіргі жағдайына көңіл бөлінді. Діни саладағы мемлекет саясатының негізгі бағыттары зерттелді. Негізгі мәселе Шыңжаңдағы діни саладағы жағдайды талдау қажеттілігінен туындады. Дін саласы әлеуметтік тұрғыдан сезімтал, сондай-ақ діни салада да шиеленіскен әлеует өте жоғары. Осыған байланысты діни қатынастар саласына мемлекет тарапынан да, сарапшылар қоғамдастығынан да жоғары көңіл бөлінеді. Бұл зерттеу шеңберінде ҚХР орталық билігі елдің шеткі аймақтардағы азаматтардың динитанымына деген көзқарастарының өзгергендігін көрсетеді. Әсіресе, бұл процесс ШҰАА-дағы көпұлтты мұсылмандардың қарым-қатынас эволюциясы тұрғысынан да өзекті. Исламды саясиландыру - Қытай мұсылмандарының әлеуметтік және саяси өмірдегі орнын өзгертті. Бейжіңнің қазіргі уақыттағы мемлекеттік саясаты – радикализм мен экстремизмнің алдын алу жұмыстарының негізгі бағытты болып табылады. Осы зерттеудің мақсаты -Шыңжаңдағы діни ахуалға шынайы талдау жүргізу болып табылады.

Түйін сөздер: Шыңжаң, дін, ислам, саясат, Қытай, мемлекет, жаңа енгізілім.

Li Yang

Zhengzhou University, Zhengzhou, People's Republic of China

Religion in Xinjiang: history and present

Abstract. The article is devoted to the religious situation in Xinjiang. The article includes a history of the formation of religious communities on the territory of the autonomous region. Specifics of the region are noted, and that XUAR is the Muslim center of China; analyzes the legislative system in the field of religious affairs management; Paid attention to the development of Islamic infrastructure in the 1980s and the current state of religious activity. The main directions of the state policy in the religious sphere are researched. The problem consists in need of the analysis of a situation for the religious sphere in Xinjiang. The religious sphere is sensitive in the social plan, also in the religious sphere the conflictogenic potential is extremely high. In this regard to area of the religious relations the attention, as is high from the state, and expert community. Within this research it is supposed to show how the central power of the People's Republic of China changes the attitude towards religiousness of citizens on the outskirts of China. This process in respect of evolution of the attitude towards Muslims whom in SUAR there is a lot of is especially relevant. Politicization of Islam conducts to the fact that the social and political role of the Chinese Muslims changes. Fear of radicalization and work about prevention of extremism is one of the key directions in state policy of Beijing now. The purpose of the present article consists in carrying out the situational analysis of a religious situation in Xinjiang.

Keywords: Xinjiang, religion, Islam, politics, China, state, novations.

References

1. Ma Pi Yan *Religii v Sintszyane [Religions in Xinjiang]* (Mezhkontinentalnoe izdatelstvo Kitaya, Pekin, 2002)
2. *Fakty i statistika SUAR [Facts and statistics of SUAR]* (Izdatelstvo rasprostraneniya, Uchzhou, 2013).
3. *Apostolskaya prefektura Sintszyan-Urumchi [Apostolic Prefecture of Xinjiang-Urumqi]*. Available at: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1731185> (accessed: 2.03.2019).
4. *Pravoslavie v Sintszyane [Orthodoxy in Xinjiang]*. Available at: <https://drevo-info.ru/articles/1370.html>. (accessed: 12.03.2019)
5. *Fakty i statistika SUAR [Facts and statistics of SUAR]* (Izdatelstvo rasprostraneniya Uchzhou, Uchzhou, 2013)

6. Sintszyan na Shelkovom puti. Obschestvo vneshnih i kulturnyih svyazey SUAR. [Xinjiang on the Silk way. Society of external and cultural ties of SUAR] (Urumchi, 2016).

7. Bondarenko A.V. Sovremennaya natsionalnaya i religioznaya politika v SUAR. [Bondarenko A.V. Modern national and religious policy] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-natsionalnaya-i-religioznaya-politika-v-sintszyan>. (accessed: 4.03.2019)

8. Ma Pi Yan. Religii v Sintszyane [Religions in Xinjiang] (Mezhkontinentalnoe izdatelstvo Kitaya, Pekin, 2002)

9. Buyarov D.V. Nekotorye aspekty gosudarstvennogo regulirovaniya religioznoy sferyi v SUAR [Some aspects of state regulation of the religious sphere in SUAR] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-gosudarstvennogo-regulirovaniya>. (accessed: 18.02.2019)

10. Novichkov V.S. Osnovnyie napravleniya natsionalnoy politiki SUAR KNR posle 2000 g. [The main directions of national policy of SUAR People's Republic of China after 2000.]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/v/osnovnyie-napravleniya-natsionalnoy-politiki-v-suar-knr-posle-2000-g>. (accessed: 11.03.2019)

11. Syiroezhkin K.L. Sintszyan: bolshoy vopros dlya Kitaya i Kazakhstana [Xinjiang: a big question for China and Kazakhstan] (Kursiv, Almaty, 2015)

12. Si Tszinpin nasoveshchani po rabote Edinogo fronta TsK KPK ?//Internet-portal KPK. 2015. 20 maya. [Meeting on the work of the United Front of the Central Committee of the CPC]. Available at: <http://news.12371.cn/2015/05/20/ARTI1432111597695781.shtml>. (accessed: 7.05.2019)

13. TsK KPK: vse religii v KNR podlezhad adaptatsii pod kitayskiy sotsializm. [The Central Committee of the Communist Party of China: All religions in the People's Republic of China are subject to adaptation to Chinese socialism] Available at: <http://biang.ru/ru/politics/czk-kpk-vse-religii-v-knr-podlezhat-adaptaczii-pod-kitajskij-soczializm.html>. (accessed: 30.03.2019)

Сведения об авторе:

Ли Ян – докторантка Чжэнчжоуского университета, Кексу, 100, Чжонюань Цюй, Чжэнчжоу Ши, Хэнань Шэнгород Чжэнчжоу, КНР.

Li Yang –PhD Student, Zhengzhou University, 100 Kexue Ave, Zhongyuan Qu, Zhengzhou Shi, Henan Sheng, Zhengzhou, People's Republic of China.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар.
Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 53-60
http://bulpolit.enu.kz/; E-mail: vest_polit@enu.kz

XҒТАР 11.01.61

М.Ө. Насимов

Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: nasimov_m@mail.ru)

Ұлттық сана және оның негізгі түсініктері

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ХХІ ғасырдағы ұлттық сана талданады. Мақалада сананың үш ерекшелігі айқындалған: дүйім дүниеде не болып жатқанын түсіну, жаңа технологияның ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу, өзгелердің тәжірибесін алып, өзге халықтар мен елдердің озық жетістіктерін бойға сіңіру.

Мақалада ұлттық сана және оның негізгі түсініктеріне ерекше мән беріледі. Берілген зерттеу жұмысы ұлттық сана ұғымын теориялық тұрғыдан түсінудің өзектілігі мен маңыздылығын дәйектейді. Ұлттық сананың қалыптасуы және дамуының кейбір теориялық мәселелері ұсынылды. Ұлттық сана мәселесі бойынша отандық, шетелдік ғалымдардың көзқарастары, кейбір тұжырымдамалық идеялары қарастырылады және талданады. Ұлттық сананың қоғамның әлеуметтік, саяси және экономикалық өміріндегі рөлі айқындалды.

Түйін сөздер: ұлттық сана, ұлт, халық, қоғам, құндылықтар.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-53-60>

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [1] атты бағдарламалық мақаласында ХХІ ғасырдағы ұлттық сана туралы айтқандығын баршамыз білеміз. Елбасының пайымдауынша: «... рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Мемлекет басшысы ұлттық жаңғырудың өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіретіндігін айта келе, оның екі қыры туралы айтады: «Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту».

Бағдарламалық мақалада Елбасы ұлттық сана ұғымымен қатар, ұлттық бірігейлік, ұлттық код, ұлттық мәдениет, ұлттық салт-дәстүрлер, ұлттық прагматизм, ұлттық даму, ұлттық болмыс, ұлттық рух, ұлттық құндылықтар және ұлттық мақтаныш сынды түсініктерді пайдаланады. Айтылған түсініктердің әрқайсысының қоғамда алатын өзіндік орны бар. Сондықтан ұлттық сана аясындағы осы түсініктерді жеке қараған дұрыс деген ойдамыз. Біз бұл зерттеу жұмысында бағдарламалық мақала шеңберіндегі ұлттық сана ұғымының ғылымда қалыптасқан тұжырымдамаларын талдауға ұмтыламыз. Сонымен қатар, ұлттық сана ұғымын айқындау арқылы кейбір туындап отырған мәселелерді де түсінеміз.

Мәселенің тұжырымы. Ұлттық сана халықтың рухани дамуының мазмұны, деңгейі мен ерекшеліктерін сипаттайтын әлеуметтік, саяси, экономикалық, философиялық, діни, адамгершілік көзқарастардың жиынтығы болып табылады. Ғылыми әдебиеттерде сана бірін-бірі толықтыратын және диалектикалық тұрғыдан өзара байланысты күрделі екі негізгі құрамдастан тұрады: күнделікті сана және теориялық сана. Осы құрамдастарға сәйкес ғылыми түсініктерде қалыптасқан тұжырымдамалар бойынша күнделікті ұлттық сана ұлттың сипаттамалық белгілерімен тығыз байланысты және тұрмыстық көрінісі басымырақ белгілерін айтуымызға болады. Теориялық ұлттық сана болса, ұлттың күнделікті өмірлік көзқарастары, көңіл-күйі мен қажеттіліктерін жүйелендіру мен жиынтықтаудың нәтижесі болып табылатын ұлттың идеологиясын айқындайды.

Зерттеудің мақсаты. Зерттеу жұмысының мақсаты Елбасының бағдарламалық мақаласы шеңберінде ұлттық сана ұғымын теориялық тұрғыдан түсінудің өзектілігі мен маңыздылығын анықтау болып табылады.

Зерттеудің тарихы. Ұлттық сана ұғымының кейбір белгілері Ежелгі дүниеден бастап көріне бастаған. Антика дәуірі ойшылдарының еңбектерінде ұлттық сана ұғымы нақты айтылмаса да, мазмұны жағынан мағыналас түсініктер қолданылды. Сол кезеңдерде ежелгі гректерге, кейін римдіктер үшін жат жұрттық болған варварларды өз мәдениетінен аулақ ұстауы ұлттық санадағы бөліністің бір көрінісі деуімізге болады. Кейін неміс классикалық философиясының негізін салушы И. Кант өз еңбектерінде ұлт сипаттамасының тарихи болмысы мен табиғатына мән берді. Француз философы Ш.Л. Монтескье өзінің «Заңдар рухы туралы» атты еңбегінде ұлттық сананың өзгермейтіндігін дәйектеп, ұғымды ұлттық рух түсінігімен байланыстырды. Неміс классикалық философиясының өкілі Г. Гегель ұлттық сана ұғымын идеалистік тұрғыда қарастырды. Оның ілімдері халықтық рух тұжырымдамаларының қалыптасуына ықпал жасады. Қорқыт, Ж. Баласағұни, Қ.А. Ясауи, М. Қашғари секілді т.б. ортағасырлық ойшылдардың шығармашылық мұралары ұлттық санамыздың қалыптасуының алғы-шарты бола білді. Асанқайғы ұсынған «Жерұйық» түсінігі ұлттың этникалық бірлігі мен бірігуінің көрінісі деп есептейміз. Кейінгі қазақ интеллигенциясының шығармашылық жұмыстары да ұлттық сананы өркендетуге өз септігін берді. М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» еңбегінің өзі қазақ халқының ұлттық санасын сілкітті. Бүгінгі таңда ұлттық сана ұғымын ғылыми тұрғыдан сараптау отандық ғалымдар арасында кеңінен тарап отыр.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының эмпирикалық деректерін мәселеге арналған теориялық-тәжірибелік еңбектер құрайды. Зерттеу жұмысы барысындағы нәтижелерді алу үшін Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы, отандық, алыс және жақын шетел ғалымдарының зерттеулерлерінің теориялық әдебиеттерін пайдалану негізінде мүмкін болды. 1) Салыстырмалы талдау зерттеліп отырған ұғымның мағынасы мен ерекшеліктерін дәйектеуге көмектесті. 2) Зерттеудің тарихи талдау әдісі ұғымның қалыптасу генезисін анықтауға септігін тигізді. 3) Жүйелік талдаудың әдісі зерттеу пәнінің толық түсініктемесін алуға мүмкіндік берді. 4) Құрылымдық талдау әдісі ұлттық сананың заманауи ахуалын айқындауға ықпал жасады. Зерттеу жұмысында бірнеше ғалымдардың ұғымға қатысты теориялық тұжырымдамалары ескерілді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Ұғымның мәні мен негізгі түсініктерін талдау барысында посткеңестік кеңестік елдерінің және отандық ғалымдар «National consciousness» деп ағылшын тілінде аударып жүрген түсінікті мүлдем қолданбайтындығы анықталды. Шетелдік ғалымдар ұлттық сана ұғымын зерттеу барысында «National identity», яғни біздің зерттеушілердің «Ұлттық бірегейлік» терминін қолданатындығы байқалып отыр. Шет елдік зерттеушілер мен отандық ғалымдар бір ұғымды жан-жақты қарастыруы оның түсініктік аппаратының әлі толық қалыптаспағандығын көрсетеді. Сонымен қатар, шетелдік ғылыми журналдарда ұлттық бірегейлік пен ұлттық сана [2; 3; 4] ұғымын бірге пайдаланған еңбектер де бар.

М.А. Мажумдардың «Postcoloniality: The French Dimension» [5, 127-146 б.] атты еңбегінің алтыншы бөлімі «Ұлттық сана: тарих және мәдениет» тақырыбына арналған. Бұл еңбегінде ғалым ұлттық сананы ұжымның болашағы үшін жасалған адамдардың бірлесуі деп анықтайды. Ұлттық қозғалыстардың жетістігі тұрғындар арасындағы ұлттық сананы ояту қабілетімен байланысты екендігіне назар аударады. Этникалық және аймақтық әртүрлілік ұлттық сана мен бірегейлікке тосқауыл бола алмайтындығын дәйектейді.

«One Country, Two Systems» атты академиялық журналдың ағылшын тіліндегі баспасының IV бөлімінде Х. Даюань ұлттық санаға мынадай анықтама береді: «... бұл белгілі бір елге қатысы бар адамдардың саяси қауымдастықтағы құндылықтық консенсус үшін когнитивті мәртебе мен психикалық ахуалын іске асыратын бірегейлік пен таным»

[6, 1 б.]. Ғалымның пайымдауынша, заң ғылымдарының ізденісінде құқықтық ойлау ұлттық сананы жүзеге асыруы тиіс. Зерттеу жұмысында ол Конституциядағы құқықтық нормалар ұлттық сананы растап көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеуші Конституция және Негізгі заңдар бойынша білім беру ұлттық сананы қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқаратындығын дәйектейді.

Біз Г. Ахмедовтың түсінікке байланысты берген пікірімен келісеміз: «Ұлттық қауымдастықтар өздеріне тән ұлттық сананың мазмұнын тудырады. Демек, Жерде қанша ұлт болса, сонша ұлттық сана қызмет атқарады. Кез келген ұлт ұлттық санаға ие, демек барлық ұлт ойланады. Ұлт ойланатындықтан ол барлық салалардағы, оның ішінде рухани саланың дамуын анықтайды: ойлар тудырады, олардың шығуы мен таралуын реттейді. Ұлттық сананың ерекшелігіне оның құрылымын құрайтын жеке компоненттер бар. Олар өмірдің ұлттық шарттарын, ұлттық мүдделері мен қатынастарын көрсетіп, оның мазмұнын айқындайды. Сананың өзегіне ұлттың дербес ұлттық-тарихи шығармашылыққа қабілеттілігі сенімін қолдайтын, өз ұлттық және мемлекеттік егемендігін түсінетін ұлттық өзіндік сана жатады» [7, 134-135 б.] .

Ұлттық сана, құндылықты қайта бағдарлау мен бірігейлікті интеграциялық-гуманитарлық әдіс арқылы зерттеген еңбекте Г.О. Озумба [8] құндылықтардың үдемелілігіне қарсы жүйе туралы баяндайды. Жақсылықты жамандық, ал жамандықты жақсылық құндылықтарымен алмастырған жүйе жан түршігерлік қоғам деп атап көрсетеді. Бұл қоғамға мынадай сапалық белгілер тән екендігін дәйектейді:

- (1) қалай болса да байлықты иелену;
- (2) соңғы нәтиже шығынды ақтайды;
- (3) ұрлау (жымқыру) және бұл әрекет барысында ұсталмау;
- (4) кінәні өзара келісіп мойындау;
- (5) кедейлерге қысым жасау;
- (6) ұрлау (жымқыру) үшін өз дәрежесін пайдалану;
- (7) адамгершіліктің жоқтығы, жалаңаштық, өтірік, алдау, өлтіру, зорлық-зомбылық - құрметті қағидалар;
- (8) билікке бейімділік, «үшінші термизм» және билікке құмарлық – әлеуметтік, моральдық, діни, саяси кінәраттар олардың қадір-қасиетіне сәйкес дәрежеленген [8, 149 б.] .

А. Редкина ұғымға мынадай анықтама береді: «... бұл ұлттың, жеке адам, топтар немесе адамдар қауымдастығының негізгі ерекшеліктері болып табылатын және рационалдылық пен иррационалдылықтан туындайтын күрделі, әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Ұлттық сананың негізгі құрамдастарына жатады: тарихи жадымен бірлескен ұлттық бірегейлік, тіл мен мәдениетке адалдық, аумақтық тұтастыққа берілгендік, патриотизм, ұлттық психология» [9, 21 б.] .

Өткен ғасырдың ортасына таман Кеңестік қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарда ұлттық сана ұғымын зерттеу бойынша ғылыми жұмыстар саны арта бастады. Осы кезеңдер арасында ұлттық сана ұғымына қатысты алғашқылардың бірі болып этнограф П.И. Кушнердің (Киншев) [10] еңбегі жарияланды. Ғалым бұл еңбегінде ұлттық сана ұғымын ұлттық өзіндік сана түсінігі арқылы қарастырады.

В.Г. Бабаков пен В.М. Семеновтың [11] бірлескен еңбегінде ұлттық сана белгілі бір әлеуметтік-этникалық субъектінің рухани әлемін білдіретіндігін атап көрсетеді. Авторлар ұлттық сананы идеялар, көзқарастар, сезімдер, салт-дәстүрлер мен өнегелік құндылықтарды өндіру, тарату, алмасу және тұтынумен байланыстырады. Ғалымдар ұғымды талдай келе мынадай пікір ұстанады: «Ұлттық сана қоршаған кеңістік пен уақыт үздіксіздігі туралы көзқарастар, идеялар, ілімдер, теориялар кешенін құрайды; ұлттық сана құрылымына этно-әлеуметтік, саяси-мемлекеттік және рухани үрдістер, нақты ұлттардың даму басымдықтары мен олардың адамзаттың полиұлттық және полиэтникалық құрылымындағы өзін-өзі

танытуы енеді. Ұлттық санада этно-әлеуметтік ұжым дербес өкілдерінің немесе олардың жиынтығының ерекшеліктері, осы этно-әлеуметтік ағзаның дамуындағы жалпыәлеуметтік, әлеуметтанулық факторлары, ішкі және сыртқы өзара қатынастарының синтезі жаңғыртылады» [11, 25-26 б.].

Д.В. Олышанский саяси психологияны талдаған еңбегінде қоғамдық өмірдің саяси саласындағы мәселесіне мән береді: «Теориялық ұлттық сана әлеуметтік-саяси ұстанымдарда жүзеге асатын бұқаралық күнделікті ұлттық сананың таңдамалы элементтерін шынайы, ғылыми тұрғыдан дайындау, нақты әлеуметтік және саяси бағдарларын жиынтықтауды қамтиды. Бұл ұлттық-этникалық топтың идеологиясы көбінесе өткен тарихтың жағымды бағасын, ұлттың дамуындағы мақсаттардың бүгінгі ахуалы мен жиынтығы, бүкіл қауымдастық деңгейінде табысқа жету бағдарламаларын қосады...» [12, 302 б.].

Ресейлік ғалым Д.В. Полежаев өз еңбегінде ұлттық сананы этникалық сананың барлық сипаттарын көрсететін түрлерінің бірі ретінде қарастырады. Зерттеуші ұлттық сананы қоғам өміріндегі ұлттық белгілердің өзара байланысы мен дамуының барлық кешенін көрсететін жүйе деп бағалап, оның ұлт дамуының заңдылықтары мен үрдістерін бекітетіндігін айтады [13, 52-53 б.] .

Саяси ғылымдарының докторы А.Г. Задохиннің пікірінше, халықтар арасындағы қатынастар қоғам, халық, этностың санасын қалыптастыру мен дамытуда, ұжымдық қауіпсіздікті сақтауда белсенді орын алады. Ғалым өзге халықтармен қатынастар арқылы ұлттық ерекшеліктер мен біртұмалылық сезілетіндігін атай келе, осы қатынастардың дамуы үрдісінде қоғамның ұлттық санасы қалыптасатындығын дәйектейді [14, 20 б.].

И.Д. Тарба өзінің докторлық диссертациясында ұлттық сана индивидтердің белгілі бір ұлттың әлеуметтік-экономикалық және саяси қауымдастығына қатыстылығын сезінуге негізделгендігін дәлелдейді. Сананың осы түрі құрылымында келесі элементтерді бөліп көрсетеді: «Ұлттық сәйкестендіру өз қауымдастығына тән келбет, оның ерекшеліктері, өз халқының тарихи өткенінің, мекендеген территориясының тұтастығы туралы көзқарастар; ұлттың материалды және рухани құндылықтарына, олардың жетістіктері мен бағдарларына байыпты қатынас» [15, 24 б.].

Отандық ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарында да ұлттық сана ұғымы жан-жақты қарастырылады. Мәселен, Б.И. Карипбаева мен Ғ.Ә. Жұмасұлтанова [16] өз зерттеу жұмыстарында жаһандану үрдістері, Қазақстан қоғамының өзгерістері мен жаңғыруына сәйкес ұлттық сана, ұлттық бірігейлік түсініктеріне талдау жасайды. Сонымен бірге, заманауи шарттардағы өзгерістерге сәйкес Қазақстандағы ұлттың сананың дамуы зерттеледі.

Ж.Т. Ермекова болса, өз зерттеу жұмысында көпмәдениетті сананы қалыптастыруға ұлттық сана ғана ықпал етіп қана қоймай, интеллектуалды деңгей, тұлғаның тілдік / коммуникативтік жалпы ой-өрісі, энциклопедиялық білімі, жеке тәжірибесімен байланысы әсер ету ықтималдығын негіздейді [17, 82 б.].

Философия ғылымдарының кандидаты Ж. Ошақбаеваның зерттеуінде ұлттық сананың негізгі белгісі ретінде аталады «... әр ұлттың өзін-өзі танып білуі, өзін өзге ұлттардан айыра білуі, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді іске асыру үшін күресу, ұлттық мақсаттар мен мүдделерді бүкіл адамзаттың мақсаттары мен мүдделеріне ұштастыра білу». Сонымен қатар, ұлттық сананың негізін «тарихи таным, тарихи сана-сезім» [18, 77 б.] деп атап көрсетеді.

Дәстүр мәселесін философиялық тұрғыдан бағамдауға арналған еңбекте С. Рахимжанова жеке адам мен тұлғаның, ұлт пен ұлыстың, қоғаммен мемлекеттің, жалпы, адамзат дамуындағы дәстүрдің рөлі мен маңызы философиялық тұрғыдан жан-жақты ашып көрсетіледі. Ғалым мынадай пікірді ұстанған [19, 79 б.]: «Өз ұлтының тереңде жатқан рухани тамырын, салт-дәстүрін, тіл мәдениетін сақтамау және жалғастырмау – ұлттық сананың өшкіндеуін туғызып, дәстүрден ажырап, мәдениетте құлдырауға, этикалық

тұрғыда азғындауға апарды. Ұлттық құндылықтар тарихына енжар қарау міндетті түрде орны толмас адасуға соқтырады. Ежелден қазақ баласы үшін мағынасы тұңғық, мәні ғибратқа толы дәстүрлері – қазақ халқының өмір сүру болмысынан туындаған рухани құндылық». Ғалым дәстүр адами болмысты сақтауға және ұлттық сананың кемелденуіне жол ашатындығын дәйектейді.

Н. Пұсырманов пен И. Рыстинаның ұлттық идеологияның ұлттық сана ауқымындағы қоғамды топтастыру үшін қолданылып жүрген және жақын болашаққа арналған моделін анықтауға арналған зерттеуінде мынадай қорытындыға келеді: «Қазіргі қоғамдық пікірде ұлттық сана өз басымдығын жеке жоспарда ұтымды шешкен. Соған қарамастан кейінгі ұлттық жобалар этно-ұлттық жоспар сипатымен жасақталған, бұл дегеніміз – мемлекет құраушы қазақ этносына тікелей қатысты «этно-ұлтшылдық» сценарийін баламалы идеология ретінде қолданыла бастауымен түсіндіруге жатады» [20, 14 б.].

Қорытынды. Зерттеу жұмысы көрсетіп тұрғандай, әр халықтың тұрмыстық деңгейінде өзіндік мінез-құлық пен әрекеттер арасында ерекшеліктер болады. Бұл ерекшеліктердің барлығы қоғамның әрбір саласын дамытатын ұлттық сана қоғамдық құбылысымен тығыз байланысты. Ұлттық сананың қоғам құндылықтарға сай қызметі оның әлеуметтік, саяси, экономикалық өмірінің дамуына әсер етеді.

Ұлттық сана ұғымы туралы қоғам мүшелерінің түсінігін де білу маңызды. Ұлтшылдық сезіміне қарағанда, ұлтжандылық қасиеттердің адам бойында қалыптасуы қоғам үшін маңызды деп ойлаймыз. Сонымен бірге, ел азаматтарының өз ұлтына деген көзқарасы, өз еліне қатысты мақтаныш сезімдерінің көрсеткіші, халықаралық аренадағы мемлекеттің орнына қанағаттануы халықтың ұлттық санасына әсер етеді. Қоғамның бұл жетістіктері халықтың еңбегі нәтижелерінен туындайтындығын да ескеруіміз қажет. Әрбір азамат қазіргі қалыптасып жатқан ахуалдар ертеңгі тарихи дерек болатынын ұмытпағанын дұрыс көреміз.

Өзге ұлт өкілдерінің басқа ұлттардың тілі, мәдениеті және ұлттық жетістіктеріне көзқарастары мен құрметі де ұлттық санаға ықпал етеді. Кез келген ұлт өкілдерінің басқа халықтың ұлттық дәстүрлері, тілі секілді өзге де құндылықтарды сыйлау мәдениетін қалыптастыру қажет. Осы жағымды ұлттық қатынастар ел тұрақтылығын сақтауға, халықтар арасындағы алауыздықтың орын алмауына септігін тигізеді. Демек, өз ұлттық құндылықтарын қастерлеу арқылы біз өзгенің де ұлттық дәстүрлерін құрметтеуіміз қажет.

Байқап отырғанымыздай, ұлттық сана әрбір адамның әлеуметтік белсенділігіне ықпал жасайды. Қазіргі таңдағы экономикалық қиыншылықтар, қоғамның әлеуметтік жіктелуіндегі өзгерістер мен рухани құндылықтардың құлдырауы ұлттық сананың да өзгерісіне әкеледі. Бұл ахуал адамның тұлғалық дүниетанымына әсер етуімен қатар, олардың мінез-құлқында көрініс табады. Бұл тұста елімізде жүзеге асып жатқан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы жобалар ұлтымыздың бұл ахуалдан мүдірмей шығуына мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, заманауи қоғамдағы ұлттық сана рөлінің өсуіне байланысты алдағы уақытта оның қалыптасуы мен дамуын зерттеу маңызды міндеті тұр. Зерттеу жұмыстарын мәселеге қатысты рухани-адамгершілік, патриоттық түсініктерімен байланыстырып жасау орынды деп санаймыз. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберіндегі мәселелерді талдаумен қатар, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясында айқындалған мызғымас жеті тұғырының ішіндегі «Жалпыұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім», «Зайырлы Мемлекет және Жоғары Руханият» және «Тарихтың, Мәдениет пен Тілдің ортақтығы» көлеміндегі сараптамалар арқылы отандық ғылымдарда ұлттық сана ұғымына байланысты түсініктерді толықтыра аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. - 2017. – 12 сәуір.
2. Tevzadze N. National identity and national consciousness // History of European Ideas. 1994. - Volume 19. – Issue 1-3. – P. 437-440. doi: 10.1016/0191-6599(94)90245-3.
3. Komba Willy L.M. National consciousness and identity in Tanzania: Factors influencing its development and sustainability // African Educational Research Journal. – 2013. – Volume 1 (2). - P. 118-125.
4. Mavratsas C.V. National Identity and Consciousness in Everyday Life: Towards a Sociology of Knowledge of Greek-Cypriot Nationalism // Nations and Nationalism. – 1999. – Volume 5. – Issue 1. – P. 91-104. doi: 10.1111/j.1354-5078.1999.00091.x.
5. Majumdar M.A. Postcoloniality: The French Dimension. -Brooklyn, NY, Berghahn Books, 2007. – 336 p. doi: 10.2307/j.ctt1c0gkvv.
6. Dayuan H. On «National Consciousness» of the Basic Laws of the Special Administrative Regions // One Country, Two Systems. – Volume IV. – P. 1-8.
7. Akhmedov G. Civil Nation in the Context of National Consciousness: the Republic of Uzbekistan // Central Asia and the Caucasus. – 2009. - №1 (55). – P. 134-140.
8. Ozumba G.O. National Consciousness, Value Reorientation and Identity: An Integrative Humanist Approach // Journal of Integrative Humanism. – 2014. - Volume 3 (2). – P. 147-155.
9. Redkina A. Interdisciplinary approach to the study of national consciousness phenomenon // International Letters of Social and Humanistic Sciences. - 2016. - №69. – P. 19-24. doi: 10.18052/www.scipress.com/ILSHS.69.19.
10. Кушнер (Киншев) П.И. Национальное самосознание как этнический определитель // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. - 1949. – Выпуск 8. - С. 3-9.
11. Бабаков В.Г., Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы). - М.: ИФ РАН, 1996. - 70 с.
12. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. - Екатеринбург.: Деловая книга, 2001. – 496 с.
13. Полежаев Д.В. Национальное сознание: ментальное осмысление феномена // Философия социальных коммуникаций. – 2011. - №1 (14). – С. 52-57.
14. Задохин А.Г. Национальная безопасность: идеология или национальное сознание // Геополитический журнал. – 2015. - №3 (10). – С. 18-25.
15. Тарба И.Д. Социально-философский анализ формирования этно-национального сознания и самосознания (на материалах истории и культуры абхазского этноса). – Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук: «09.00.03 – История философии»; «09.00.11 – Социальная философия». – Сухум, 2016. – 361 с.
16. Karipbayev V.I., Zhumasultanova G.A. Searches of identity in the context of transformations of national consciousness // Herald of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Humanities Series. – 2017. - №1 (116). – Part 2. - P. 129-134.
17. Ермекова Ж.Т. Поликультурный аспект образного языка транслингвальной творческой личности // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия гуманитарных наук. – 2017. - №3 (118). – Часть 1. - С. 78-83.
18. Ошакбаева Ж. Ұлттық өзіндік сананың қалыптасу үдерісіндегі тіл факторы // Әл-Фараби. – 2018. - №2 (62). – 74-86 бб.
19. Рақимжанова С. Дәстүр мәселесін философиялық бағамдау // Адам әлемі. – 2018. - №2 (76). – 75-83 бб.
20. Пұсырманов М., Рыстина И. Ұлттық сана – этно-ұлттық национализация немесе азаматтық-ұлттық гегемонизация? // Адам әлемі. – 2018. - №4 (78). – 7-18 бб.

М.О. Насимов

Кызылординский университет «Болашак», Кызылорда, Казахстан

Национальное сознание и ее основные понятия

Аннотация. В программной статье Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» анализируется национальное сознание XXI века. В статье определены три особенности сознания: понимание того, что происходит в большом мире, готовность к переменам, которые несет новый технологический уклад, способность перенимать чужой опыт и учиться у других людей и стран.

В данной статье особое внимание уделяется национальному сознанию и ее основным понятиям. Работа обосновывает актуальность и важность теоретического осмысления основных понятий национального сознания. Представлены некоторые теоретические проблемы становления и развития национального сознания. Рассматриваются и анализируются взгляды, некоторые концептуальные идеи отечественных и зарубежных ученых по проблеме национального сознания. Определена роль национального сознания в развитии социальной, политической и экономической жизни общества.

Ключевые слова: национальное сознание, нация, народ, общество, ценности.

M.O. Nassimov

Kyzylorda University Bolashak, Kyzylorda, Kazakhstan

National consciousness and its main concepts

Abstract. In program article President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity» analyzed on national identity in the 21st century. In article three main aspects consciousness are defined such as: understanding what's going on in the world, it means being open to the changes that the technological revolution brings, the ability to adopt and learn from the experience of other people and countries.

In this article special attention is paid to national consciousness and its basic concepts. This work substantiates the relevance and importance of theoretical understanding of the basic concept of national consciousness. Some theoretical problems of becoming and development of national consciousness are presented. Views, some conceptual ideas domestic, foreign scientists on a problem national consciousness are considered and analyzed. The role of national consciousness in development of social, political and economic life of society is defined.

Key words: national consciousness, nation, people, society, values.

References

1. Nazarbayev N.A. Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity], Egemen Kazakhstan [Independent Kazakhstan], **70**(29051), 1-2 (2017). [in Kazakh]
2. Tevzadze N. National identity and national consciousness, History of European Ideas, **19**(1-3), 437-440 (1994). doi: 10.1016/0191-6599(94)90245-3. [in English]
3. Komba Willy L.M. National consciousness and identity in Tanzania: Factors influencing its development and sustainability, African Educational Research Journal, **1**(2), 118-125 (2013). [in English]
4. Mavratsas C.V. National Identity and Consciousness in Everyday Life: Towards a Sociology of Knowledge of Greek-Cypriot Nationalism, Nations and Nationalism, **5**(1), 91-104 (1999). doi: 10.1111/j.1354-5078.1999.00091.x. [in English]
5. Majumdar M.A. Postcoloniality: The French Dimension (Berghahn Books, Brooklyn, NY, 2007). doi: 10.2307/j.ctt1c0gkvv.
6. Dayuan H. On «National Consciousness» of the Basic Laws of the Special Administrative Regions, One Country, Two Systems, **4**, 1-8. [in English]

7. Akhmedov G. Civil Nation in the Context of National Consciousness: the Republic of Uzbekistan, Central Asia and the Caucasus, **1(55)**, 134-140 (2009). [in English]
8. Ozumba G.O. National Consciousness, Value Reorientation and Identity: An Integrative Humanist Approach, *Journal of Integrative Humanism*, **3(2)**, 147-155 (2014). [in English]
9. Redkina A. Interdisciplinary approach to the study of national consciousness phenomenon, *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, **69**, 19-24 (2016). doi: 10.18052/www.scipress.com/ILSHS.69.19. [in English]
10. Kushner (Kinshev) P.I. Nacional'noe samosoznanie kak jetnicheskij opredelitel' [National consciousness as an ethnic determinant], *Kratkie soobshhenija Instituta jetnografii AN SSSR* [Brief Communications of the Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the USSR], **8**, 3-9 (1949). [in Russian]
11. Babakov V.G., Semenov V.M. Nacional'noe soznanie i nacional'naja kul'tura (metodologicheskie problemy) [National consciousness and national culture (methodological problems)] (IF RAN, Moscow, 1996).
12. Ol'shanskij D.V. Osnovy politicheskoy psihologii [The basics of political psychology] (Delovaja kniga, Ekaterinburg, 2001.).
13. Polezhaev D.V. Nacional'noe soznanie: mental'noe osmyslenie fenomena [National consciousness: mental understanding of the phenomenon], *Filosofija social'nyh kommunikacii* [Philosophy of Social Communications], **1(14)**, 52-57 (2011). [in Russian]
14. Zadohin A.G. Nacional'naja bezopasnost': ideologija ili nacional'noe soznanie [National security: ideology or national consciousness], *Geopoliticheskij zhurnal* [Geopolitical Magazine], **3(10)**, 18-25 (2015). [in Russian]
15. Tarba I.D. Social'no-filosofskij analiz formirovaniya jetno-nacional'nogo soznaniya i samosoznaniya (na materialah istorii i kul'tury abkhazskogo jetnosa) [Socio-philosophical analysis of the formation of ethno-national consciousness and self-consciousness (on the materials of the history and culture of the Abkhaz ethnos)], dissertation for the degree of Doctor of Philosophy: 09.00.03 - History of Philosophy; 09.00.11 - Social Philosophy (Sukhum, 2016).
16. Karipbayev B.I., Zhumasultanova G.A. Searches of identity in the context of transformations of national consciousness, *Herald of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Humanities Series*, **1(116)**, part 2, 129-134 (2017). [in English]
17. Ermekova Zh.T. Polikul'turnyj aspekt obraznogo jazyka translingval'noj tvorcheskoj lichnosti [Multicultural Aspect of Translingual Literature], *Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva, Serija gumanitarnyh nauk* [Herald of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Humanities Series], **3(118)**, part 1, 78-83 (2017). [in Russian]
18. Oshakbaeva Zh. Ul'tytk ozindik sananyn kalyptasu uderisindegi til factory [The language factor in the process of formation of national consciousness], *Al-Farabi* [Al-Farabi], **2(62)**, 74-86 (2018). [in Kazakh]
19. Rakimzhanova S. Dastur maselesin filosofijalyk bagamdau [Philosophical assessment of tradition], *Adam alemi* [Adam alemi], **2(76)**, 75-83 (2018). [in Kazakh]
20. Pusyrmanov M., Rystina I. Ul'tytk sana – jetno-ul'tytk nacionalizacija nemese azamattyk-ul'tytk gegemonizacija? [National consciousness – ethno-national of nationalization or citizenship-national «hegemonization»?], *Adam alemi* [Adam alemi], **4(78)**, 7-18 (2018). [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Насимов М.Ө. – саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қызылорда «Болашақ» университетінің профессоры, Абай даңғ., 31 А, Қызылорда, Қазақстан.

Nassimov M.O. - Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Professor, Kyzylorda University Bolashak, Abay ave. 31 A, Kyzylorda, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар.
Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 61-68
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

XFTAP 11.25.19.

О.Ж.Өтегүлов¹, Б.Б.Бюлегенова², Г.Р.Шерьязданова³

^{1,2}*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

³*С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

(E-mail:JohnFKennedy@mail.ru¹, bibigul_bb@mail.ru²,sheryazdang@gmail.com³)

Ядролық баланс: таралу мен тежелу

Аңдатпа. Осы уақытқа дейін елімізде жазылған ғылыми еңбектерде ядролық қару мәселесіне қатысты біраз зерттеулер жүргізілгенімен нақты талдау жасаған еңбектер жоқтың қасы. Бұл мақалада әлемде жойқын қару саналатын ядролық қарудың таралуы мен тежелуіне және ядролық қаруға ие мемлекеттердің қарасындағы қарым-қатынасқа қатысты талдау жасалады. Қазіргі таңда әлемде оннан астам мемлекет иелік етіп отыр және тағы біршама мемлекет осы қару түріне қол жеткізуге ұмтылып отыр. Бұл әлемдік қауіпсіздікке төнген үлкен қатер ретінде қарастыруға болады. Кезінде Кеңес Одағы кезінде ядролық сынақтардан қатты зардап шеккен мемлекет ретінде Қазақстанның қолындағы ядролық арсеналынан бас тартуы әлемдегі бейбітшілікті сақтауға қосқан үлесі. Қазақстан ядролық қарусыздану бағытында жүргізген саясатын әрі қарай да жалғастыра бермек. Алайда атом бомбасына ие мемлекеттердің қолдарындағы қаруларынан бас тартуы өте күрделі мәлесе. Біз осы мақалада ядролық қару мәселесіне қатысты жағдайларды қарастырамыз. Сондықтан да осы мақала сол оқшылықтың орнын толтыруға септігін тигізеді деген сенімдеміз.

Түйін сөздер: ядролық қару, бейбітшілік, АҚШ, Ресей, Франция, Ұлыбритания, Үндістан, Пәкістан, Қытай, БҰҰ, қырғи-қабақ соғыс, ядролық текетірес

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-61-68>

Кіріспе. Тарихи деректерге сүйенсек, Екінші дүниежүзілік соғыс басталмас бұрын Еуропадағы фашистік тәртіптен қашқан ғалымдар АҚШ-қа келіп, ядролық қаруды жасауға қызығушылық танытқан. 1940 жылы Америка үкіметі Ұлттық ғылыми және әскери зерттеу орталығында осы ғалымдардың басын біріктіріп, жеке ядролық қару жасау жобасын қаржыландыра бастайды. Сөйтіп, құпия мақсатта АҚШ-тың инженерлік және байланыс әскері «Манхэттен жобасы» атты бағдарламамен құпия орталықтың құрылысын қолға алады. Келесі бір-екі жыл көлемінде ғалымдар байытылған уран - 235 және плутонийдің Пу-239 негізгі материалдарын дайындаумен айналысады. Атом бомбасы Джулиус Роберт Оппенгеймердің басшылығымен Нью-Мексика штатының Лос-Аламос деген жерінде іс жүзінде сынақтан өткізіледі. Ядролық қару өзінің алғашқы күшін осы жерде көрсетеді. Осыдан соң әлемде қарудың осы бір түріне қызығушылық күрт артып, мұның арты қырғи-қабақ соғысқа алып келді.

Мақсаты мен міндеттері. Негізгі мақсат қазіргі әлемдегі ядролық қаруға ие мемлекеттердің жағдайын салыстырмалы талдап, мониторинг, контент, статистикалық талдауларды пайдалана отырып, негізгі орын алған мәселелердің саяси-әлеуметтік сипатын анықтап, Қазақстан Республикасының ядролық қарудан өз еркімен бас тарту тәжірибесін ескере отырып әлемдегі ядролық қару мәселелерін шешуге әсер етуге болатынын талдау.

Негізгі міндеттері ретінде қарастыратынымыз:

- Екінші Дүниежүзілік соғыс аяқталған соң қырғи-қабақ соғыспен қатар басталған әлемдік ядролық текетірес тарихына шолу жасау;
- Ядролық баланс мәселелеріне тоқталу және ядролық таралу мен тежелу саясатының

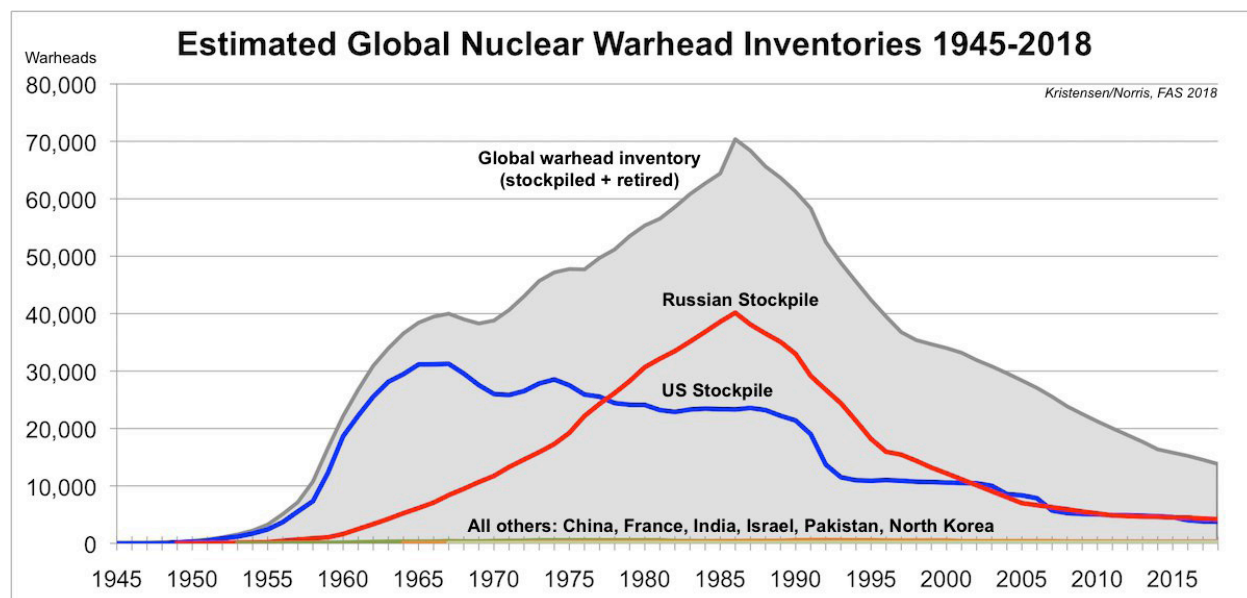
негізгі сипаттары мен бағыттарын талдау, тетіктерін қарастыру оның іске асырылу жолдарын анықтау;

Қазіргі таңдағы ядролық қаруды тежеу мен ядролық қарудың таралуы түсінігі соңғы 70-жылдан бергі тарихтың ең өзекті мәселелерінің бірі. Осы аралықта ол халықаралық қауіпсіздіктің басты нысаны ретінде қаралып келеді. Осы бір екі түсініктің өзара қатынасын немен салыстыру көруге болады деген сұрақ көтерілгенде, оларды бір-бірімен жалғасқан қан тамырларымен салыстырғаннан артық мысал таба алмаймыз. Бір-бірімен жалғасқан тамырлар, міне, осы халықаралық саясаттағы ядролық фактор. Олар шынымен де бір-бірімен мықтап матасқан және де кезек-кезек алдыңғы орынға шығып отырады, сондай-ақ бір-біріне ықпалы өте күшті. Алдымен осы екі түсінікке жеке-жеке тоқтала кетейік: ядролық тежеу дегеніміз не? Түсінікті тілмен айтқанда - бұл ядролық қару қолдану қауіпімен қарсыластың қандайда бір басқыншылық әрекетінің алдын алу. Яғни, сіз қарсылас жақты сізге қарсы ядролық қару қолданатын болса сіз де солай жасайтыныңызды айтып қорқытасыз. Міне, ядролық тежеу дегеніміз осы. Ал ядролық қарудың таралуы дегеніміз көптеген мемлекеттердің қандай жолмен болса да ядролық қаруға қол жеткізуі. Ең бастысы, соңғы уақытта көріп отырғанымыздай, мемлекеттік емес құрылымдардың, яғни халықаралық террористік ұйымдардың ядролық қаруға қол жеткізуге деген жанталасы, оған қол жеткізіп өз мақсаттарына қолдануға ұмтылуы. Ядролық қарудың таралуы дегеніміз осы.

Осы екі құбылыс бір-бірімен тығыз және диалектикалық байланыста. Дегенмен де, ядролық тежелу - ядролық қаруға ие мемлекеттердің қолында және де ол аталған мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігін, сондай-ақ әлемдік аренада олардың мүдделерін қорғаудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Сол себептен де көптеген мемлекеттерде қарудың осы бір түрін иеленуге ұмтылыс пайда болады. Осыдан келіп ядролық тежелу ядролық таралуға ұласады. Және керсінше де болады. Мұның керісінше байланысы да бар. Ядролық қаруы бар мемлекеттердің клубының кеңеюі тежелуді әлдеқайда күрделендіреді және кейбір жағдайларда тұрақсыз болып келеді. Мемлекет ядролық таралуы арқылы ядролық қарудың санын мейілінше көбірек аттыруы ядролық тежелуді қамтамасыз етеді – себебі мемлекетте өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ядролық қаруды ұстағаннан өзге амалы қалмайды. Алғашында бір, сосын екі, үш, ақырында ондаған қарсыласына қарсы болу. Қолында ядролық қаруы бар мемлекеттер сонымен қалғысы келеді. Мысалы: Қырғи-қабақ соғыс аяқталған соң жұрттың бәрі Ресей мен АҚШ өзінің ядролық арсеналын қысқартуда елеулі қадамдарға барады деп күтті. Алайда олай болған жоқ. Айтарлықтай үлкен көлемде қалды. Тек тоқсаныншы жылдардың соңында ғана аталған ел басшылары Мәскеуде АҚШ пен Ресей алдағы 10 жылдықта әртүрлі стратегиялық класқа жататын ядролық оқтұмсықтардың санын шамамен 2000 данаға дейін қысқарту туралы уағдаластыққа қол жеткізді. Осыдан кейінгі шығарылған ең негізгі түйін келесідей: әлемде ядролық қарудың таралуы жүріп жатыр. 10 жылға арналған перспектива тек сол 10 жылдың ішінде ғана орындалуы керек. Ешкім де одан әрі қысқартуға баруға тәуекел еткісі келмейді. Әлемдегі ең үлкен ядролық арсеналға ие ұлы державалардың одан да тереңірек қысқартуға барғысы келмейтіні түсінікті. Бұл өз кезегінде ядролық қаруға ие өзге мемлекеттерге өз арсеналдарын аталған шекке дейін еш кедергісіз жеткізуге жол ашады. Міне, жоғарыда аталған екі маңызды құбылыстың диалектикалық өзара қатынасы дегеніміз осы [1].

Әрине, ядролық тежелу мен таралу тең дәрежедегі факторлар емес. Қырғи-қабақ соғыс жылдарында, әсіресе өткен ғасырдың 60-жылдарының басымен 90-жылдардың басында ядролық тежелу әлем назарында болды. Ол кезде әлемде екі ұлы держава болды – Америка Құрама Штаттары мен Кеңес Одағы және олардың одақтастары болды. Олар дүниені қақ жарып өздерінің ықпал ету аймақтарына бөліп алды. Олар сондай-ақ аса үлкен көлемде ядролық потенциал жасау арқылы өзара қару-жарақ жарысына түсті. Бұл жарыстың ең қатты қызған кезінде – 1985- жылы әлемде 70300 стратегиялық және тактикалық ядролық оқтұмсық болса, олардың 70 мыңы аталған екі державаға тиесілі болды. Кеңес

Одағы 40 мың, Құрама Штаттар 30 мың шамасындағы ядролық оқтұмсыққа иелік етті. Оқтұмсықтардың басым көпшілігі 1945- жылы тамыз айында Жапонияның Хиросима және Нагасаки қалаларына тасталған ядролық бомбалардан әлдеқайда қуатты болды. Сол себептен де ядролық таралу ол кезде екінші орынғады мәселеге айналды. Себебі аталған екі алыптың ядролық жарыста бақталастығы бүкіл әлемдік саясатты анықтап отырды. Олардың қарқынына ядролық қаруға ие өзге мемлекеттер ілесе алмайтын еді [2]. 1945-2018-жылдар аралығындағы әлемдегі ядролық қаруға ие мемлекеттердің ядролық арсеналының көрсеткіштерінің ара-қатынасы №1 суретте көрсетілген:

Сурет-1. 1945-2018-жылдар аралығындағы әлемдегі ядролық қаруға ие мемлекеттердің ядролық арсеналының көрсеткіштері.

Қырғи-қабақ соғыс аяқталған соң жағдай тез өзгерді. Ядролық ұлы державалар арсеналдарын үлкен көлемде сақтап қалғанына қарамастан ядролық тежелу, әсіресе екі державаның арасындағы ядролық тежелу екінші орынға ығысты. Себебі Кеңес Одағы құлаған соң оның орнын басқан Ресей мен АҚШ бұдан былай жанталаса қарулануда бақталастар саналмайтын және орынның арасындағы соғыстың болу қауіпі төмен болды. Ал алдыңғы қатарға ядролық қарудың таралу мәселесі шықты. Екі державаның ядролық жарысының көлеңкесінде біраз өзге мемлекеттер де ядролық қаруға қол жеткізіп алған еді: 1952-жылы Ұлыбритания, 1960-жылы Франция, 1964-жылы Қытай, 1974-жылы Үндістан, 1979-жылы Израиль т.б. Ядролық қаруға ие мемлекеттердің қатары да, олардың арсеналдары да жылдан-жылға өсе түсті. Ядролық қаруға қол жеткізуді көздейтін мемлекеттердің де қатары аз емес еді. Бұл өз кезегінде әлемдік саясатты күрделендіріп жіберді [3].

Қазіргі таңда әлемде 9 мемлекет ядролық қаруға иелік етеді. Олардың ядролық потенциалы келесідей:

Ядролық қаруға ие мемлекеттердің қазіргі таңдағы сандық көрсеткіші.

Мемлекеттер	Оқтұмсықтар (Қолдануға дайын / Барлығы)	Алғашқы сынақ уақыты	Алғашқы сыналған жері	Сынақтар саны
 АҚШ	1,750 / 6,450	16.07.1945 («Trinity»)	Аламогордо, Нью-Мексико	1,054
 Ресей	1,600 / 6,850	29.08.1949 («RDS-1»)	Семипалатинск, Қазақстан	715
 Ұлыбритания	120 / 215	03.10.1952 («Hurricane»)	Монте-Велло аралдары, Аустралия	45
 Франция	280 / 300	13.02.1960 («GerboiseBleue»)	Сахара, Француз Алжирі	210
 Қытай	? / 280	16.10.1964 («596»)	Лоп-Нур, Ксинжианг	45
 Үндістан	12/ 130–140	18.05.1974 («SmilingBuddha»)	Похран, Раджистан	6
 Израиль	белгісіз / шамамен 60–400	1960 – 1979 аралында		
 Пәкістан	0 / 140–150	28.05.1998 («Chagai-1»)	Рас Ко Хилз, Белуджистан	6
 Солтүстік Корея	0 / 10–20	09.10.2006	Килджу, Солтүстік Хамгионг	6

2018-жылғы дерек бойынша қазір әлемде 14,485 ядролық оқтұмсық бар. Оған қоса әлемнің 5 ядролық қаруға ие емес мемлекетінің территориясында ядролық қару сақталып тұр. Олар: Бельгияның Клейн Брогел әскери базасында 10-20 шамасында, Германияның Бючел базасында 20, Италияның Геди Торре базасында 40, Авиано базасында 50, Нидерландының Волкель базасында 22 және Түркияның Инджирлик базасында 60-70, жалпы саны – 202-222 аралығындағы ядролық қару бар [4]. Бұлардың барлығы да АҚШ-қа тиесілі қарулар. Аталған мемлекеттер АҚШ-тың НАТО-дағы одақтасы ретінде өз елдеріндегі базаларда орналастырған. Осыншама көп көлемдегі ядролық қарулардың айтарлықтай үлкен географиялық аймаққа таралуы расымен де қауіпті фактор.

2001-жылғы 11 қыркүйек оқиғасынан соң әлем халқы үшін жаңа бір сұмдық сценарийдің беті ашылды. Ендігі таңда қандайда бір мемлекет емес, әлемге хаос орнатуды көздейтін кез-келген террористік топтардың қолына түсіп, өркениетті әлемге қарсы пайдалану қауіпі артты. Шын мәнінде террористер жаппай қырып-жою қаруын қолданбай-ақ үлкен көлемдегі бейбіт тұрғындарды мерт қыла алатынын көрсетті. Ал ядролық қаруға қол жеткізсе не болмақ? Бұл шынымен де ойланатын жағдай.

Таңқаларлығы сол – ядролық қару бар кезде ядролық тежелу сол қаруға ие мемлекеттердің ара-қатынасындағы маңызды элемент болып қала береді. Ядролық тежелуді тоқтату толық қарусыздануға қол жеткізген жағдайда ғана мүмкін болмақ. Дәл осы сияқты ядролық таралуға да осындай жолмен ғана тосқауыл қоюға болады.

Көптеген адамдардың санасында ядролық жанталаса қарулану қырғи-қабақ соғыспен байланысты болды. Қырғи-қабақ соғыс аяқталған соң ядролық қарулану да автоматты түрде аяқталады деп санады. Алайда олай болмай шықты. Мұның себебі ядролық жарыстың қырғи-қабақ соғыспен тұспа-тұс келуі шын мәнінде тарихи сәйкестік қана. Қырғи-қабақ соғыс 1945 – жылы Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан соң әлемнің АҚШ және КСРО бастаған екі лагерге бөлінуінен бастады. Қырғи-қабақ соғыстың сол кезде болмауы да мүмкін еді,

алайды бәрібір көп ұзамай ядролық қару жасалатын. Мұны ғылым мен техниканың жетілуі және оның әскери сала мен әлемдік сфераға ықпал етуінен пайда болған табиғи құбылыс деп қарастыруға болады. Немесе керсінше, ядролық қару ерте ме, кеш пе, бәрібір бір күні жасалатын, бірақ қырғи-қабақ соғыс басталмай қоймайтын еді. Себебі екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған кезде дүниенің бәрі қирап, тек екі жеңімпаз мемлекет қана қалды. Олар бір-бірінен идеологиялық жағынан да, қоғамдық құрылысы жағынан да мүлде алшақ жатқан еді және олардың әлемді ықпал ету аймақтарына қайта бөлісуі – айналып өтуге келмейтін жағдай еді. Бұрынғы одақтастардың кейін бір-бірінің жауына айналып шыға келуі тарих үшін қалыпты құбылыс саналатын. Дегенмен де жаппай қырып жою қаруын жасауды бірінші болып қолға алған фашистік Германия еді. 1942-жылы АҚШ «Манхэттен» жобасын қолға алған кезде оның мақсаты ядролық қаруды Кеңес Одағына қарсы қолдану үшін емес, фашистік Германияның алдын орап кету үшін еді және оны алғаш және әзірге соңғы рет Германияның одақтасы Жапонияға қарсы қолданды. Қырғи-қабақ соғыстың басталуы бәрін өзгертіп жіберді. АҚШ-тың бұрынғы одақтасы, қолында ешқандай да ядролық қаруы жоқ Кеңес Одағы АҚШ-тың басты жауына айналды да, Германия мен Жапония ең жақын одақтастарына айналды. Сондықтан да қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы әлемдік саясаттың факторы ретінде автоматты түрде ядролық қарусыздануға алып келуге тиіс емес еді. Ол үшін өте үлкен көлемде сол бағытта жұмыс жасайтын күш, интеллектуалды ресурс және мықты ақыл керек еді. Ондай ауқымды күшті ешкім бөлмеді. Қырғи-қабақ соғыс аяқтала салысымен көптеген саясаткерлер сабасына түсті де. Бұл мәселе өздігінен шешіледі деген қорытындыға келді, бірақ та олай болған жоқ [1].

Ядролық қаруға ие болудың тағы бір қыры – ол психологиялық аспект. Атом бомбасы алғаш рет АҚШ-та жасалған кезде ол соғыста қолданылатын жойқын қару ретінде және мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас кезінде психологиялық қысым көрсету құралы ретінде қарастырылды. Ал Кеңес Одағы біреуді тежеу құралы ретінде емес, соғыс кезінде қолдану үшін жасады. Америка алғашқы жарылыстан 15 жыл өткен соң, тек XX-ғасырдың 50-шылдарының аяғында ғана ядролық қаруды қолдану мүмкін емес деген қорытындыға келді. Себебі мұның салдары ауыр және ондай соғыста жеңімпаз болмайтын еді. Мұндай қорытындыны әскери генералдардан емес, азаматтық мамандардан, жаратылыстанушы ғалымдар мен гуманитар ғалымдар тобынан құралған мамандар тобы жасады. Бұл кезде мемлекет мыңнан астам бомба жасап тастаған еді. Олардың жасаған стратегиясы бойынша ядролық қару соғыс уақытында қолдану үшін емес, сол соғысты болдырмау үшін және өзге елдердің тарапынан жасалатын кез-келген агрессиялық әрекеттің алдын алу үшін қажет.

Кеңес Одағы мұндай қорытындыға кешірек келді. Себебі мұнда жаратылыстанушы ғалымдар мен гуманитар ғалымдар мұндай мәселелерді еркін талқылай алмайтын. Марксизм-ленинизм теориясының аясында қатаң түрде тергеу жүргізу керек болды және әскери генералдар жасап берген әскери доктрина мен концепциялардың аясынан шыға алмайтын. Сондықтан да, Кеңес Одағы тек 20 жыл өткен соң ғана ядролық қаруды қолданудың мүмкін еместігін, қолданған жағдайдың өзінде де жеңіске жетуге мүмкіндік бермейтінін түсінді. Ол тек қарсыластың ықпалын тежеу үшін және ықтимал соғысты болдырмау үшін ғана қажет.

Ядролық текетіресте ядролық қауіп негізінен нақты бір бәсекелес мемлекеттен күтіледі. Өзге ядролық мемлекеттерден қауіп күтілмейді. Мысалы: Үндістан мен Ресейді алайық. Олар одақтас та емес, қарсылас та емес. Үндістанның ракеталары Ресейге еркін жете алады, ресейдікі де солай. Ресейдің арсеналы АҚШ-қа, Үндістанның арсеналы Пәкістан мен Қытайға бағытталғандықтан олар бір-бірінен қауіп күтпейді. Сол сияқты Франция мен Израильді, Қытай мен Пәкістанды да алуға болады. Олар одақтас болмаса да бір-біріне қарсы ядролық қаруларын кезенбейді [5].

Өзге елдердің де ядролық қаруға қол жеткізу себептері әртүрлі. Мысалы: Ұлыбритания мен Франция Кеңес Одағына тежеу болу үшін емес, Варшава Шарты Ұйымының екіпінді

танкілері өз шекараларына жақындағынан және жалпы артықшылыққа (пристиж) ие үшін ғана емес, қарсыластың қарапайым қарумен шабуылын тойтаруға үшін де иеленді. Израильдің де жағдайы сондай. Араб мемлекеттерінің ортасында отырғандықтан кезекті бір Таяу Шығыс соғысында жеңіліске ұшырап жатқан жағдайда өзін-өзі сақтап қалу үшін ядролық қаруын қолдануға мәжбүр болады.

Келесі бір ядролық держава – Үндістанның ядролық бағдарламаны қолға алуына екі себеп түрткі болды. Біріншісі ядролық қаруға ие Қытайға қарсы тұру, екіншісі Пәкістан тарапынан үнемі болып тұратын қауіпті сейілту. Алайда Үндістанның ядролық бағдарламаны қолға алуы оның көршісі Пәкістанның да ядролық қаруға ұмтылуына әкеліп соқты. 1965 – жылы кезекті Үндістан-Пәкістан соғыс кезінде Зульфикар Әли хан Бхутто: «Егер Үндістан өзінің атом бомбасын жасайтын болса, демек бізге де өз қаруымызды жасау керек онда. Ол үшін тіпті нан мен қара суға отырсақ та немесе аштықтан өлсек те. Бомба христиандарда бар, иудейлерде бар, енді индустарда да. Неге мұсылмандарға да өзінікін иеленбеске?»[6] деп қатаң түрде мәлімдеді.

Қорытынды. Негізінен алғанда ядролық қаруға ұмтылу мен ядролық қаруға иелік ету – ең алдымен психологиялық фактор. Мұндай қарумен қарсыласты тежеуге болады, өзге бір елдерге қысым көрсетуге болады және өзінді қорғауға болады. Алайда шындап келгенде ядролық қаруға ие ешбір мемлекет қарудың мұндай түрін іс жүзінде қолданып көруге тәуекел етпейді және қолданудың зардабы өте ауыр болатынын жақсы түсінеді. Сөйте тұра, бейнелеп айтқанда «отпен ойнаудан» қорықпайтын секілді. Әйткенмен де саяси ойыншыққа айналған осынау қарудың ерте ме, кеш пе бір күні қателіктен немесе абайсызда өздігінен іске қосылып кету мүмкіндігін ескерсек – мұның әлем үшін ауыр зардап әкелетінін түсіну қиын емес. Бір сөзбен айтқанда ядролық қару – қымбат ермек...

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме. - Алматы: Раритет, 2015. -552 б.
- 2 «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28-қыркүйектегі N 2464 Конституциялық Заңы. [Электрон. ресурс]. -URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464>_(қарастыру күні: 18.02.2019)
- 3 «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2-қарашадағы N 2592 Конституциялық Заңы. [Электрон. ресурс]. -URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002592>_(қарастыру күні: 18.02.2019)
- 4 Қазақстан Республикасы Орталық Сайлау Комиссиясының ресми сайты. [Электронды ресурс] -2012.-URL:<https://www.election.gov.kz/kaz/r-saylau-zh-yes/r-saylau-zh-yes-turaly-ys-asha-a-parat.php> (қарастыру күні: 18.02.2019)
- 5 Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесі. //Қазақстан тарихы: Әдістемелік журнал. -2010. - №9. –Б.64-66.
- 6 Құрманбаева Ш. Сайлау және сайлану. //Ақиқат. -2003. -№9. –Б.8-15.
- 7 Лұқпанов А. Әділ сайлауға әзірлік пен әрекет. //Қазақстан-заман. -2004.-10-қыркүйек.
- 8 Жанпейісова Қ.Д. Сайлау технологиялары. /Оқу құралы. -Алматы:Эверо,2018. -293 б.
- 9 Саитова Н.А.Избирательная система как фактор повышения политической активности граждан и формирования международного имиджа Казахстана. //Вестник КазНУ. Серия философия.Серия культурология.Серия политология. -2010. -№ 1 (34). -Б.14
- 10 Сартаев С.С.,ИбраеваА.С. Избирательная система Казахстана: проблемы совершенствования. //Вестник КРСУ. -2008. -Том 8. -№ 2.- Б.119

¹О.Ж. Өтеғұлов, ²Б.Б. Бюлегенова, Г.Р. Шерьязданова ³

^{1,2}*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан*

³*Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан*

Ядерный баланс: распространение и сдерживание

Аннотация. На сегодняшний день в нашей стране, несмотря на наличие научных трудов, посвященных проблеме ядерного оружия, трудов, представляющих конкретный анализ данного вопроса, немного. В этой статье анализируются распространение ядерного оружия в мире, вопросы ограничения ядерного вооружения, а также взаимоотношения между ядерными государствами.

В настоящее время в мире насчитывается более 10 стран, имеющих ядерное оружие, а также некоторое количество стран, стоящих на пороге его создания. Это можно рассматривать как серьезную угрозу мировой безопасности. Решение Казахстана как государства, сильно пострадавшего в результате ядерных испытаний в Советском Союзе, отказаться от своего ядерного арсенала, способствовало миру во всем мире. Казахстан продолжит политику ядерного разоружения. Однако отказ от него для государств, обладающих атомным оружием – большая проблема. Надеемся, что рассмотрение некоторых аспектов данной проблемы внесет свою лепту в изучение данного вопроса.

Ключевые слова: ядерное оружие, мир, США, Россия, Франция, Великобритания, Индия, Пакистан, Китай, ООН, холодная война, ядерное противостояние.

¹O.J. Otegulov, ²B.B. Byulegenova, ³G.R. Sheryzdanova

^{1,2}*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

³*S. Seifullin Kazakh Agricultural University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Nuclear Balance: Spread and Deterrence

Abstract. This article examines the current situations of nuclear weapon and its political and social influences. So far, there have been few studies in the scientific works that have been made in the country, with some research on nuclear weapons. This article analyzes the proliferation and proliferation of nuclear weapons, which are considered to be a weapon in the world, and relationships between nuclear-armed states. At present, more than 10 countries are in the world, and the state is trying to achieve this type of weapon. This can be regarded as a major threat to the world security. The refusal by Kazakhstan to abandon its nuclear arsenal as a state that was heavily damaged by nuclear tests has contributed to peace in the world. Kazakhstan will continue to pursue its policy of nuclear disarmament. However, it is very difficult for states with nuclear weapons to abandon their weapons. In this article, we will deal with nuclear weapons issues. Therefore, we hope that this article will help to compensate for the problem.

Keywords: nuclear weapons, peace, USA, Russia, France, Great Britain, India, Pakistan, China, UN, cold war, nuclear confrontation

References

1 Kazakhstan Republicasynyn Constitutsiasy [Cientifically-practical dubbed word]. (Raritet, Almaty, 2015). [in Kazakh]

2 «Kazakhstan Respublikasyndagy Saylau turaly» Kazakhstan Respublikasynyn 1995 жылғы 28-қыркүйектегі N 2464 Конституциялық Заңы [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated September 28, 1995 N 2464 “On Elections in the Republic of Kazakhstan”] Available at: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_ [in Kazakh] (accessed: 18.02.2019)

3 «Respublikalyk referendum turaly» Kazakhstan Respublikasynyn 1995 жылғы 2-қарашадғы N 2592 Конституциялық Заңы. [The Law of the Republic of Kazakhstan “On Republican Referendum” of 1995. Constitutional Law N 2592 of November 2]. Available at: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002592_ [in Kazakh] (accessed: 18.02.2019)

4 Kazakhstan Respublikas Ortalyk Saylau Comissiasynyn resmisaity [The official website of the Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.>

election.gov.kz/kaz/r-saylau-zh-yes/r-saylau-zh-yes-turaly-ys-asha-a-parat.php [in Kazakh] (accessed: 18.02.2019)

5 Kazakstan Respublikasyndagy saylau zhuiesy [Electoral system in the republic of Kazakhstan], Қазақстан тарихы: Әдістемелік журнал [History of Kazakhstan: Methodological journal], **9**, 64-66 (2010)[in Kazakh]

6 Құрманбайева С. Saylauzhanesaylanu. [Elect and be elected], Akikat, 9, 8-15 (2003). [in Kazakh]

7 Lukpanov A. Adil saylaugaazirlik pen areket. [Preparation and action for fair elections]. (Kazakstan-zaman, 2004, 10 September). [in Kazakh]

8 Zhanpeyisova K.D. Saylautechnologiasy. Oku kuraly.[Celective technology]. (Evero, Almaty,2018). [in Kazakh]

9 Saitova N.A. Izbiratelnaya sistema kak faktor povyisheniya politicheskoy aktivnosti grazhdan i formirovaniya mezhdunarodnogo imidzha Kazahstana [The electoral system as a factor in increasing the political activity of citizens and the formation of the international image of Kazakhstan], Vestnik KazNU. Seriya filosofiya.Seriya kulturologiya.Seriya politologiya [Bulletin of KazNU. A series of philosophy. A series of cultural studies. Political science series], **1(34)**, 14 (2010). [in Russian]

10 Sartaeв S.S., Ibraeva A.S. Izbiratelnaya sistema Kazahstana: problemyi sovershenstvovaniya [Election system of Kazakhstan: problems of improvement], Vestnik KRSU [Bulletin of KRSU], **2(8)**, 119(2008). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Өтегүлов О.Ж. - саясаттану кафедрасы магистранты, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш. 6, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. - саяси ғылымдар кандидаты, саясаттану кафедрасы доценті, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевичкөш. 6, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Шериязданова Г.Р. - саяси ғылымдардың кандидаты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің Философия кафедрасының профессор м.а., Жеңіс даңғылы 90, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Otegulov O.J. – Master degree Student of Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Byulegenova B.B. - Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sheryazdanova G.R. -PhD, Associate Professor of Philosophy Department, S. Seifullin Kazakh Agricultural University, 90 Pobeda str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар.
Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 69-85
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

FTAMP 11.25.91

Р.И.Тажобаев

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: rashid.tazhibayev@ayu.edu.kz)

АҚШ-тың Еуропа Одағына қатысты ұстанған саясаты

Аңдатпа. Бұл мақалада АҚШ-тың әлемдік гегемонияға барар жолдағы саясаты теориялық тұрғыда түсіндіріліп, АҚШ-тың Еуропа Одағына қатысты ұстанымы соңғы кезде ЕО-та болып жатқан оқиғалар шеңберінде қолға алынған. Қырғи қабақ соғыстың бітуімен НАТО блогындағы ЕО пен АҚШ арасындағы әріптестік өзара бақталастыққа айнала бастайды. ЕО-тың өзінің саяси және әскери бүтіндігін қалыптастыру әрекеті әлемді тек полярлыдан көпполярлыға айналдырады. Ал бұл өз кезегінде АҚШ-тың гегемониясына қауіп төндіруі тұрғысынан өте маңызды.

Осыған байланысты араб көктемнің салдарынан туындаған ЕО-қа жаппай миграция, ЕО елдеріндегі сепаратистік қозғалыстың күшеюі, «Брексит» үдерісі, «Панама құжаттары», ЕО елдерінде популизм мен жеке бас және ұжымдық гедонизмнің жандануы секілді оқиғалардың маңыздылығы АҚШ-тың ЕО-қа қатысты ұстанған саясаты тұрғысынан түсіндіру әрекеті жасалды. Рим империясының күйреуіне ұқсас үдерістердің ЕО-та басталғанын немесе (сыртқы күштер тарапынан) бастатылғанын болып жатқан оқиғалар шеңберінде түсіндіріледі.

Түйін сөздер: АҚШ, күштерді теңестіру (баланс), Еуропа Одағы, сепаратизм, миграция, популизм, гегемония

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-69-85>

Кіріспе. 1991 жылы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (Кеңес Одағы, КСРО) ыдырағаннан кейін АҚШ-тың халықаралық жүйені реттейтін гегемон күш болып қалыптасуына мүмкіншілік туды. Кеңес Одағы тікелей АҚШ-тан не Батыстан туындаған күштен ыдыраған жоқ, ол өзінің саяси-экономикалық, идеологиялық жүйесіндегі кемшіліктерден, қателіктерден күйреген болатын. Оның үстіне АҚШ, НАТО аясында Батыстың дамыған мемлекеттерін КСРО-ға қарсы күресте пайдаланды. Яғни АҚШ-тың әлемде гегемон боларлықтай күші әлі қалыптаспаған деуге болады. Дегенмен АҚШ-тың әлемді билеген тек супердержава болу қажеттілігі жайлы стратегиялық жоспар *The New York Times* газетінің 8 Наурыз 1992 күнгі нөмірінде жарық көрген болатын[1]. Ал АҚШ саясаткері әрі дипломаты Г.Киссенджер, АҚШ-ты қырғиқабақ соғыстан кейінгі тек супердержава ретінде сипаттайды [2, 733 стр.]. Киссенджер барлығына ортақ, әрі барлығын қамтитын халықаралық бір жүйенің жоқ екенін айта келіп, кем дегенде төрт жүйенің бар екенін және АҚШ-тың та осы төрт жүйедегі жағдайға қарай әрекет етіп отырғанын алға тарта отырып күштерді теңестіру (баланс) саясатынан хабар беруде еді. Киссенджер, АҚШ қаншалықты супердержава болса да, әлемдегі табиғи үдеріс болған көпполярлы жүйеге алдын ала дайындық жасау қажеттілігін айтады[2]. Күштерді теңестіру саясатын ұстану супердержава емес екенін көрсетеді.

Георг Модельский жахандық жүйеде теңдессіз түрде доминат болғандарға ғана әлемдік күштер деген [3, 3-30 б.]. Бұған мысал ретінде XIX ғасырдағы Ұлыбританияның *Rax Britannica* жахандық жүйесін келтірген.

Кеңес Одағының ыдырауымен бірге АҚШ-тың НАТО-дағы одақтастары Еуропа Одағында(ЕО) АҚШ-тың ықпалынан құтылудың әрекеттері байқалады. Бұл үдерісті

АҚШ-тың әлеуметтанушы әрі саясаттанушысы С.Хантингтон былай түсіндіреді: «одақтастардың басын қосатындай ортақ дұшпанның болмауы әлбетте өз араларындағы қарама-қайшылықтардың артуына себеп болады. Жекелеген тұлғалар, саяси партиялар, спортсмендер, компаниялар арасындағы бақталастық, бірінші орын үшін күрестің қанишалықты табиғи нәрсе екенін қабылдайтын болсақ, мемлекеттер үшін де сондай табиғи болып табылады [4, 316 б.]. Бұл, халықаралық жүйенің АҚШ-тың жетекшілігінде тек полярлы болуына одақтастар өздерінің қарсылықтарын ерте ме кеш пе білдіретінін көрсетеді. Өйткені, барлығына ортақ бір идеологияның не дұшпанның болмауы әлемдегі мемлекеттердің сыртқы саясатта ұлттық мүдделерін көздеп еркін әрекет етулеріне қажетті алғы шартты жасайды. Бұндай жағдайда одақтастарын қайтадан өзінің төңірегіне топтастыру үшін АҚШ жаңа бір дұшпан ойлап табуы керек (терроризм секілді) немесе одақтастарымен қырғи қабақ соғыстан кейінгі әлемдегі статусты бөлісуі тиіс. Осы тұрғыда 11.09.2001 оқиғасы АҚШ-қа өзімен бақталаса бастаған одақтастарына жаңа бір нысан ретінде террорды көрсетуге себепші болды. АҚШ одақтастарымен «ортақ дұшпанға» қарсы күресуге шақырады. Дж.Буш «кім бізбен бірге емес, сол бізге қарсы» ұранымен АҚШ-тың тұралап қалған үстемдік жүргізу саясатына біраз серпін берді. АҚШ Қорғаныс министрі Д.Рамсфельд 11.09.2001 оқиғасын әлемді қайтадан белгілі бір қалыпқа, жүйеге салуға болатын мүмкіншілік ретінде қарастырды[4, 6-7 стр.].

11.09.2001 оқиғасын АҚШ-тың үстемдігін жүргізуге қажетті алғы шарттарды жасап берді деуге болады. Сонымен қатар, АҚШ-тың әлемдік гегемонияға қол жеткізу үшін мәдениеттердің әртүрлілігін де пайдалану әрекетін байқауға болады. Мысалға, С.Хантингтон «Өркениеттер қақтығысы» тезисінде әлемдегі қақтығыстарды мәдениеттердің әртүрлі болуымен байланыстыруда [5]. Бұл ұлттық мемлекеттердің халықаралық аренада басты актор ретінде ролі артатындығын көрсетеді. Өйткені, әлемдік гегемонияға қол жеткізгісі келген күштер мәдениеттердің әртүрлілігін пайдаланып, ұлттар мен топтардың арасына іріткі туғызып, түсінбеушілік пен қақтығыстарды қолдан жасайды немесе соған жағдай туғызады. Ал қақтығыстарды реттеу үшін төреші қылығында келіп, көмек қолын созады не болмаса әртүрлі шешім жолдарын ұсынады. Осылайша өзінің мүддесін жүзеге асыруға қажетті механизмдер мен алғы шарттарды қалыптастырады.

АҚШ Қорғаныс Министрінің 1992 жылғы меморандумында, «Американың мүдделерінің жүзеге асуына кедергі болатын мемлекет не мемлекеттер тобына барлық күшпен қарсы тұру.Мәскеуден туындауы мүмкін қауіптің қайтадан пайда болуын тек қана алдын алып қана қоймау керек, сонымен қатар Американың одақтастарын, әсіресе Германия мен Жапония, нәтижеде тәуелді болатындай ету керек» делінген [4, 34 б.].

Бүгінгі күні бұл жағдайды АҚШ-тың ЕО-қа қатысты ұстанған саясатынан байқауға болады.

АҚШ, Еуразия құрылығында болашақта өзінің гегемониясына қауіп төндіруі мүмкін блоктар мен мемлекеттерді әлсіретудің іс-әрекеттерін жасауда. Өйткені, Еуразия құрылығы әлемдік империялардың дүниеге келген жері. Еуразия құрылығында үстемдік еткен күштің бүкіл әлемге үстемдік ететінін ағылшын геосаясатшысы Х.Маккиндер өз еңбегінде атап өткен болатын: «....Еуразияны иеленген бүкіл әлемге ие болады, үстемдік құрады»[6, 142 s.].

36. Бжезинский, АҚШ-тың гегемониясына қауіп төндіруші қатар ретінде кезінде Американы Еуразиядан аластату қажеттілігі жайлы А. Гитлер мен И. Сталиннің құпия келісімін (қазан 1940 ж.) айрықша атап өткен [7, 13-14 б.]. 36. Бжезинский, Еуразия құрылығында ЕО пен Ресей (не Қытай) арасындағы болуы мүмкін одақтың алдын алу керектігін айтуда. Өйткені, Еуропа Одағы өзінің саяси-экономикалық қуатымен әрі Ұлы Рим империясын жандандыру секілді тарихи миссиясымен Еуразия құрылығында АҚШ-тың гегемониясына қарсы күштердің біреуі болып табылады.

Зерттеу әдістері. Әлемдегі болып жатқан оқиғалар «аналогиялық», «индукциялық», «дедукциялық», «жүйелілік тәсілдеме», «сценарий құрау» мен «болжау» әдістеріне жүгіне отырып АҚШ-тың ЕО-тың күшеюіне жол бермеу әрекеттері сарапталды.

Еуроаймаққа кіруші мемлекеттердегі дағдарыс. Рим империясының күйреуіне көптеген себептердің бірі - ұзаққа созылған инфляция мен қаржы дағдарысы еді. Рим империясының орасан зор территориясындағы әскерлерді, горнизондарды азық-түлік, киім-кешек, ақша т.б. қамтамасыз ету үшін қазынадан орасан қаржы бөлінді. Бұған қоса қолбасшылардың, императорлар мен шенеуніктердің көңіл көтеру мақсатымен шашқан қисапсыз ақша мен жемқорлық қаржы дағдарысына себеп болды.

Екінші дүниежүзілік соғыстың шығуына басты себептердің бірі ретінде 1929 жылдың соңында АҚШ-та басталып 1939 жылға дейін созылған Ұлы депрессияны айтуға болады. Сол сияқты 2008 жылы АҚШ-та басталған қаржы дағдарысы да ЕО-та үлкен өзгерістерге себеп болды. Өйткені, 15 қыркүйек 2008 жылы АҚШ-тағы «Lehman Brothers» инвестициялық банктің банкротқа ұшырауымен басталған қаржы дағдарысы әлемдік экономикалық дағдарысқа айналды. Бұл дағдарыстан әлемдегі мемлекеттер өздерінің экономикалық әлеуеттеріне қарай әртүрлі уақытта шыға білген. Бұл дағдарыстан мемлекеттер 2015 жылға дейін толықтай шыға алмаған. Бұл дағдарыс өзінің ауқымы және салдары жағынан 1930 жылдардағы Ұлы депрессиямен тең дәрежеде. 2009 ж. әлемдік ЖІӨ тұрғысынан Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі төменгі деңгейді көрсеткен [8]. ЕО-дағы ортақ валюта евроның 1 қаңтар 2002 жылдан (11 мемлекет) қолданыла бастағандықтан бар-жоғы алты жылдың көлемі болған еді. Яғни еуроаймақтағы (ортақ валюта еуроны қолданушы) мемлекеттердің ортақ валюта аясында өзара экономикалық байланысы нығая қоймаған кезі. ЕО-дағы қаржы-несие саласындағы ортақ саясат интеграциялық даму сатысын экономикалық және валюталық одақ дәрежесіне көтерген болатын. Алайда, еуроаймақтың дағдарысқа ұшырауы ЕО-дағы интеграциялық үдерісті баяулатты.

ЕО-та 2010 жылы басталған бұл дағдарыстан ЕО елдерінен Греция, Италия, Ирландия, Португалия, Испания (ГИИПИ) қатты зардап шекті (бұларды ағылшынша шошқа мағынасында «PIGS» не «PIIGS» деп атаған). Сонымен қатар, мүше мемлекеттердің одаққа, әрі ұлттық органдардан жоғары тұратын органдардың басқару қабілетіне сенімі азая бастады. Бұл еуроаймаққа кіруге ниеттенуші мемлекеттердің үдерісін баяулатты (бұл үдеріс сыртқы күштің ұлттық сана-сезімді қоздыру, жеке тұлға мен ұжымдық гедонизмді күшейту әрекеттерінің салдарынан одан сайын жандана түсті).

Дағдарыстан банкроттық жағдайға келген Греция ЕО-тан шығуды күн тәртібіне қоя бастайды [9]. ЕО-тағы интеграциялық үдерістің зардап шекпеуі үшін әрі өздерінің мүдделерін қорғау мақсатымен одақтың локомативі Германия Грецияға қаржылай көмек беруге ұмтылды [10]. Германия ГИИПИ-дегі бәсекелестіктің әлсіреуінен осы елдердегі әлемдегі үлкен экспортерға айналды. Дегенмен, дағдарысқа байланысты ГИИПИ-дің қарызды төлеу қабілеттілігі төмендеген еді.

Ал Грецияға берілетін көмектің ең көп үлесі Германияға тиесілі еді. Германияның Ішкі Министрі Ханс-Петер Фридрих ЕО әрі Грецияның өзі үшін оның Еуро аймақтан шыққаны жақсы деген пікір білдіреді [10]. Мұндай пікір ЕО-тағы дағдарыстың билік органдарында бөлінушіліктің басталғанын көрсетіп отыр. Министр, Германияның дағдарысқа ұшыраушы мемлекеттерге көмек көрсетуге елдің қарсылықтарын біліп сөйлегендей. Германияның негізі қаржы көзі болып отырған Баварияның тәуелсіздік туралы сөз қозғауы осының дәлелі.

ЕО-тағы миграция мәселесі: Таяу Шығыстағы «Араб көктемінің» салдарынан туындаған және Ауғаныстан мен Африкадағы соғыс пен қақтығыстардан бас сауғалаған халық ЕО-қа ағылды. ЕО-тың менталитетіне сай келмейтін діні, ділі, тілі бөтен Таяу Шығыс пен Азия-Африка халықтары болашақта ЕО-тың мәдени бірегейлігін бүтіндей өзгертіп жіберуі мүмкін. ЕО-қа салыстырмалы түрде Рим империясының құлау себептеріне назар салайық. Рим империясындағы мәдени деградация, саяси бөліну мен қаржы дағдарысы

оларды шығыстан келген хұндардың ұлы көшіне қарсы төтеп беруіне мүмкіншілік бермеді. Мәдениеті бөлек, сенімі басқа, ұлты бөтен шығыстан келген жауынгер халық әлсіреген Рим империясына шабуыл жасап мазасын алды. Рим империясы өз кезегінде «бөліп ал да билей бер» саясаты аясында хұндардың (батыс дереккөздерінде *варварлар* деуде) басқа тайпа көсемдерімен келісімге келіп олардан жалдамалы әскер алып, өздеріне шабуылдап маза бермеген хұндарға, яғни қандастарына қарсы пайдаланады. Осылайша, уақыт өте келе Рим империясындағы әскерлердің көпшілігі жалдамалы әскерлерден (яғни варварлардан) тұрды. Әдеттегідей кезекті шапқыншылығы кезінде хұндар, Рим империясының қол астындағы жалдамалы әскер ретінде қызмет етіп жүрген қандастарымен келісімге келіп Рим империясын құлатады. Рим империясының орнына бытыраңқы феодалдық (300-ден астам) мемлекеттерден тұратын тек сөз жүзіндегі Қасиетті Рим империясы деген ат қана қалды. Бұл империяға кіретін мемлекеттер, корольдықтар, графтықтар, княздықтар, қала-мемлекеттер біртіндеп ұлттық және діни ерекшеліктеріне қарай бөлінді. Осылайша Рим империясының соңы келді. Сондықтан ЕО-қа ағып жатқан көшті «екінші хұн жорығымен» салыстыруға болар. Қазірдің өзінде ЕО-та өмір сүріп жатқан мұсылмандар баршылық. Ал миграция арқылы ЕО-қа ағылып жатқан мұсылмандарға, ЕО-дағы (Рим империясының жалдамалы әскерлері болып қызмет атқарған хұндар секілді) бауырлары әлбетте қол ұшын берері сөзсіз. Осы тұрғыдан кейбір ақпарат құралдары «жаңа варварлар Еуропаны құртады» деп даурығуда. Тіпті бұл көшті ұйымдастырушылардың да болғанын қажетті құжаттармен, айғақтармен дәлелдеуде [11]. Рим империясының хұндардың ұлы көшінен күйрегенін назарға алар болсақ, ЕО-тың менталитетіне ұйыспайтын мұсылман халықтардың көші салдарынан болашақта ЕО-тың ыдырайтынын болжауға болады. Өйткені, кезінде Рим империясы христиандар мен хұндардың өзара ішкі қырқыстары әлеуметтік біртектілік пен империяның ынтымағын, тұтастығына зиян келтірді [12].

Еуропалық ақпарат құралдары жергілікті барлау қызметтерінің берген мәліметтеріне сүйене отырып ЕО-қа мигранттардың көшін АҚШ-тың астыртын ұйымдастырып отырғанын білдірген. Атап айтқанда, Австрия журналы «Info-Direkt» репорерлері арнайы барлау қызметтерінің берген мәліметтеріне сүйене отырып ЕО-тың іргесін шайқалту үшін АҚШ-тың заңсыз миграцияға қатысы бар екенін айтуда. Араб көктемінде болған секілді АҚШ агенттері қажетті технологиялық құралдармен жабдықталған және өзінің «клиенттерімен» Twitter, Facebook и Skure арқылы байланысқа түсуде деуде [13]. Британдық газет «Times» америкалық программистердің ойлап шығарған заманауи мобильді бағдарламалар арқылы мигранттарға ЕО-тың кедендік бақылауына қатысты барлық мәліметтерді жеткізіп отырған дейді. Ал француз баспасөзі «Boulevard Voltaire» НАТО мен АҚШ-тың Ливияда жүргізген соғысы, одан кейін Сириядағы азаматтық соғыс миграцияға себеп болып отыр дейді [14]. Еуропалық ақпараттардың шындығын зерттеген Ресейлік ғалым Владимир Шалак та АҚШ пен Ұлыбританияның Twitter арқылы миграцияны ұйымдастырғанын анықтаған [15]. Демек, қазіргі заманның «хұн жорығын» ұйымдастыру арқылы ЕО-ты күйрету жоспары жүзеге асырылып жатыр.

Брексит. Сыртқы күштер (АҚШ) ЕО-ты әлсірету үшін «Брекситті» «демократиялық» тәсілдер қолданыла отырып Ұлыбританияның ЕО-тан бөлініп шығуын қамтамасыз еткен деуге болады. Ұлыбританияның ЕО-тан шығуы да қарапайым 50%+1 дауыс жинау тәртібіне негізделді. 23 маусым 2016 жылы референдум нәтижесінде британдықтардың 52%(51,9) ЕО-тан шығуға дауыс берді [16]. Бұл цифрды, британдықтардың ЕО-тан шығу ұстанымын әлемдік қауымдастық назарында нанымды көрсете білу үшін қолдан жасалған деп қабылдаған жөн. Яғни 85% не 95,5 % секілді күдік ояндыратын мөлшерде емес.

«Брексит» экономикалық тұрғыдан Ұлыбританияға керісінше үлкен шығын келтіреді. Бұл туралы Джордж Сорос неміс журналисіне берген сұхбатында, «*Брексит*» науқаны британдықтарды адастырып отыр. Өйткені, Ұлыбритания өз экспортының жартысын ЕО-қа жіберіп отыр. Оның үстіне ЕО-тағы евро дағдарысы Ұлыбританияның

экономикасын төменге тартпайды, олай деу ақымақтық болар», - дейді [17]. Көріп отырғанымыздай, ЕО-та евро дағдарысы болып жатқанда өзінің валютасы фунт стерлингті сақтап қалған Ұлыбританияның бұдан керісінше пайдаға кенелетінін біле тұра ЕО-тан шығу әрекеті және бұқара халықтың бұны қолдауы «Брекситтің» қолдан жасалғанын әрі сайлаудың бұрмаланғанын көрсетеді. Брексит үдерісін ЕО-тың өзге мемлекеттерінде «домино эффектін» туғызу мақсатында жасап жатыр деуге болады. Бұған дәлел ретінде ЕО-қа мүше мемлекеттердегі саясатшылардың мәлімдемесін айтуға болады [18]. Экономикалық дағдарысқа байланысты Евроаймақтан шықпақшы болған Грецияны Еврокомиссия шығуы мүмкін емес деп мәлімдеме жасайды [19].

Сондай-ақ, Ұлыбританияда Брекситке қарсы саяси тұлғаларды қаралау науқаны жүрді. «Панама құжаттары» деген атпен жария болған офшорлық банк есептеріне қатысты ақпараттың арасында Ұлыбританияның премьер-министрі Дэвид Кэмеронның атының кездесуі де жай кездейсоқ емес еді [20]. Өйткені, Д.Кэмерон Ұлыбританияның ЕО-та құрамынан шықпауын қалаған тұлға болатын [21]. Ұлыбританияның біртұтастығын қалаған Д.Кэмеронның кезінде Шотландияның тәуелсіздігі үшін 18 қыркүйек 2014-те өткізілген референдум Ұлыбританияның пайдасына шешілген еді [22]. Ұлыбритания халқы мен бұқаралық ақпарат құралдарының жасаған қысымның нәтижесінде премьер-министр Дэвид Кэмерон 13 шілде 2016-да отставкаға кетуге мәжбүр болды (Д.Кэмерон отставкаға кеткеннен кейін шотландықтар тәуелсіздік алу мәселесін қайта көтере бастайды). Ал «Панама құжаттарын» жаһанға жария еткен Джорж Сорос пен АҚШ-тың халықаралық даму агенттігі (USAID) екенін Wikileaks мәлімдеуде [23]. Осылайша, АҚШ, өзіне илікпеген өзге елдің биліктегі тұлғаларын қаралау, олардың абыройын аяқ асты ету арқылы мемлекеттің жалпы саясатына ықпал жасауда.

Сондай-ақ, 2017 жылдың қараша айында Ұлыбритания ханшайымы Елизавета II-нің офшорларда жасырын ақшаларының бар екенінің дүйім жұртқа мәлім болуы да АҚШ-тың пайдасына жасалған шара деуге болады [24]. Ұлыбританияны өзімен бақталасар держава емес, өзінің жетегінде жүретін мемлекет дәрежесіне түсіру мақсаты көзделіп отыр.

ЕО-тағы сепаратистік қозғалыстар. ЕО-тың ыдырауына себеп болатын сепаратистік қозғалыстар әлемдік қаржы дағдарысымен қатар өрши түсті. Шотландияның Ұлыбританиядан бөлініп, өз алдына дербес мемлекет болуы жайлы 18 қыркүйек 2014 жылы референдум өткізеді. Шотландияның Ұлыбритания құрамында қалуында сол кездегі премьер-министр Дэвид Кэмерон көп күш қайрат жұмсады. Референдумның нәтижесінде 55,3 % шотландық тәуелсіздікке қарсы болды. Дегенмен де шотландықтар референдум өткізу жайлы Наурыз 2017 жылдан бастап тағы да қозғай бастады [25]. Бұнда сыртқы күштің ықпалы болуы әбден мүмкін.

Бельгияда Фламан тілінде сөйлейтін Фламан аймағы, Французша сөйлейтін ішінде біршама неміс диаспорасы бар Валон аймағы да өз алдына «отау» тігу әрекетін жасап жатыр [26]. Маусым 2010-да сайлауда 28% дауыс жинаған «Новый фламандский альянс» (N-VA) Бельгиядан бөлініп шығу мәселесін қатаң түрде көтере бастады [27].

Бельгия кішкентай мемлекет болғанымен Еуропаның жүрегі болып есептеледі. Бұған айғақ ретінде НАТО-ның штаб пәтерінің таңдауының осы мемлекетке түскенін айтуға болады.

Испанияның да Каталония және Баск деп үшке бөліну қаупі бар. Каталонияда Испаниядан бөліну үшін референдум өтті [28]. Испанияның ең бай аймағы болып есептелетін Каталониядағы 1 қазан 2017 жылы болған референдумға дауыс берушілердің 90 пайызы тәуелсіздікті жақтаған [29]. Ал Испанияның премьер-министрі Мариано Рахой референдумды «жасанды», ешқандай плебисцит болған жоқ деп мәлімдеме жасады [30]. Каталониядағы референдум туралы америкалық апталық газет «The Washington Post»-та бұл жөнінде мынадай ақпарат бар: «Президент Трамп да Каталонияның тәуелсіздігі үшін болған қозғалысты қолдаған жоқ. Бұл аймақтың ұлтшылдарын тек Шотландияның

сепаратистері, Венесуэланың қуылған үкіметі, сондай-ақ өздерінің бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіншіліктері мен әлеуметтік желілерін католондық сепаратистерді қолдауға жұмылдырған Ресейдің барлаушылары мен үгіт-насихат аппараты ғана қолдап отыр. Шамасы, Мәскеу, каталондықтардың қозғалысын демократиялық Батыстың әлсіреуі мен бөлінуі үшін тағзы бір құрал ретінде қарастыруда» [31]. Ал ЕО-тың ақпарат құралдары керісінше АҚШ-тың басшылығын ЕО-тың әлсіреуіне және ыдырауына әрекет жасап отыр деуде. «Еуропа америкалық консерваторлар үшін жаңа Ирак болғалы тұр. Еуропаны қирату демек Қытайдың үстемдігінен қиыншылықтарға топ болған Құрама Штаттар үшін жаңа бай нарықтың ашылуы деген сөз. Америка әкімшілігі үшін Кеңес өкіметінің блогына қарсы тосқауыл болған біріккен Еуропа керек емес, жаулап алуға оңай бытыраңқы Еуропа қажет» [32].

Сонымен қатар, Испаниядан өзінің тәуелсіздігін алу үшін Баск, Галисия, Валенсия, Канар аралдары, Арагон мен Андалузия кезекте тұр [33]. Сыртқы күштердің ықпалымен Испанияда «балканизация» үдерісінің бастау алып, бүкіл ЕО-қа тарап, ескі Югославияның кебін киюге итермелеп жатқанын байқауға болады.

Сонымен қатар, Италияның солтүстік шығысындағы Венеция, Верона, Падуя және Вичензаны қамтитын Венето аймағы да жақын болашақта Италиядан бөлініп шығу жоспарларын жасауда. 2014 жылдың 16-21 наурызында бейресми түрде өткен референдумға халықтың 80 пайыздан астамы қатысып Италиядан бөлінуге дауыс берген [34]. Италиядан бөлінбекші болған «Венето Республикасының» құрамына Тревизо, Венеция, Ровиго, Беллуно, Виченца және Падуя провинциялары кірген. Бұған аталмыш провинциялардың Италияның кедей оңтүстігін асырағысы келмейтіндігі және көп салық төлейтіндіктері себеп болып отыр. Аймақ басшылығы орталыққа, Римге жыл сайын салық ретінде 70 миллиард евро төлейді, ал Венетоның мұқтаждықтарын өтеу үшін 50 миллиард евро бөлінеді екен [35]. Бөлініп отырған қаржыда айтарлықтай айырмашылық жоқ. Соған қарамастан, сепаратистік қозғалыстың белең алуы сыртқы күштің ықпалының басым болғанын көрсетуде. Сауалнама заңсыз деп есептелгенімен референдумды өткізушілер келесі жолы мемлекеттік деңгейде өткізуді жоспарлап отыр [36].

ЕО-тың өз армиясын болуын қалағандардың бірі Германияның да бөліну қаупі бар. Германияның ең бай әрі өндірісті аймағы Бавария да өз алдына отау тігу жоспарларын жасап жатыр [37]. Баварияның ресми аты «Freistaat Bayern», яғни «еркін мемлекет», «еркін халық». Бавариялықтар Германиядан бөлініп шыққан кезде әлдеқайда жақсы өмір сүретіндерін біледі. Өйткені, Бавария 2012 жылдың соңындағы есеп бойынша Германияның қазынасына €7,3 млрд. ақша құйған. Сондықтан олар Германияның өзге федеральды аймақтарын асырағысы келмей отыр [38]. ЕО-тың өз армиясы үшін Германияның жанталасуы босқа емес. Ортақ әскери күшті, армияны құру арқылы өзінің бөлшектенуіне жол бермеуге тырысуда. Германияның көршісі әрі екі дүниежүзілік соғыста қырық пышақ болған Франция Германияның бөлінуіне қуанбаса қайғырмасы анық. Әлсіреген Германияның Францияға қарсы ЕО-та жетекші болу әрекеті Еуропада тұрақсыздыққа себеп болуы мүмкін. Ал бұл өз кезегінде АҚШ-тың Еуропаға келіп екінші «Маршалл жоспарын» жүзеге асыруға себепші болады. Яғни сырт көзге Еуропадан кеткен секілді болып көрінгенмен, шындығында қайта келу үшін араздық тұқымдарын сеуіп кетеді.

Германияда діні бір, тілі бір неміс халқының (Баварияның Германияның өзге провинциядағы немістерден айырмашылығы шамалы) бір біріне деген суықтықты Нобель сыйлығының иегері поляк Милош Чеславтың 1991 жылы айтқан мына сөзінен түсінгендей боламыз: «Білім мен технологияның қысымымен діни сезімдердің жоғала бастағанын көру үшін Батыс мемлекеттеріндегі бай әрі жақсы қонданған сыныпқа көз салсақ жеткілікті. Егер халықтың әсіресе жастардың діни сезімдерге деген қажеттіліктері әлі де бар болса, онда бұл діни сезімдер христиандыққа айналмайтын бағыт бағдарсыз және қолдан жасалған сезімдер» [39, 63 s.]. Діни құндылықтардың орнын материализм

баса бастаған елдерде өзімшілдік, өзін ойлау, жеке бастық және ұжымдық гедонизмнің, дүние-байлықты өзгелерден қызғану арта бастауы сөзсіз. Бұндай жағдай тек діні бірі тілі бір неміс халқында ғана емес, ЕО-дағы өзге мемлекеттерде байқалады. Ал бұл өз кезегінде интеграцияның тереңірек жүруіне көлеңке түсіреді. Өйткені, дамыған елдерде жеке тұлғалардың проблемалары саясатқа қысым жасап, гедонистік сезімдер әлеуметтік өмірді қалыптастыруда. (Ұлыбританияның Брексит үдерісін де осы тұрғыдан қарастыруға болады). Германиядағы (ЕО-тың өзге елдеріндегі) осы жағдайды сыртқы күш (АҚШ) өз мүддесін жүзеге асыру мақсатында тиімді пайланатыны сөзсіз. Рим империясының түбіне жеткен осы мәдени гедонизм болатын.

Францияда да суверенитет шеру басталды. 13 желтоқсан 2015 ж. аймақтың «Корсика үшін» ұлтшыл блогы сайлауда жеңіске жеткеннен кейін аралдағы билік автономияның кеңейтілуін талап ете бастады. Сонымен қатар, корсикалықтар болашақта аралдың Франциядан тәуелсіздік алуы үшін референдум өткізу мүмкіншілігін қарастырып жатыр [40]. Францияның Тынық мұхитындағы Жаңа Каледония аралы да Франциядан өзінің тәуелсіздігін алу үшін үшін әрекет ете бастады [41]. Франция экономикасы мен өндірісіне қажетті кобальт, хром, марганец, никель секілді қазба байлықтар осы Жаңа Каледониядан жеткізілуде. Демек, Жаңа Каледонияның Франциядан тәуелсіздік алып өз алдына отау тігуі Францияға үлкен шығындарға себеп болғалы тұр.

ЕО-тағы саяси-экономикалық дезинтеграцияға бастайтын сепаратистік қозғалыстар Рим империясының Батыс және Шығыс ретінде екіге бөлінгені секілді тіпті одан да бетер саяси бытыраңқылыққа себеп болайын деп тұр. ЕО өзінің ішінде де осыған ұқсас бөліну бар. Мысалға, Вышеградтық төрттіктің («The European Quartet - One Melody» атауының өзі Чехия, Польша, Словакия және Венгрияның бір позицияны ұстайтынын айғақтап тұр) ЕО-тың ішінде өз алдына ерекшеленіп шығуына бірнеше себеп бар: а) ескі Кеңес Одағының ықпалында қалған, б) орта ғасырда (Қазан 1335 жылы) Чех, Польша және Венгрия королдері Австрияға қарсы экономикалық келісім-шарт жасаған. Сол келісім-шарттың нәтижесінде аталмыш үш мемлекеттің экономикасын жанданған [42]. Мүдделері бір-біріне жақын елдердің өзара тіл табысып топтасуы Одақтың келешекте бөлінуіне бастауы мүмкін.

Ал бұл өз кезегінде ЕО түсінігі мен идеологиясының жойылуына, экономикада дезинтеграцияның басталуына, ұлтшылдық пен аймақшылдықтың өрістеуіне себеп болады.

ЕО-тың ортақ армия мәселесі. Еуропаның ортақ армиясы болуына қарсы болып келе жатқан Ұлыбританияның ЕО-тан шығуы, яғни Брекситі ЕО елдерін ортақ армия мәселесін қайта көтеруге себепші болды. ЕО-тағы интеграциялық үдерісті одан сайын тереңдете түсуге себепші болатын ЕО-тың ортақ армиясын құру туралы ұсынысты Франция көтерді. 6 қараша 2018 ж. Франция президенті Эммануэль Макрон Еуро-1 радиостациясы арқылы тікелей эфирде Еуропа елдері Ресей Федерациясы, Қытай, тіпті АҚШ-тан қорғану үшін Еуропа өзінің ортақ армиясын құру қажеттілігі туралы мәлімдеме жасайды [43]. (осы мәлімдемеден 11 күн өткеннен кейін, яғни 17 қараша 2018 жылы Францияда үкіметтің экономикалық саясаттарына қарсы басталған әлі күнге дейін саябырламаған «сары кеудеше киген» демонстранттардың қозғалысын кездейсоқ деуге болмайды). Франция президентінің бұл мәлімдемесіне Ресей, Қытай және АҚШ басшылықтары үнсіз қала алмады.

Қытай басшылығы «Еуропаға ешуақытта Қытайдан қандай да әскери бір қауіп төнген емес» деп жауап берсе, Ресей президенті В.Путин, «көпполярлы әлемді нығайту тұрғысынан орынды көтеріліп отыр» әрі «негізінен Еуропа экономикалық тұрғыдан қуатты құрылым, ал қуатты экономикалық одақ тәуелсіз болуды, қорғаныс пен қауіпсіздік саласында егемен болуды қалайды» дейді. Яғни, Қытай мен Ресей мәселеге реалистік тұрғыдан жақындап, ой тұжырымдауда. Ал АҚШ президенті Дональд Трамп Э.Макронның ұсынысын «қорлау» деп атайды. Ол АҚШ-тың әскерлері болмаса I және II. Дүнижүзілік соғыстарда Францияның жағдайы қандай болар еді? Сондай-ақ француз лидерінің бұл ұсынысын өз елінің ішіндегі проблемалардан назарды басқа жаққа аудару деп Э.Макронның рейтингісін,

елдегі жұмыссыздықты тілге тиек етеді [44]. АҚШ президенті мәселені Э.Макронның жеке тұлғасымен байланыстырып саясиландыру арқылы өз мүдделерін жасыруға тырысуда. АҚШ өзінің гегемониясына қатер ретінде көріп отырған көпполярлы әлемнің қалыптасуына кедергі жасауда. Француз ресми тұлғалары, президент сөзін НАТО-дан тәуелсіз әскери құрылым құру емес, керісінше ЕО елдері арасындағы ынтымақтастықты қорғаныс саласында арттыру мақсатында тілге тиек еткен болатын деп түсіндіреді [45].

Негізінде ЕО-тың ортақ армиясын құрудың мақсатқа сай пайдалылығы туралы Украина дағдарысының пайда болуымен алғаш рет 6 наурыз 2015 жылы Германияның Қорғаныс министрі Урсула фон дер Ляйен айтқан болатын. Ол өз сөзінде, Украина секілді дағдарысты жағдайларда қауіпсіздік саласында Еуропалық саясатты нығайтудың қажеттілігін атап өткен. Германияның Қорғаныс министрінің сөзін қолдау мақсатында Еврокомиссияның төрағасы Жан-Клод Юнкер 8 наурыз 2015 жылы Welt am Sonntag атты неміс газетіне берген интервьюінде де, «...ЕО-тың ортақ армиясы жалпы сыртқы саясат пен қауіпсіздік саясатын жүзеге асыруға сенімді тигізер еді» дейді [46]. Жан-Клод Юнкердің сөзін арадан үш жыл өткеннен кейін Германияның канцлері Ангела Меркель сөзбе-сөз қайталайды [44]. Еуропа лидерлері ЕО-тың ортақ армиясы болуын көптен бері қалауда. Жалпы алғанда Еуропа елдері ортақ армия туралы әңгімені 1948 жылдан бері әртүрлі деңгейде көтеріп келе жатқан болатын.

АҚШ стратегі З.Бжезинский, ЕО саяси және әскери тұрғыдан біртұтас бірлік қалыптастыра алса, Еуразия құрылығында супер күшке айналатынын атап өткен [39, 87 бет]. Сондықтан АҚШ басшылығы ЕО-тың ортақ армия құру жобасына қарсы шығуда. ЕО өз армиясын құратын болса, оған қажетті қару-жарақты өздері өндіреді. Ал бұл өз кезегінде ЕО-ға қару-жарақ сатып пайда тауып отырған АҚШ әскери өндіріс кешендері үшін үлкен шығын. ЕО мемлекеттері арасындағы өзара сауда-экономикалық қарым-қатынас, яғни интеграция одан сайын тереңдете түсуіне себеп болады. Ал өз армиясы бар, өз қаруы бар, саяси бірлігін қалыптастырған ЕО-тың АҚШ-тың көмегіне жүгінуі еіталай. Жоғарыда атап өткеніміздей, Гитлер мен Сталиннің жасағанын қайталап, Еуразия құрылығында АҚШ-қа бақталас өзге мемлекеттермен (Ресей, Қытай) альянс құрып, АҚШ-ты Еуразияның тысына шеттетіп тастауы әбден мүмкін.

Болашақта бұған жол бермеу үшін АҚШ, ЕО-тағы дезинтеграциялық үдерістерге астыртын қолдау көрсетуде. АҚШ басшылығының Брекситке қолдау көрсетуі де, Марин Ле Пен секілді Еуропадағы әсіре ұлтшылдармен тіл табысуы да, ЕО-тың ортақ армиясының құрылуына қарсы келуі де осы себептен туындауда (Д.Трамппен Марин Ле Пеннің саяси көзқарастары мен ұстанымдары ұқсас [47]).

ЕО-тағы популизм. АҚШ президенті Д.Трампың сайлау алды науқанының идеологы әрі оның бұрынғы кеңесшісі Стив Бэннон Еуропада оңшыл популист қозғалысты жандандыру мақсатымен Брюсселде 2018 жылдың 25 шілдесінде «The Movement» орталығын ашты [48]. Бұл орталықтың мақсаты ЕО-ты ыдыратуға бағытталған деуге болады. Өйткені, С.Бэннон «The Movement» 2019 жылдың мамыр айында Еуропарламентке болатын сайлауда ұлтшылдардың, популистердің және еуроскептиктердің жеңіп шығуы үшін ықпал жасауға күші жетеді дейді [48]. Ал бұл өз кезегінде ЕО-тағы интеграциялық үдерістердің тереңдеп жүруіне тіпті ЕО органдарының жұмыс істеуіне кедергі келтіреді. Америкалық стратегтің таңдауында британдық еуроскептик Найджела Фараджа, оңшыл француздардың көсемі Марин Ле Пен, Венгрияның премьер-министрі Виктор Орбан бар. Қою католик болған С.Бэннон үкімет құруда дағдарысқа ұшырап жатқан Италияға сосын Испанияға барып үкіметтің құрылуына көмектеседі. С.Бэннонның көмегімен билік басына келген ЕО-тағы саясаткерлер ЕО-тың ыдырауына қажетті алғы шарттарды жасайды. Яғни АҚШ Еуропада популист қозғалысты дамыту үшін С. Бэннонды арнайы жіберген деуге болады.

ЕО-тағы интеграциялық үдерістің тереңдеуіне кедергі келтіретін ұлтшылдық пен популизм саясатын жүргізуші саяси лидерлерге Ресей тарапынан қаржылай көмек берілгені

туралы ақпарат БАҚ-та жарияланған. Ресейдің «Роснефть» компаниясы Еуропалық әсіре оңшыл радикалдарға несие беруде қолданған компаниялардың біреуі ретінде көрсетілген. Атап айтқанда, бесінші колонна қалыптастыру мақсатында Франциядағы «Национальный фронт» партиясына (көсемі Марин Ле Пен) First Czech-Russian Bank арқылы 9 миллион еуро несие берген [49]. Ресейдің Франция әсіре ұлтшыл партиясы Ле Пенге қаржылай көмек көрсеткендігі туралы ақпаратты «Медиапарт» француз ақпараттық порталы білдірген [50].

Бұндай ақпараттың жайылуына АҚШ-тың ықпалы бар деуге болады. Өйткені, ЕО-дағы ұлтшылдықты қоздырушы ретінде Ресей екені анықталса ЕО-тың Ресеймен болған ынтымақтастығы азаяды. Әрі АҚШ-тың Қырымға байланысты Ресейге қарсы санкциялары ЕО елдері тарапынан қолдау табуына әсер етеді. Осы орайда Қырымның Ресей тарапынан жасалған аншлюс ретінде БАҚ-та көрініс табуын да атап өткен жөн [51]. Ресейге қарсы санкцияға ЕО елдері қолдау көрсетпесе аншлюстің ЕО-та қайталануы мүмкін екендігін астарлап жеткізуде. Еуразия құрлығында ЕО пен Ресейдің өзара тығыз ынтымақтастық құруы АҚШ-тың мүддесіне қайшы. «Северный поток-2» газ құбырына қатысты ЕО пен Ресей арасындағы келісімдерге АҚШ-тың қарсы келуі осыған дәлел бола алады. Осылайша ЕО-тың Ресеймен одақтасу мүмкіншілігін азайтуды.

Қорытынды. Соңғы жылдары Еуропада интеграциялық үрдістердің тереңдеуіне кедергі келтіретін жеке бастық және ұжымдық гедонизм, ұлтшылдық, популизм кеңінен өріс алуда. Сырт көзге демократиялық принциптердің кеңінен қолданыста болғанын көрсеткенімен, негізінде Еуропаның бөлінуіне апарып соғатын үдеріс басталған. Еуропадағы бұл үдерісті АҚШ басшылығы «бөліп ал да, билей бер» саясаты аясында астыртын түрде жүргізуде. АҚШ, жаңа әлемдік жүйені қалыптастырудың орнына қолындағы байлықты әрі әлемдегі үстемдігін сақтап қалу үшін өзіне қарсы келер күштерді (Ротшильдтер), мемлекеттерді (Қытай, Ресей), блоктар (БРИКС) мен одақтарды (ЕО, Еуразия т.б.) әлсірету, ыдырату бағытында жұмыс жүргізіп отыр. Сонымен қатар, өзара топтасу не блок (альянс) құруға қарсы, мысалға, Ресейдің ЕО-пен тығыз ынтымақтасуына жол бермеу шараларын жасап жатыр. Өз кезегінде Ресей, Еуразия құрылығында өзінің мүдделеріне қайшы келетін, қауіпсіздігіне қатер төндіретін қандай да бір күштің (мемлекет, одақ т.б.) не құрылымның пайда болуының алдын алу шараларын жасап жатыр. АҚШ қанша күшті болғанымен бүкіл әлеммен теке тіресте көбіне іріткі, бір-біріне айдап салу, одақтың ішіндегі бір мемлекетпен тығыз ынтымақтастық құру (мысалға, ЕО-тағы Германиямен), лас дипломатия, лаңкестік актілер, әлеуметтік желілер, мәдени гедонизм және т.б. айла-тәсілдерді пайдалануда. АҚШ бұл үшін Пентагон-CIA-NSA тысында Defense Intelligence Agency, National Geospatial Intelligence Agency, National Reconnaissance Office, Army Military Intelligence секілді құрылымдарды ортақ іс-әрекет етуге жұмылдырып отыр. Сонымен қатар, 400-е жақын азаматтық-қоғамдық ұйым, 200 университет осы үлкен жобаны жүзеге асыру үшін жұмыс істеп жатыр. Еуропадағы соңғы кезде болып жатқан оқиғаларды осы үлкен жобаның алғашқы қадамдары деуге болады. Жарты ғасырдан астам интеграциялық тарихи тәжірбиесі бар, жоғары деңгейде дамып келе жатқан ЕО-ты күйрету бес-алты жыл ішінде бола қоятын оңай шаруа емес.

Араб көктемі, Украина мәселесі, Сириядағы соғыстар, Ресейге қарсы санкциялар, ДАИШ секілді террорлық ұйымдардың Таяу Шығыста жүргізген соғыстары секілді оқиғалар сценарийі күні бұрын жазылған үлкен жоспардың сатылап жүзеге асып жатқан бір бөлігі ғана. Еуропа елдерінің бұрынғы отар елдері болған Таяу Шығыс пен Африка елдеріндегі оқиғалар Еуропалық мемлекеттердің бұл елдермен болған байланысын әлсірету мақсатымен жүзеге асырылып жатыр. Украина мәселесі де Еуропа елдерінің (Франция мен Германия) Украинаны ЕО-қа алу арқылы Қаратеңізге одан әрі Кавказға, сосын Орталық Азия мен Парсы шығанағына дейін ұласуына мүмкіншілік бермеу үшін жасалып отыр.

Франция мен Германияның ЕО-тің өзіндік армия құру туралы шешімінен кейін аталмыш екі елде сары кеудеше киген демонстранттардың полициямен қақтығысы арта түсті.

Сырт көзге өздерінің құқықтарын қорғаған секілді болып көрінген сары кеудешелілердің қозғалысы бүкіл Еуропаға жайылып кету қаупі туындады. Яғни бұны ЕО-қа жасалған ескерту ретінде тұжырымдауға болады.

АҚШ НАТО аясында Еуразия құрылығында бірге іс-қимыл жүргізетін одақтастарға мұқтаж. Сондықтан Брексит мәселесі де ЕО-тың ыдырауын мақсат етіліп жасалған. Брексит үдерісі домино әсерін туғызған жағдайда АҚШ, Еуразия аймағында өзіне қарсы күшті коалицияның пайда болуының алдын алу мүмкіншілігі туады. Брексит пен Еуроаймақтың дағдарысы арқылы Еуразиялық Экономикалық Одаққа(ЕЭО) кіретін мемлекеттерге де өзіндік сабақ беріп отыр деуге болады. Мәселен, ЕЭО-та ортақ валюта мәселесі қолдау таппай отыр.

ЕО-тағы бүкіл оқиғалар мен мәселелерден, Рим империясының күйреуіне ұқсас үдерістің сыртқы күштер(АҚШ) тарапынан ЕО-та сатылап жүзеге асырылып жатқанын байқауға болады. Рим империясының қирауына үш басты себеп болған еді: саяси-экономикалық дезинтеграция(Батыс Рим және Шығыс Рим ретінде саяси бөліну), мәдени гедонизм, ұзаққа созылған инфляция, яғни қаржы дағдарысы оларды шығыстан келген хұндардың ұлы көшіне қарсы төтеп беруіне мүмкіншілік бермеді. Рим империясының дәл осы ыдырауында шешуші рол атқарған хұндардың ұлы көші бүгінгі күні миграция түрінде өзін көрсетіп отыр. Әртүрлі мемлекеттер мен қала мемлекеттерден құралған Батыс Рим империясы формальді түрде 1806 жылы Наполеоның соққысына дейін өмір сүрген болатын. Бүгінгі күні 27 мемлекеттерден құралған ЕО-тағы интеграциялық үдерістер әлемде болып жатқан әртүрлі оқиғалар мен дағдарыстардың салдарынан кедергіге ұшырауда. ЕО-тың болашақта Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына ұқсас бір құрылымға айналуы әбден мүмкін. Яғни бір саяси одақтан бұрын мемлекеттердің тобырына көбірек ұқсаған, құрамында 300-ден астам мемлекет пен қала мемлекет болған Герман ұлтының Қасиетті Рим империясынан(962-1806 ж.ж.) бір ерекшелігі болмайды. Сонымен қатар, КСРО-ның ыдырауына себеп болған саяси-экономикалық, әлеуметтік және ұлтшылдық бағыттағы дезинтеграциялық үдерістің баяу түрінің қайталанып жатқанын көруге болады. КСРО-дағы 1989-1990 жылдардағы «суверенитет парадына» ұқсас жағдайды ЕО-та қайталау әрекеті байқалады.

Бүкіл осы оқиғаларды сценарийі күні бұрын жазылған нақты саяси бір «стратегиялық ойын» ретінде тұжырымдауға болады.

АҚШ-тың супер күш ретінде әлемді басқару ұстаныма өзге әлемдік державалар өзара бір-бірімен ынтымақтастық жасау арқылы қарсы тұруға тырысуда. Бір полярлы әлемнен көпполярлы әлемге өту үдерісі барысында әртүрлі деңгейде болып жатқан оқиғалар мен қақтығыстар өзара ынтымақтастықтың бағытын анықтай түседі. Көпполярлы әлемде әртүрлі блоктар мен ұйымдар тепе-теңдік саясатында белсенді роль ойнауы мүмкін. Көпполярлы әлемде тепе-теңдік, теңгерім саясаты көптеген орталықтардан жүргізілгенімен барлығының бір орталықтан(АҚШ) басқарылып, бағыттау әрекеті байқалады. Халықаралық қатынастарда мұндай теңгерім саясаты иерархиялық сипат ала бастағанын көрсетеді. Алайда осы иерархиялық құрылымда теңгерімді қамтамасыз ететін гегемон күштің өте күшті болуын талап етеді. Бірақ әлемдегі жахандану үдерісі мемлекеттерді бір біріне тәуелді етіп қойып отыр. Осы байланыс теңгерім(күштерді теңестіру (баланс)) саясатының маңызды жағы болып табылады. Егер осы байланыс үзілетін болса, онда оның салдары өте ауыр болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Patrick E. Tyler U.S. Strategy Plan Calls for Insuring No Rivals Develop A One-Superpower World. Available at: <https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/us-strategy-plan-calls-for-insuring-no-rivals-develop.html?pagewanted=all> (accessed: 03.02.2019)

2. Kissinger H. Diplomacy, New York, 1994/Н. Kissinger/ Перевод В.В.Львова, - М.: Ладомир, 1997. - 733 с.
3. Modelski G. Küresel Politikanın Uzun Döngüsü ve UlusDevlet”, Uluslararası İlişkiler, Cilt 2, Sayı 7, (Güz 2005), P. 3-30. [Электрон. ресурс] - 2005. - URL: <http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2011/06/Kuresel-Politikanin-Uzun-Dongusu-ve-Ulus-Devlet.pdf> (дата обращения: 03.02.2019).
4. Уткин А. Имперское мышление. - М.: «Алгоритм», 2003. -316 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций /С. Хантингтон/ Пер. с англ. Т. Велимеева и Ю. Новикова. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - 533 с.
6. Tacibayev R. I. Çokkutuplu dünyaya doğru ilerlerken uluslararası ilişkilerde denge politikası analizi// International Journal of Science Culture and Sport.-2014.-№1.- С.142. doi: 10.14486/IJSCS86.
7. Бжезинский З. Великая шахматная доска/З.Бжезинский/ Пер. с англ. О. Уральской. — М.: Издательство АСТ, 2018. - 384 с.
8. Мировой экономический кризис (с 2008). [Электрон. ресурс]. – 2019. - URL:[https://ru.wikipedia.org/wiki/Мировой_экономический_кризис_\(с_2008\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Мировой_экономический_кризис_(с_2008)) (дата обращения: 03.02.2019).
9. Греция собирается выйти из Евросоюза [Электрон. ресурс]. - 2015. - URL: <http://новости-мира.ru-an.info/новости/греция-собирается-выйти-из-евросоюза/> (дата обращения: 03.02.2019)
10. Парламент Германии одобрил новый пакет помощи Греции [Электрон. ресурс]. – 2012. - URL: <https://www.svoboda.org/a/24498103.html> (дата обращения: 03.02.2019) .
11. Раевский Д. Массовый наплыв беженцев в Европу организован. Стало известно кем, [Электрон. ресурс]. – 2015. - URL: http://gerbert.mypage.ru/massoviy_napliv_bejencev_v_evropu_organizovan_stalo_izvestn.html (дата обращения: 17.02.2019).
12. Бжезинский З. Уравновесить Восток, обновить Запад [Электрон. ресурс]. – 2012. - URL: <https://globalaffairs.ru/number/Uravnovesit-Vostok-obnovit-Zapad--15458> (дата обращения: 13.02. 2019).
13. Французский журналист: США организовали нашествие мигрантов в Европу для ее ослабления [Электрон. ресурс]. – 2015. - URL: <https://tanya-mass.livejournal.com/2641662.html> (дата обращения: 13.02.2019).
14. В Европе обвинили США в массовом наплыве мигрантов [Электрон. ресурс]. – 2015. - URL: https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201509031814-rhzs.htm (дата обращения: 13.02.2019).
15. Черных Е. Вторжение беженцев в Европу организовали через Твиттер США и Англия [электрон. ресурс]. – 2015. - URL: <https://www.kp.ru/daily/26434.4/3305391/> (дата обращения: 13.02.2019).
16. Британия на референдуме проголосовала за выход из ЕС [Электрон. ресурс]. – 2016. - URL: https://www.bbc.com/russian/news/2016/06/160623_uk_brexit_referendum_result (дата обращения: 14.02. 2019)
17. Сорос Дж.: Европа? Ее ведь больше нет! [Электрон. ресурс]. – 2015. - URL: <https://inosmi.ru/politic/20151225/234917423.html> (дата обращения: 18.02.2019).
18. Названы 6 стран, которые могут выйти из ЕС вслед за Великобританией [Электрон. ресурс]. – 2016. - URL: <https://360tv.ru/news/vlast/nazvany-6-stran-kotorye-mogut-vyjti-iz-es-vsled-za-velikobritaniej-61950/> (дата обращения: 18.02.2019)
19. Сафронов А. Грецию не отпустят из ЕС: присоединение к зоне евро объявлено необратимым, [Электрон. ресурс] – 2015. - URL: <https://www.vesti.ru/doc.html?id=225443> (дата обращения: 20.02.2019).

20. Панамагейт: премьер Великобритании признался в причастности к офшору, [Электрон. ресурс] – 2016. - URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/02451-panamagejt-premer-velikobritanii-priznalsya-v-prichastnosti-k-ofshoru.htm> (дата обращения: 20.02.2019).

21. Становая Т. Brexit: «исторический шок» единой Европы [Электрон. ресурс]. – 2016. - URL: <https://apn-nn.com/analytic/brexit-istoricheskij-shok-edinoj-evropy/> (дата обращения: 13.02.2019).

22. Референдум: Шотландия решила остаться в составе Британии, [Электрон. ресурс] – 2014. - URL: https://www.bbc.com/russian/uk/2014/09/140919_scotland_wrap_up (дата обращения: 19.02.2019).

23. Американский эксперт заподозрил Россию в организации “панамской утечки” [Электрон. ресурс]. – 2016. - URL: <https://www.interfax.ru/world/502895> (дата обращения: 09.02.2019).

24. Данилов И. Зачем Сорос вскрыл офшор английской королевы и “американский газ” из России [Электрон. ресурс]. – 2017. - URL: <https://ria.ru/20171108/1508365131.html> (дата обращения: 04.02.2019).

25. Telegraph: Шотландия может выйти из состава Британии без второго референдума, [Электрон. ресурс]. - 2018. - URL: https://www.gazeta.ru/politics/news/2018/10/08/n_12140077.shtml (дата обращения: 04.02.2019)

26. Сепаратизм в Бельгии может заразить остальную Европу [Электрон. ресурс]. - 2011. - URL: <https://inosmi.ru/video/20110729/172623795.html>, (дата обращения: 29.03.2019)

27. Эрхан Ч. Ветры сепаратизма в Европе [Электрон. ресурс]. - 2013. - URL: <https://inosmi.ru/world/20130403/207654994.html> (дата обращения: 11.02.2019)

28. В Испании признан нелегитимным закон о референдуме в Каталонии [Электрон. ресурс] - 2017. - URL: <https://www.svoboda.org/a/28799868.html> (дата обращения: 17.02.2019).

29. Кровавый референдум Непризнанный выбор Каталонии [Электрон. ресурс]. – 2017. - URL: <https://korrespondent.net/world/3892105-krovavyi-referendum-nepryznannyi-vybor-katalonu> (дата обращения: 28.02.2019).

30. Бовдунов А. «Кризис идентичности»: как может измениться ЕС после референдума о независимости Каталонии, [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL: <https://russian.rt.com/world/article/435815-kataloniya-referendum-posledstviya-separatizm-evropa> (дата обращения: 02.03.2019).

31. Catalonia held a referendum. Russia won [Электрон. ресурс]. – 2017. - URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/catalonia-held-a-referendum-russia-won/2017/10/02/f618cd7c-a798-11e7-92d1-58c702d2d975_story.html?noredirect=on&utm_term=.fa51c19ab8b0 (дата обращения: 02.03.2019).

32. Урбинати Н. La Repubblica (Италия): А вдруг Европа является территорией завоевания Соединенными Штатами? [Электрон. ресурс]. – 2018. - URL: <https://inosmi.ru/politic/20180912/243219851.html> (дата обращения: 25.03.2019).

33. Черецкий В. Кто и почему хочет отделиться от Испании [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL: <https://www.dw.com/ru/кто-и-почему-хочет-отделиться-от-испани/а-41103224> (дата обращения: 26.03.2019)

34. Вирус независимости: Венето хочет отделиться от Италии [Электрон. ресурс]. – 2014. - URL: <https://www.business-gazeta.ru/article/114871?from=admin> (дата обращения: 29.03.2019)

35. Большинство жителей Венето проголосовали за выход из состава Италии [Электрон. ресурс]. – 2014. - URL: <http://www.km.ru/world/2014/03/22/pravitelstva-zarubezhnykh-stran/735374-bolshinstvo-zhitelei-veneto-progolosovali-za> (дата обращения: 02.04.2019).

36. Жители провинции Венето хотят отделиться от Италии [Электрон. ресурс]. – 2014. - URL: <https://www.vladtime.ru/polit/363553> (дата обращения: 02.04.2019)

37. Шлегель Е. Жители Баварии хотят независимости от Германии [Электрон. ресурс] – 2017. - URL: <https://liveberlin.ru/news/2017/07/19/zhiteli-bavarii-hotyat-nezavisimosti-ot-germanii/> (дата обращения: 09.04.2019).
38. Хватит кормить Берлин: Бавария выступает за независимость от Германии [Электрон. ресурс] – 2013. - URL: <https://russian.rt.com/article/5147> (дата обращения: 09.04.2019).
39. Brzezinski Zb. Kontroldan çıkmış Dünya, 2.Baskı, Kültür Yayınları, Çev. - İstanbul : Haluk Menemencioğlu, 1996.- 63р.
40. Корсика хочет отделиться от Франции: Две трети жителей острова высказались за референдум о независимости [Электрон. ресурс] – 2016. - URL: <http://www.rusfact.ru/node/48451> (дата обращения: 04.04.2019)
41. «Парад суверенитетов»: Новая Каледония хочет отделиться от Франции [Электрон. ресурс] -2018. - URL: <https://news-front.info/2018/03/19/parad-suverenitetov-novaya-kaledoniya-hochet-otdelitsya-ot-frantsii/> (дата обращения: 10.04.2019)
42. Что такое Вышеградская четверка? [Электрон. ресурс] – 2016. - URL: http://www.aif.ru/dontknows/file/chto_takoe_vyshegradskaya_chetverka (дата обращения: 01.04.2019)
43. Montée des nationalismes, Front national, flambée des prix de l'essence : ce qu'a dit Emmanuel Macron sur Europe 1. [Электрон. ресурс] – 2018. - URL: <http://www.europe1.fr/politique/montee-des-nationalismes-flambee-des-prix-de-lessence-affaire-benalla-retrouvez-les-temps-forts-de-linterview-demmanuel-macron-3794486> (дата обращения: 17.03.2019)
44. Громов А. Европейская армия. Почему Макрон считает, что она нужна, а Трамп выступает против? [Электрон. ресурс] – 2018. - URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5795341> (дата обращения: 18.03.2019).
45. Трамп назвал слова Макрона о создании европейской армии «оскорбительными» [Электрон. ресурс]. – 2018. - URL: <https://www.currenttime.tv/a/trump-insulted-by-macron/29593045.html> (дата обращения: 14.03.2019).
46. Глава Еврокомиссии призвал к созданию единой армии ЕС [Электрон. ресурс] – 2015. - URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2015/03/8/7031626/> (дата обращения: 28.03.2019).
47. Спасибо Трампу: как итог выборов в США может сказаться на шансах Марин Ле Пен во Франции [Электрон. ресурс] – 2017. - URL: <https://politikus.ru/articles/politics/90202-spasibo-trampu-kak-itog-vyborov-v-ssha-mozhet-skazatsya-na-shansah-marin-le-pen-vo-francii.html> (дата обращения: 14.03.2019).
48. Шимов Я. “Движение” Бэннона хочет разрушить ЕС и дружить с Кремлем [Электрон. ресурс] – 2018. - URL: www.svoboda.org/a/29388338.html (дата обращения: 25.03.2019).
49. Моисеев В. Теряя наивность, Как меняется немецкое общество под влиянием миграционной волны с Ближнего Востока//«Русский репортер», №5(407)18 февраль-4 марта 2016. [Электрон. ресурс] – 2016. - URL: http://expert.ru/russian_reporter/2016/05/terya-naivnost/ (дата обращения 28.03.2019)
50. Габриелян Е. «Медиапарт»: Как Марин Ле Пен получила российские миллионы [Электрон. ресурс] – 2014. - URL: <https://inosmi.ru/world/20141124/224460740.html> (дата обращения: 24.03.2019).
51. Умланд А. Российский аншлюс Крыма оправдан? [Электрон. ресурс] – 2018. - URL: <https://inosmi.ru/politic/20180619/242528808.html> (дата обращения: 19.03.2019)

Р.И. Тажобаев

*Международный казахско-турецкий университет им. К.А. Яссауи, Туркестан,
Казахстан*

Политика США по отношению к Европейскому Союзу

Аннотация. В этой статье с теоретической точки зрения рассматриваются политика США по достижению глобальной гегемонии, а также позиция США по отношению к Европейскому Союзу в рамках текущих событий в ЕС. После окончания холодной войны партнерство ЕС и США в блоге НАТО преобразовалось в конкурентную борьбу. Действия ЕС по формированию политического и военного единства усилили тенденцию к многополярному мироустройству. Это в свою очередь очень важно с точки зрения угрозы мировой гегемонии США.

В статье авторы дают объяснение политике США по отношению к ЕС в контексте возрастающей миграции вследствие арабской весны, усиления сепаратистских настроений в странах ЕС, процессов «Брексит», «Панамские документы», расцвета популизма, личного и коллективного гедонизма в странах ЕС. Также авторы объясняют происходящие события, проводя параллели между современными процессами, начавшимися (или начатыми внешними силами) в ЕС, и историческим закатом Римской империи.

Ключевые слова: США, Европейский Союз, сепаратизм, миграция, популизм, гегемония.

R.I. Tazhibayev

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

US policy towards the European Union

Abstract. In this article, from a theoretical point of view, we consider the policy of the United States to achieve global hegemony, as well as the US position towards the European Union in the framework of current events in the EU. After the end of the Cold War, the EU-US partnership on the NATO bloc turned into a competition. EU actions to build political and military unity have strengthened the trend towards a multipolar world pattern. This, in turn, is very important from the point of view of the threat of US global hegemony.

In the article, the authors explain the US policy towards the EU in the context of increasing migration due to the Arab spring, increased separatist sentiment in the EU countries, the Brexit process, the Panamanian documents, the rise of populism, personal and collective hedonism in the EU countries. Also, the authors explain the events taking place, drawing parallels between modern processes that began (or started by external forces) in the EU and the historical decline of the Roman Empire.

Keywords: USA, European Union, separatism, migration, populism, hegemony

References

1. Tyler Patrick E., U.S. Strategy Plan Calls for Insuring No Rivals Develop A One-Superpower World, Available at: <http://work.colum.edu/~amiller/wolfowitz1992.htm> (accessed 03.02.2019)
2. Kissinger H. Diplomacy, New York, 1994/H. Kissinger/Trans: V.V.L'vova.- Lodomir: Moscow, 1997. -733 p.
3. Modelski G. "Küresel Politikanın Uzun Döngüsü ve UlusDevlet"[“The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State”], Uluslararası İlişkiler[International Relations, Volume 2, Issue 7, (Fall 2005) p.3-30. Available at: <http://www.uidergisi.com.tr/wp-content/uploads/2011/06/Kuresel-Politikanin-Uzun-Dongusu-ve-Ulus-Devlet.pdf> [in Turkish] (accessed: 03.02.2019).
4. Utkin A. Imperskoe myshlenie[Imperial thinking]. («Алгоритм» Moscow, 2003).
5. Hantington S. Stolknovenie civilizacij[Clash of Civilizations] /S. Hantington/Per. s angl[Translation from English]. T. Velimeeva i Ju. Novikova. (ООО «Izdatel'stvo AST», Moscow, 2003).
6. Tacibayev R. I. Çokkutuplu dünyaya doğru ilerlerken uluslararası ilişkilerde denge politikası analizi[The Analysis of Balance Politics in International Relations Towards a Multipolar

World], International Journal of Science Culture and Sport, July 2014, Special Issue 1, doi: 10.14486/IJSCS86, P. - 138-147, 142 p.

7. Bzhezinskij Z., Velikaja shahmatnaja doska[The Grand Chessboard]/Z.Bzhezinskij [Translation from English O. Ural'skoj]. (Izdatel'stvo AST, Moscow, 2018)

8. Mirovoj jekonomicheskij krizis [World Economic Crisis (since 2008)]. Available at: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Мировой_экономический_кризис_\(с_2008\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Мировой_экономический_кризис_(с_2008)) (accessed: 03.02.2019).

9. Grecija sobiraetsja vyjti iz evrosojuza [Greece is going to leave the European Union]. Available at: <http://новости-мира.ru-an.info/новости/греция-собирается-выйти-из-евросоюза/> (accessed 18.06.2015).

10. Parlament Germanii odobril novyj paket pomoshhi Grecii[German Parliament approves new Greek aid package]. Available at: <https://www.svoboda.org/a/24498103.html> (accessed 03.02.2019).

11. Raevskij D. Massovyj naplyv bezhencev v Evropu organizovan. Stalo izvestno kem[A massive influx of refugees to Europe is organized. It became known by whom]. Available at: http://gerbert.mypage.ru/massoviy_napliv_bejencev_v_evropu_organizovan_stalo_izvestn.html (accessed 17.02.2019).

12. Bzhezinskij Z. Uravnovesit' Vostok, obnovit' Zapad[Balances the East, renews the West]. Available at: <https://globalaffairs.ru/number/Uravnovesit-Vostok-obnovit-Zapad--15458> (accessed 13.02.2019).

13. Francuzskij zhurnalist: SShA organizovali nashestvie migrantov v Evropu dlja ee oslablenija[The United States organized the invasion of migrants to Europe to weaken it]. Available at: <https://tanya-mass.livejournal.com/2641662.html> (accessed 13.02.2019).

14. V Evrope obvinili SShA v massovom naplyve migrantov[In Europe, the US accused of a massive influx of migrants]. Available at: https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201509031814-rhzs.htm (accessed 13.02.2019).

15. Chernyh Ev. Vtorzhenie bezhencev v Evropu organizovali cherez Twitter SShA i Anglija[The invasion of refugees in Europe organized through Twitter the United States and England]. Available at: <https://www.kp.ru/daily/26434.4/3305391/> (accessed 13.02.2019).

16. Britaniya na referendumе progolosovala za vyhod iz ES[Britain in the referendum voted to leave the EU]. Available at: https://www.bbc.com/russian/news/2016/06/160623_uk_brexit_referendum_result (accessed 14.02.2019).

17. Soros G.: Evropa? Ee ved' bol'she net![Evropa? She's no more]. Available at: <https://inosmi.ru/politic/20151225/234917423.html> (accessed 18.02.2019).

18. Nazvany 6 stran kotorye mogut vyjti iz ES vsled za Velikobritanij [Named 6 countries that can leave the EU after the UK]. Available at: <https://360tv.ru/news/vlast/nazvany-6-stran-kotorye-mogut-vyjti-iz-es-vsled-za-velikobritanij-61950/> (accessed 18.02.2019).

19. Safronov A. Greciju ne otpustjat iz ES: prisoedinenie k zone evro ob'javleno neobratimym[Greece will not be released from the EU: accession to the euro area declared irreversible]. Available at: <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2254435> (accessed 20.02.2019).

20. Panamagejt: prem'er Velikobritanii priznalsja v prichastnosti k ofshoru[Panamagate: British Prime Minister admitted to being offshore]. Available at: <https://www.obozrevatel.com/abroad/02451-panamagejt-premer-velikobritanii-priznalsya-v-prichastnosti-k-ofshoru.htm> (accessed 20.02.2019)

21. Stanovaja T. Brexit: «istoricheskij shok» edinoj Evropy[Brexit: the “historical shock” of united Europe]. Available at: <https://apn-nn.com/analytic/brexit-istoricheskiy-shok-edinoj-evropy/> (accessed 13.02.2019).

22. Referendum: Shotlandiya reshila ostat'sja v sostave Britanii[Referendum: Scotland has decided to remain part of Britain]. Available at: https://www.bbc.com/russian/uk/2014/09/140919_scotland_wrap_up (accessed 19.02.2019)

23. Amerikanskij jekspert zapodozril Rossiju v organizacii “panamskoj utechki” [American expert suspected Russia in the organization of the “Panamanian leak”]. Available at: <https://www.interfax.ru/world/502895> (accessed 09.02.2019).

24. Danilov I. Zachem Soros vskryl ofshor anglijskoj korolevy i “amerikanskij gaz” iz Rossii [Why did Soros open the British Queen’s offshore and “American gas” from Russia]. Available at: <https://ria.ru/20171108/1508365131.html> (accessed 04.02.2019).

25. Telegraph: Shotlandiya mozhet vyiti iz sostava Britanii bez vtorogo referendum [Telegraph: Scotland can withdraw from Britain without a second referendum]. Available at: https://www.gazeta.ru/politics/news/2018/10/08/n_12140077.shtml (accessed 04.02.2019)

26. Separatizm v Bel’gii mozhet zarazit’ ostal’nuju Evropu [Separatism in Belgium can infect the rest of Europe]. Available at: <https://inosmi.ru/video/20110729/172623795.html> (accessed 29.03.2019)

27. Jerhan Ch. (Çağrı Erhan) Vetry separatizma v Evrope [Chagri Yerhan (Chagri Erhan), The winds of Separatism in Europe]. Available at: <https://inosmi.ru/world/20130403/207654994.html> (accessed 11.02.2019)

28. V Ispanii priznan nelegitimnym zakon o referendume v Katalonii [In Spain, recognized as illegitimate law on referendum in Catalonia]. Available at: <https://www.svoboda.org/a/28799868.html> (accessed 17.02.2019).

29. Krovavyj referendum. Nepriznannyj vybor Katalonii [Bloody referendum. Unrecognized Catalan Choice]. Available at: <https://korrespondent.net/world/3892105-krovavyi-referendum-nepriznannyi-vybor-katalonyy> (accessed 28.02.2019).

30. Bovdunov A. «Krizis identichnosti»: kak mozhet izmenit’sja ES posle referendum o nezavisimosti Katalonii [Identity Crisis “: how can ES change after the independence referendum of Catalonia]. Available at: <https://russian.rt.com/world/article/435815-kataloniya-referendum-posledstviya-separatizm-evropa> (accessed 02.03.2019).

31. Catalonia held a referendum. Russia won. Available at: https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/catalonia-held-a-referendum-russia-won/2017/10/02/f618cd7c-a798-11e7-92d1-58c702d2d975_story.html?noredirect=on&utm_term=.fa51c19ab8b0 (accessed 02.03.2019).

32. Urbinati N.(Nadia Urbinati) La Repubblica (Italija): A vdrug Evropa javljaetsja territoriej zavoevanija Soedinennymi Shtatami? [What if Europe is a territory conquered by the United States]. Available at: <https://inosmi.ru/politic/20180912/243219851.html> (accessed 25.03.2019).

33. Chereckij V. Kto i pochemu hochet otdelit’sja ot Ispanii [Who and why wants to secede from Spain]. Available at: <https://www.dw.com/ru/kto-i-pochemu-hochet-otdelit'sja-ot-ispanii/a-41103224> (accessed 26.03.2019).

34. Virus nezavisimosti: Veneto hochet otdelit’sja ot Italii [Independence virus: Veneto wants to secede from Italy]. Available at: <https://www.business-gazeta.ru/article/114871?from=admin> (accessed 29.03.2019)

35. Bol’shinstvo zhitelej Veneto progolosovali za vyhod iz sostava Italii [Most of the residents of Veneto voted to secede from Italy]. Available at: <http://www.km.ru/world/2014/03/22/pravitelstva-zarubezhnykh-stran/735374-bolshinstvo-zhitelei-veneto-progolosovali-za> (accessed 02.04.2019).

36. Zhiteli provincii Veneto hotjat otdelit’sja ot Italii [Residents of the province of Veneto want to secede from Italy]. Available at: <https://www.vladtime.ru/polit/363553> (accessed 02.04.2019)

37. Shlegel’ E. Zhiteli Bavarii hotjat nezavisimosti ot Germanii [Bavaria residents want independence from Germany]. Available at: <https://liveberlin.ru/news/2017/07/19/zhiteli-bavarii-hotyat-nezavisimosti-ot-germanii/> (accessed 09.04.2019)

38. Hvatit kormit’ Berlin: Bavarija vystupaet za nezavisimost’ ot Germanii [Stop feeding Berlin: Bavaria stands for independence from Germany]. Available at: <https://russian.rt.com/article/5147> (accessed 09.04.2019).

39. Brzezinski Zb. Kontroldan çıkmış Dünya[Out of Control World], 2.Print, Culture Publications, Trans. Haluk Menemencioglu, Istanbul 1996, 63-p.
40. Korsika hochet otdelit'sja ot Francii: Dve treti zHITElej ostrova vyskazalis' za referendum o nezavisimosti[Corsica wants to secede from France: Two thirds of residents spoke about the referendum on independence]. Available at: <http://www.rusfact.ru/node/48451> (accessed 04.04.2019).
41. «Parad suverenitetov»: Novaja Kaledonija hochet otdelit'sja ot Francii[“Parade of sovereignties”: New Caledonia wants to secede from France]. Available at: <https://news-front.info/2018/03/19/parad-suverenitetov-novaya-kaledoniya-hochet-otdelitsya-ot-frantsii/> (accessed 10.04.2019)
42. Chto takoe Vyshegradskaja chetverka?[What is the Visegrad Four]. Available at: http://www.aif.ru/dontknows/file/chto_takoe_vyshegradskaya_chetverka (accessed 01.04.2019).
43. Montée des nationalismes, Front national, flambée des prix de l'essence : ce qu'a dit Emmanuel Macron sur Europe 1. Available at: <http://www.europe1.fr/politique/montee-des-nationalismes-flambee-des-prix-de-lessence-affaire-benalla-retrouvez-les-temps-forts-de-linterview-demmanuel-macron-3794486> (accessed 17.03.2019).
44. Gromov A. Evropejskaja armija. Pochemu Makron schitaet, chto ona nuzhna, a Tramp vystupaet protiv?[European army. Why Macron thinks she is needed, and Trump is against]. Available at: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/5795341> (accessed 18.03.2019).
45. Tramp nazval slova Makrona o sozdanii evropejskoj armii “oskorbitel'nymi”[Trump called the words of Macron about creating a European army “offensive”]. Available at: <https://www.currenttime.tv/a/trump-insulted-by-macron/29593045.html> (accessed 14.03.2019).
46. Glava Evrokomissii prizval k sozdaniju edinoj armii ES[The head of the European Commission called for the creation of a single EU army]. Available at: <https://www.euointegration.com.ua/rus/news/2015/03/8/7031626/> (accessed 28.03.2019).
47. Spasibo Trampu: kak itog vyborov v SShA mozhet skazat'sja na shansah Marin Le Pen vo Francii [Thank to Trump: Election results in the United States may affect the chances of Marine Le Pen in France]. Available at: <https://politikus.ru/articles/politics/90202-spasibo-trampu-kak-itog-vyborov-v-ssha-mozhet-skazatsya-na-shansah-marin-le-pen-vo-francii.html> (accessed 14.03.2019).
48. Shimov J. “Dvizhenie” Bjennona hochet razrushit' ES i družhit' s Kremlem[Bannon's “The Movement” wants to destroy the EU and to be friend with the Kremlin]. Available at: www.svoboda.org/a/29388338.html (accessed 25.03.2019).
49. Moiseev V. Terjaja naivnost' [Losing naivety], Kak menjaetsja nemeckoe obshhestvo pod vlijaniem migracionnoj volny s Blizhnego Vostoka, Russkij reporter[How is German society changing under the influence of the migration wave from the Middle East, Russian reporter], 5(407)18, 2016. Available at: http://expert.ru/russian_reporter/2016/05/teryaya-naivnost/ (accessed 28.03.2019)
50. Gabrieljan E. «Mediapart»: Kak Marin Le Pen poluchila rossijskie million[How Marine Le Pen Received Russian Millions]. Available at: <https://inosmi.ru/world/20141124/224460740.html> (accessed 24.03.2019).
51. Umland A. Rossijskij anshljus Kryma opravdan?[Russian Anschluss of Crimea acquitted]. Available at: <https://inosmi.ru/politic/20180619/242528808.html> (accessed 19.03.2019).

Автор туралы мәлімет:

Тажібәев Р.И. - PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы, Б.Саттарханов даңғылы №29, Түркістан қаласы, Қазақстан.

Tazhibayev R.I. - PhD, Senior Lecturer, Department of International Relations, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, B.Sattarkhanov Ave., 29, Turkistan, Kazakhstan.

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, № 2 (127)/2019, pp. 86-92
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

IRSTI 11.25.67

**G.A. Movkebayeva¹, Zh.T. Bimagambetova², A.K. Toguzbayeva³,
D.A. Yurlova⁴**

¹²³ *al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
(E-mail: gmovkebaewa@mail.ru)

Connecting EU-EAEU-SREB: interests of actors in development of energy policy on the Eurasian space

Abstract. Now all the most important processes of our time are unfolding against the background of globalization, including the large-scale consumption of energy resources with a reduction in their reserves, which leads to the growth of an increasing number of countries that are not provided with their own energy resources. In this regard, the issues of energy integration and close cooperation of integration associations in the energy sector are becoming urgent. The article considers the issue of interests of integration associations (European Union and Silk Road Economic Belt) in the Eurasian region and areas of joint development they identified in the context of energy cooperation. Conclusions were drawn on the priority directions of energy policy development and recommendations for further cooperation.

Key words: Eurasian economic union, energy policy, energy integration, European Union, Silk Road Economic Belt

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-86-92>

Introduction. Today, there is a clear increase in the role of energy policy in the world politics and economy of each state, in particular the increasing position of the Eurasian Economic Union on the Eurasian space. First, in the context of globalization (integration of various structures within the country, region and the world), all the most important processes of our time are unfolding, including the large-scale consumption of energy resources, accompanied by a reduction in their reserves, which leads to the growth of an increasing number of countries that are not provided with their own energy resources. In this regard, the issues of energy integration and close cooperation of integration associations in the energy sector are becoming urgent. Second, the EAEU is located between two powerful regional economic projects-the European Union and the Silk Road Economic Belt, and is a link between a developed Europe and a dynamically developing Asia-Pacific region. Each of them together exceeds the Eurasian economic Union. Therefore, there is the issue of increasing the enterprises: integration of integrations (closer integration between regional integration associations) in various areas, including energy cooperation between the Eurasian Economic Union, the Silk Road Economic Belt, the European Union and other major economic centers. Third, the lack of energy integration in the Eurasian region necessitates a large-scale

study of energy policy and the possibility of creating new energy projects, analysis of priority areas of cooperation in the context of globalization, ensuring reliable distribution and protection of energy resources.

Goals. The purpose of this article is to analyze the prospects for the development of energy integration on the Eurasian space together with the EU and the SREB.

In accordance with the goal, the priorities of the development of integration cooperation in the energy sector in the context of the formation of the Eurasian Economic Union, taking into account the changes in the nature of modern global and regional processes to create a qualitatively new level of economic partnership, are not sufficiently analyzed. Energy cooperation between the EAEU, the EU and the SREB countries mainly has a bilateral format of cooperation, which does not contribute to the trilateral integration (between three integration associations) in the energy sector.

Methods. To identify a number of challenges and opportunities for the connecting EAEU-EU-SREB, it is necessary to look at the connecting and interests of its participants from the point of view of different approaches: structural (structural realism), foreign policy (constructivism) and institutional (functionalism and neo-functionalism). This article uses a complex analysis based on a combination of system analysis, empirical research, institutional and structural analysis. These General methods made it possible to comprehensively consider the problem of energy policy in the changing system of international relations. The study also used the method of comparative analysis and prognostic method to determine the prospects for the development of trilateral energy cooperation. The use of systematic and structural-functional analysis allowed drawing conclusions about the priority areas of cooperation and interests of regional entities. Thus, structural approaches suggest that the EAEU-EU-SREB interface is beneficial to its potential participants, if not directly, then at least indirectly in terms of alternative costs. For Russia and China, it is not only economic cooperation, but also the avoidance of political competition in the region. For the countries of Eurasia is the possibility of a balanced reliance on two centers of power. For the EU are new sources of energy resources. In other words, there is an informal consensus on the strategic feasibility of cooperation rather than competition in the region. On the other hand, in addition to informal consent, there are tactical contradictions. The constructivist approach shows that the interface is of the greatest interest for the SREB. At the same time, the views and approaches of partners to mating differ, which hinders the integration process.

Results / discussion *China in Eurasia: updating priorities*

In the middle of the second decade of the XXI century in China the integration of the domestic market is mainly completed and modern infrastructure is built. Modernization based on industrialization seems to be coming to an end [1]. The consumer and environmental revolutions unfolded in full force, the energy intensity of production and life is decreasing at an unprecedented rate, destroying the usual ways of management and overturning numerous forecasts of the economy and energy [2]. Gradually, relations with neighbors are also changing, to whom new prospects for joint development of Eurasia have been proposed within the framework of the “One belt One road” program.

Completion of modernization in China occurred in a stable mode. The slowdown in growth at the end of the period is recognized as a natural phenomenon, and the main attention of society is now focused on new areas.

China seriously needs oil to supply raw materials to their refineries (refinery). It should be noted that in 2018 China’s own oil production decreased by 1.3% compared to 2017 and amounted to 189.11 million tons [3]. Despite state support, China’s oil production has been declining for the third year in a row. At the same time, oil refining is growing against the backdrop of declining production. In 2018, it exceeded the previous year’s figures by 12.1 million tons and reached a record 603.6 million tons (+2%) [4]. The Chinese state-owned company CNPC predicts that in 2019 a new record will be set in the processing segment, the demand for oil from the refinery will

increase to 634 million tons [5]. Due to rising production costs and lower world oil prices, China has become more profitable to import this energy.

Given the growing imbalance between gas production and consumption, China has completed the opening of four main energy corridors: North-East, North-West, South-East and South-West.

The entire gas transportation system of China is focused on gas flows from Eurasia region (North-Western corridor).

In the context of China's growing dependence on oil and gas, the most important direction of its foreign energy policy was the diversification of imports. After the Arab spring the traditional ways of delivering oil and gas from the Middle East have become increasingly dangerous and unstable. In these conditions, the role of land energy corridors is increasing. One of the priority directions is the development of continental supplies of oil and gas raw materials from EAEU by pipeline transport.

China's policy in Eurasia is systemic, large-scale and long-term, pursuing both current commercial and strategic goals.

The attractiveness of Eurasia for China is determined by several factors. First, it is a mutual interest. Eurasian countries need investment to develop their oil and gas resources and markets, and China needs to diversify its energy sources. Secondly, the presence of common borders affects, which makes it possible to transport oil and gas resources without intermediaries. Thirdly, communication with the EAEU supporting the program development of the North-West of China. This provides new jobs in Xinjiang Uygur Autonomous Region, which should, in China's view, contribute to the stabilization of the situation in the area. Fourthly, ensuring a peaceful environment and expanding influence on the Eurasian countries is achieved, which is important from the perspective of the geopolitical goals of Beijing [6].

The revival of the cooperation between the EU and the EAEU in the energy sector.

Today, the most ambitious regional integration process is the European Union. At the same time, the Customs Union of Russia, Belarus and Kazakhstan, established in 2010 with its subsequent transformation into the Eurasian economic Union (EAEU), consisting of five States, is an important example of regional economic integration in Northern and Central Eurasia [7]. The potential interaction between the two integration associations that emerged on the Eurasian continent opens up broad opportunities for accelerating the economic development of the participating countries.

As for cooperation between the EU and the EAEU in the energy sector, it is important to understand that in the near future the Eurasian continent will account for more than half of the world's electricity demand, which means that it will have a significant impact on the development of world energy.

It is expected that, despite disagreements on some issues, the EU position in the energy sector will be more cohesive and unified. The European Union's strategy for a sustainable energy Union is an example. It is a document aimed at diversifying the sources, suppliers and routes of gas supplies to the EU. This is a serious impact on the EAEU, where energy companies occupy a prominent place in the economy and provide a significant share of export revenues. In addition, demand for electricity is likely to decline, not least due to energy efficiency and climate change.

At the same time, the Eurasian economic Union plans to harmonize and liberalize the electricity market. According to the latest decisions of the Eurasian economic Commission, work on the creation of a single electricity market in the EAEU should be completed by 2019, and work on the creation of a single oil and gas market — by 2025 [8].

The development of common electricity markets will increase trade in electricity, a commodity with huge domestic commercial potential. It will also create a significant synergistic effect, which will have a positive impact on both the price level and the stability of electricity supply. It is unlikely that a single and homogeneous common electricity market stretching from Lisbon to Vladivostok and Shanghai will emerge in the foreseeable future. At the same time, several region-

al and subregional common markets can be created in the process of developing infrastructure for electricity generation and transmission. Potential key partners of the countries of Northern and Central Eurasia in the creation of such markets are the EU, China, India and Iran.

The Director of the EEC energy Department Leonid Shenets noted that first of all energy efficiency, energy saving and renewable energy sources are the main directions of the dialogue with the European energy community. According to Gregory Rapota, major energy and other projects may be in demand for the development of cooperation between the two major integration associations - the European Union and the Eurasian economic Union. "We are talking about projects of inter-bloc cooperation, because on a bilateral basis the EU can implement with individual countries of the EAEU. The EAEU countries are a geographical bridge between East and West. But for various reasons, this trade and economic bridge is not working effectively yet," explained Gregory Rapota. Another good option for cooperation between the two unions, according to the Secretary of state of the Union state, can be a new silk road economic belt initiated by the Chinese side [9].

Cooperation with European partners is very difficult because of the specific relations between the EU and Russia. Russian companies are often discriminated against in the implementation of their projects. Thus, the attempts of Russian partners to invest in the development of the Swedish port of Forsund on the island of Gotland were met with rejection and criticism, as they were perceived as a threat to national security [10].

An even more striking example is the situation with the largest Russian project – the Nord stream-2 gas pipeline, which is aimed at ensuring reliable gas supplies to the EU. This is particularly important for the European Union in connection with the policy of improving the environmental performance of European production. However, this project regularly faces serious pressure from the EU, the European Commission and the United States.

On the other hand, the European Commission has taken an unprecedented step, for the first time in the history of the EU requesting the EU mandate to negotiate with Russia on the gas pipeline. The tough position of Germany and the negative reaction of the legal service of the EU Council to the issuance of such a mandate have so far blocked the possibility of the European Commission to delay the construction of the Nord stream – 2. But it was possible with great difficulty.

The current very difficult relations between Russia and the European Union do not contribute to the integration of integrations (closer integration between regional integration associations). However, for the academic community, the current situation is a signal to the development of evidence-based recommendations that could turn the relationship of the parties in a constructive direction.

The energy dialogue should retain its role (along with cross-border cooperation) as an instrument of rapprochement between Russia and the EU. At the level of the EAEU, the dialogue has not yet been established, especially since the EU's participation in it is not visible; however, due to a large number of problems, the topic is promising and can become a guarantee of cooperation.

Conclusion. It can be concluded that this initiative is weak. First, the format of energy dialogue between the EAEU-EU-SREB, although it looks logical, it raises questions from the point of view of efficiency. Today, the competence of the EAEU is limited only by trade and technical regulations. Thus, outside the framework of the dialogue, there are two important components: investment and transport. Negotiations in these areas continue on a bilateral basis. Secondly, due to the youth of the Union and the dominance of the interstate rather than supranational component in it, the coordination of interests in it occurs irregularly and in the vast majority of cases-only at the highest level. For example, in the EU, a special institution, the Committee of permanent representatives, was established for this purpose. It coordinates the process of negotiations between the relevant ministries and agencies of the EU member States and prepares proposals for the Council of Ministers on certain decisions or legislative initiatives. Without such practices, the EAEU solves its tasks much more slowly. A striking example of this is the slowdown in the development

of the EAEU and SREB road map. Third, the deepening of integration, even under the pretext of integration, can cause opposition from the elites of the Eurasian integration participants, especially in the case of instability of their domestic political environment, which cannot be completely ruled out. Finally, fourthly, the connecting EEU-EU-SREB is partly a functionalist approach (with elements of neo-functionalism at the EEU level) to prevent political and especially military rivalry in Central Asia. This means that the starting point for a single stable region is trade and economic cooperation. However, the search for the right model of such cooperation should be based not only on the functional and neo-functional approach to its implementation, but also take into account the motivation and capabilities of regional associations. Without sufficient internal and external incentives, interaction between the EAEU, the EU and the SREB cannot have the desired result. It should not be forgotten that different views and approaches of the partners to the interface can hinder the process of energy integration. In general, it can be concluded that the transition to larger Eurasian projects can play a positive role in turning the Eurasian space into a zone of stability and cooperation. Nevertheless, at this stage it is necessary to establish a dialogue with all the countries of the regions, in particular with the regional centers – the EU, EAEU and Beijing. After that the development of cooperation and deep integration of energy projects will be possible.

Список литературы

1. Салицкий А.И., Чжао Синь. Китай: завершение модернизации? // Ежегодник «Запад-Восток-Россия». – 2016. – С. 76-84
2. Салицкий А.И., Семенова Н.К. Китай в Евразии: обновление приоритетов // Энергетика Евразии: новые тенденции и перспективы / Отв. ред. С.В. Жуков. – М.: ИМЭМО РАН, 2016. –121-128с.
3. Национальное бюро статистики. Промышленные прибыли выросли в 2018 году. [Электронный ресурс]. – URL: http://www.stats.gov.cn/english/understanding/201311/t20131118_463793.html (дата обращения: 11.12.2018)
4. CNOOC Ltd увеличит добычу нефти. [Электронный ресурс]. – URL: mineral.ru/News/47323.html (дата обращения: 12.12.2018)
5. Компания CNPC. Нефтяные рекорды Китая. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.cnpc.com.cn/en/cnpcworldwide/cnpcworldwide.shtml> (дата обращения: 12.12.2018)
6. Гуань П. Энергетическая политика Китая и энергетическая безопасность в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 6. – С. 98-107.
7. Иргибаяев А., Карабаева А. Совершенствование политики поддержки возобновляемых источников энергии в Казахстане. [Электронный ресурс]. – URL: <https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/2426/POLICY%20ANALYSIS%20EXERCISE.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата обращения: 03.02.2019)
8. Евразийская Экономическая Комиссия. Энергия. [Электронный ресурс]. – URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/_eec_energy_all_15062.pdf (дата обращения: 25.01.2019)
9. Евразийская Экономическая Комиссия. Энергия. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/pages/29-11-2017.aspx> (дата обращения: 30.01.2019)
10. Шумило П.С. Энергетический диалог между Россией и ЕС // Российский внешнеэкономический вестник. – 2012. – №4. – С.67-73.

Г.А. Мовкебаева, Ж.Т. Бимагамбетова, А.К. Тогузбаева, Д.А. Юрлова
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сопряжение ЕС-ЕАЭС-ЭППП: интересы акторов в развитии энергетической политики на евразийском пространстве

Аннотация. Сейчас на фоне глобализации разворачиваются все важнейшие процессы современности, в том числе масштабное потребление энергоресурсов и сокращение их запасов, что приводит к росту все большего числа стран, не обеспеченных собственными энергоресурсами. В связи с этим актуальными становятся вопросы энергетической интеграции и тесного сотрудничества интеграционных объединений в энергетической сфере. В статье поднимается вопрос об интересах интеграционных объединений в Евразийском регионе и выявленных ими направлениях совместного развития в контексте энергетического сотрудничества. Сделаны выводы по приоритетным направлениям развития энергетической политики и даны рекомендации по дальнейшему сотрудничеству.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз, Европейский союз, энергетическая политика, энергетическая интеграция, Экономический пояс Шелкового пути.

Г.А. Мовкебаева, Ж.Т. Бимагамбетова, А.К. Тогузбаева, Д.А. Юрлова
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ЕО-ЕАЭС-СРЭБ: Еуразиялық кеңістіктегі энергетикалық саясатты дамытудағы акторлар мүдделері

Аңдатпа. Қазіргі таңда жаһандану аясында заманның барлық маңызды үдерістері даму үрдісінде, оның ішінде энергия ресурстарын ауқымды тұтыну олардың қорларының қысқаруына, өз энергоресурстарымен қамтылмаған елдердің санының өсуіне себеп болуда. Осыған байланысты энергетикалық салада интеграциялық бірлестіктердің тығыз ынтымақтастығы және энергетикалық интеграция мәселелері өзекті болуда. Мақалада Еуразиялық аумақтағы интеграциялық бірлестіктердің мүдделері және олармен анықталған энергетикалық ынтымақтастық контекстіндегі өзара даму бағыты туралы мәселелер қарастырылды. Энергетикалық саясатты дамытудың басым бағыттары бойынша тұжырым жасалынып және алдағы ынтымақтастық бойынша ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ, Еуропалық одақ, энергетикалық саясат, энергетикалық интеграция, Жібек жолының экономикалық белдеуі

References

1. Salitsky A., Zhao Xin. Kitaj: zavershenie modernizacii? [China: completion of modernization?], *Ezhegodnik Zapad-Vostok-Rossiya [West-East-Russia bulletin]*, 76-84 (2016)
2. Salitsky A., Semenova N. Kitaj v Evrazii: obnovlenie prioritetov [China in Eurasia: updating priorities], *Energetika Evrazii: novye tendencii i perspektivy [Energy of Eurasia: new trends and prospects]* (Moscow, 2015)
3. Nacional'noe byuro statistiki. Promyshlennye priblyi vyrosli v 2018 godu [National bureau of statistics. Industrial Profits Increased in 2018]. Available at: http://www.stats.gov.cn/english/understanding/201311/t20131118_463793.html (Accessed: 11.12.2018)
4. CNOOC Ltd uvelichit dobychu nefi [CNOOC Ltd will increase oil production]. Available at: mineral.ru/News/47323.html (Accessed: 12.12.2018)
5. Kompaniya CNPC. Neftyanye rekordy Kitaya. [CNPC. China's oil records]. Available at: <https://www.cnpc.com.cn/en/cnpcworldwide/cnpcworldwide.shtml> (Accessed: 12.12.2018)
6. Guan P. Energeticheskaya politika Kitaya i energeticheskaya bezopasnost' v Central'noj Azii [Energy policy of China and energy security in Central Asia], *Central'naya Aziya i Kavkaz [Central Asia and the Caucasus]*, **6**, 98-107 (2007)
7. Irgibayev A., Karabayeva A. Sovershenstvovanie politiki podderzhki vozobnovlyaemyh istochnikov energii v Kazahstane [Improvement of Renewable Energy Support Policies in Ka-

zakhstan]. Available at: <https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/2426/POLICY%20ANALYSIS%20EXERCISE.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: 03.02.2019)

8. Evrazijskaya Ekonomicheskaya Komissiya. Energiya. [Eurasian Economic Commission. Energy]. Available at: http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/_eec_energy_all_15062.pdf (Accessed: 25.01.2019)

9. Evrazijskaya Ekonomicheskaya Komissiya. Energiya. [Eurasian Economic Commission. Energy]. Available at: <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/pages/29-11-2017.aspx> (Accessed: 30.01.2019)

10. Shumylo P. Energeticheskij dialog mezhdu Rossiej i ES [The energy dialogue between Russia and the EU], Rossijskij vneshneekonomicheskij vestnik [Russian foreign economic bulletin], **4**, 67-73 (2012)

Статья выполнена в рамках грантового финансирования научных исследований на 2018-2020 гг. Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (№AP05135081 «Проблемы энергетической безопасности и формирование энергетической политики в ЕАЭС»)

Сведения об авторах :

Мовкебаева Г.А. – д.и.н., профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, директор Центра евразийских исследований, Казахский национальный университет аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бимагамбетова Ж.Т. – к.ф.н., и.о. доцента кафедры дипломатического перевода, Казахский национальный университет аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тогузбаева А.К. – докторант 1 курса специальности «Международные отношения» Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы Казахстан.

Юрлова Д.А. – магистрант 1 курса специальности «Регионоведение» Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Мовкебаева Г.А. – Doctor of History, Professor of Department of International Relations and World Economy, Director of the Center for Eurasian Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Бимагамбетова Ж.Т. – Candidate of Philology, Acting Associate Professor of the Department of Diplomatic Translation, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.

Тогузбаева А.К. – PhD of «International relations», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Юрлова Д.А. – MA degree Student of «Regional Studies», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 2 (127)/2019, с. 93-98

<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 11.25. 31

¹А.С. Шенин, ²А.Н. Оспанова, ³Е.А. Изтелеуова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: ¹shenin.andrei@gmail.com, ²ospanovaa@mail.ru, ³elena4bob@gmail.com)

США в Афганистане: неясные перспективы и отсутствие консенсуса внутри американского истеблишмента

Аннотация. В рамках данной статьи авторы исследуют полярность взглядов внутри американского политического истеблишмента на проблему участия США в войне в Афганистане. Каждая из групп интересов имеет свой собственный взгляд на будущее военной кампании, предлагая различные решения для установления диалога с Талибаном, увеличения группировки американских войск и роли региональных держав – Китая, России, Индии и даже Ирана - во внутренних проблемах Афганистана. Также некоторые из этих групп предлагают обратить внимание на отдельные страны Центральной Азии, которые можно привлечь в качестве посредника к переговорам между правительством Афганистана и Талибаном.

Ключевые слова: Казахстан, США, Афганистан, Талибан, группы интересов, медиация.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-93-98>

В январе 2017 г. командующий ВС США и НАТО в Афганистане генерал Джон Николсон открыто назвал сложившуюся ситуацию «тупиком». Полгода спустя президент Дональд Трамп предложил новую стратегию по разрешению проблемы, которая базируется на трех пунктах.

Первое направление включало в себя применение комплексного подхода из военных, дипломатических и экономических мер для улучшения ситуации в Афганистане. Под военными понимается направление дополнительных 4-5 тысяч американских солдат для тренировки и координации действий афганских военных на поле боя, а также более активное применение боевой авиации в борьбе с Талибаном и другими террористическими группировками (в январе-феврале 2018 г. США начали перевод войска в Афганистан из Ирака). Экономические меры заключаются в продолжении оказания экономической помощи афганскому правительству, но уже с жесткой привязкой к успехам местных чиновников в деле проведения необходимых реформ [6]. В рамках же дипломатических мер США планировали содействовать мирным переговорам между Талибаном и официальным Кабулом, правда, здесь изначально было обнаружено явное противоречие – офис госсекретаря США Рекса Тиллерсона, который подчеркнул в официальном пресс-релизе, что США поддерживают мирные переговоры без каких-либо предварительных условий, в то время как Трамп во время выступления обратил внимание слушателей, что диалог с талибами возможен только после успешных военных действий [7].

Второе направление предполагает полный отказ от какой-либо конкретной даты ухода США из Афганистана. «Враги Америки не должны знать наши планы или надеяться, что могут просто подождать, пока мы уйдем», – заявил Трамп, почеркнув, что вместо этого новый подход будет отталкиваться от конкретной ситуации в Афганистане [6]. Какой конкретно должна быть ситуация для того, чтобы американские солдаты могли вернуться домой, президент не раскрыл, однако позднее генерал Николсон и вице-президент США М. Пенс в своих выступлениях объяснили, что ключевым критерием будет способность афганских сил самообороны и правительства самостоятельно поддерживать безопасность

на всей территории страны – для этого у Кабула есть 320 тыс. солдат при поддержке в ближайшем будущем почти 11 тыс. контингента США и 16 тыс. союзников по НАТО. Министр обороны Джеймс Мэттис объяснил отказ Трампа от четких временных рамок тем, что если раньше США планировали уйти так быстро, как это возможно, то теперь принято решение оставаться в Афганистане до конца войны [8].

Третьим направлением афганской стратегии Трампа стал региональный трек, где часть ответственности за происходящее США намерены переложить на плечи местных игроков – Индии, Пакистана, Китая и самого правительства Афганистана. США при этом согласны тренировать местные силы самообороны, консультировать правительство в вопросе проведения реформ и оказывать более активную воздушную поддержку на поле боя.

Данное направление в первую очередь предполагает перекрытие каналов поддержки террористов, которая в основном идет из Пакистана. По словам Трампа, США платит Пакистану миллиарды долларов, а Исламабад взамен поддерживает талибов и других боевиков, которые убивают американских солдат. Соответственно, США планируют давить на Пакистан через заморозку внешней помощи, лишение статуса ключевого партнера вне НАТО и угрозу увеличения влияния Индии в Афганистане. Первый пункт уже реализован, второй обсуждается, третий же является наиболее спорным элементом стратегии, поскольку может повлечь за собой жесткую конфронтацию с Пакистаном и его разворот в сторону Китая и Ирана. Что касается Индии, то Вашингтон видит увеличение ее влияния исключительно за счет роста экономической помощи, которая не должна сопровождаться появлением индийских солдат на афганской земле. В Нью-Дели пока не понимают выгод от предложения Трампа.

Неолиберальный взгляд: диалог и инвестиции. Неолиберальная группа, представителями которых выступают такие видные «мозговые центры», как «Институт Брукингса», «Фонд Карнеги за международный мир» и «Совет по международным делам» высказывают относительную поддержку программе Дональда Трампа, однако подчеркивают, что это не из-за ее инновационного характера, а потому, что она, наоборот, не несет в себе почти ничего нового и продолжает политику Обамы. Так, по поводу возвращения ограниченного контингента отмечается, что другого решения просто нет, поскольку полный уход приведет к краху действующего правительства, а крупномасштабный рост войск повлек бы за собой лишь увеличение расходов, но не изменил бы ситуации на поле боя [5].

Однако либералы согласны с Трампом по возвращению контингента с целью тренировки афганских сил и поддержки их авиацией, но не для того, чтобы победить или ослабить Талибан (как хочет Трамп), но сохранить существующий военно-политический баланс. Некоторые называют баланс «тупиком». Они утверждают, что пытаться победить на поле боя бесполезно – у Обамы не получилось с почти 150 тысячами солдат; более того, «горячая война» угрожает радикализации и фрагментированию Талибана. Вместо этого равновесие даст выигрыш во времени, что позволит создать условия для укрепления правительства и ослабления Талибана с помощью экономических и дипломатических усилий [1].

Укрепление правительства планируется через привлечение инвестиций из Индии и Китая, продолжения американской помощи, которая теперь должна быть привязана к результатам в реализации внутренних реформ: пенсионная, судебная, борьба с коррупцией, развитие экономических прав женщин и т.д. Ослабления Талибана стремятся достигнуть через давление на Пакистан.

Изменив соотношение сил между правительством и талибами, можно пытаться усадить талибов за стол переговоров, где можно решить конфликт как внутренний. Таким образом, расхождения со схемой Трампа у либералов небольшие.

Реалистский подход: давление и «афганизация» конфликта. Эксперты реалистского центра CSIS отмечают, что политика Барака Обамы была полна ошибочных действий, которые привели к тяжелой ситуации в Афганистане, где США, по сути, приходится

воевать сразу с тремя врагами: против политических ограничений в самих США, против коррупции в правительстве Афганистана, и против фактического противника на поле боя.

Во-первых, главной ошибкой называется обозначение четкой даты вывода американских войск и собственно сам уход в период 2011-2014 гг. «Вся программа тренировок и поддержки (trainandassist – T&A) была моментально дестабилизирована как только американские и союзные войска были отозваны из Афганистана», - отмечает эксперт центра Энтони Кордесман [3]. Во-вторых, у правительства Обамы отсутствовали разработанные критерии оценки подготовки афганской армии. После ухода в 2014 г. оказалось, что местные силы самообороны абсолютно не готовы к боевым действиям. В-третьих, США слабо контролировали распределение экономической помощи, были сосредоточены на проектах и не выставляли жестких условий к правительству Афганистана по проведению необходимых реформ. В результате, реформы проводились лишь на словах, но не на практике. В-четвертых, предыдущая администрация Обама придерживалась слишком мягкого подхода к Пакистану. Это спровоцировало уверенность Исламабада, что США ни при каких обстоятельствах не пожертвуют пакистанскими логистическими маршрутами, даже несмотря на поддержку Талибана.

Таким образом, реалисты говорят, что надо не поддерживать «тупик», а побеждать Талибан военным путем. Но участвовать в войне должны сами афганцы. Они утверждают, что стабильность вредна, поскольку правительство будет терять влияние. Поэтому одновременно с повышением активности во взаимодействии с афганскими силами самообороны, США надо давить на правительство, заставлять активнее продвигать реформы, дать жесткие сроки, привязать американскую помощь к реформам. В CSIS, к примеру, подчеркивают, что США пока не надо искать региональных помощников, а попробовать справиться самим. При этом возможно даже шантажировать правительство Гани полным выходом войск США из страны. Касательно Пакистана эксперты считают, что надо продолжить обеспечивать его лояльность, поскольку иначе Исламабад развернется к Китаю и США ничего не добьются [2].

Консерваторы: военный поход и реформы. Консервативная группировка, которая поддерживает энергетический и военно-промышленный комплексы, изначально также критикует Обаму. В одном из главных консервативных исследовательских центров «РЭНД корпорейшн», например, отмечают, что благодаря тому, что Обама заранее указал сроки вывода войск США из Афганистана, группировки всех мастей (включая Талибан) лишились стимула к переговорам, поскольку понимали, что нужно лишь дождаться ухода американских войск и взять территорию под свой контроль. Примерно так случилось в Ираке после ухода американского контингента.

Сохранение ограниченной группировки войск в 8,5 тысяч солдат США и поддержка авиации на поле боя, несомненно, окажет серьезную поддержку режиму президента Ашрафа Гани, однако эти меры позволят лишь выиграть немного времени для работы над главной задачей – созданием эффективных институтов безопасности. Однако подход консерваторов к внутренним реформам несколько отличается от предложений других групп. «США не может и не будет указывать афганскому народу как им нужно жить. Политическая стабильность в Афганистане не должна быть создана извне. Мы можем помочь, но импульс должен идти изнутри от правительства и элит», - заявил бывший посол США в Афганистане Джеймс Каннингхэм [9]. У Афганистана, правда, катастрофически не хватает средств на развитие эффективного государственного управления, но здесь РЭНД предлагает закрыть этот пробел при помощи экономической помощи со стороны союзников.

Их коллеги по идеологии из «Атлантического совета» предлагают программу «многосторонних действий», подразумевая под ними активное привлечение крупных региональных игроков к развитию конкретных инфраструктурных проектов (как например CASA-1000), которые объединят страны региона через транзитную торговлю и принесут

пользу Индии, Пакистану, Афганистану и Центральной Азии в целом. Предположительно, развитие торговли поможет перераспределить ответственность за происходящее в Афганистане между региональными игроками и продемонстрировать, что от региональной стабильности выигрывают все страны.

Стоит внимания и подход консерваторов к Талибану. Утверждается, что Талибан уже давно готов к мирным переговорам, но они не признают действующее правительство Афганистана, в то время как правительство Афганистана тоже готово к переговорам, но опасается делать уступки, что пошатнет его власть. Здесь эксперты апеллируют к известной фразе Генри Киссинджера, что партизан победит, если не проиграет. Иными словами, талибы хотели бы найти компромисс, но они также готовы ждать, пока США не надоеет афганская кампания и они не выйдут из страны, оставив Талибан наедине со слабым правительством. Таким образом, задача США – просто не дать Талибану победить [4].

Именно поэтому США должны проявить инициативу и начать дипломатическое и военное давление на талибов. Здесь примечательно, что эксперты советуют пригласить к переговорам нейтрального посредника – не из числа американских или афганских лидеров. Таким посредником вполне может стать Казахстан. Также нужно продолжить оказывать давление на Пакистан по плану Трампа.

Заключение. Таким образом, либералы говорят, что основой стабильности является создание стабильного государства, после чего афганцы бросят идею вступить в Талибан. Надо поддерживать войсками «баланс» и активнее проводить реформы. Дополнительно оказывать давление на Пакистан, но не лишая его помощи, опасаясь его ухода к Китаю. После этих действий ослабленную группировку Талибан можно будет усадить за стол переговоров и продолжить дальнейшее развитие Афганистана при помощи от соседей и союзников.

Реалисты говорят, что сначала надо добиться военной победы, а уже потом усаживать Талибан за стол переговоров. Причем войну должны выиграть сами афганцы, а США тренировать и поддерживать их. Реформы также необходимы, но их надо поставить под более жесткий контроль, жесткие сроки и привязать экономическую помощь к результатам реформ. На Пакистан давить нужно, но осторожно, чтобы он не ушел к Китаю, жесткими мерами ничего не добьешься.

Консерваторы же утверждают, что США должны оставаться в Афганистане, так как это наиболее дешевый способ обеспечить военное и политическое присутствие, и не дать повторить 9\11. По их мнению, поддержание баланса поможет выиграть время для создания институтов безопасности. Ключевая цель – разгром Талибана. Тем не менее, реформы внутри страны необходимы, но импульс должен идти от афганских властей – они должны проявить инициативу и проводить реформы так, как считают нужным. А уже по результатам США будет выделять деньги.

Список литературы

1. Boot M. Better a Stalemate than a Defeat in Afghanistan // The Council on Foreign Relations. February 23, 2017. [Электрон.ресурс]. -2017.- URL: <https://www.cfr.org/expert-brief/better-stalemate-defeat-afghanistan> (дата обращения: 02.03.2019)
2. Cordesman A. Afghanistan in Transition //Central for Strategic and International Studies. March 19, 2015. [Электрон.ресурс]. URL: <https://www.csis.org/analysis/afghanistan-transition>(дата обращения: 10.03.2019)
3. Cordesman A. Giving Afghanistan a Fighting “Last Chance” // Central for Strategic and International Studies. June 5, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.csis.org/analysis/giving-afghanistan-fighting-last-chance>(дата обращения: 20.03.2019)

4. Dobbins J. Trump's Options for Afghanistan: Losing or Not Losing // RAND Corporation. June 23, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.rand.org/blog/2017/06/trumps-options-for-afghanistan-losing-or-not-losing.html> (дата обращения: 20.03.2019)
5. Felbab-Brown V. Afghanistan's opium production is through the roof—why Washington shouldn't overreact // The Brookings Institute. November 21, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/11/21/afghanistans-opium-production-is-through-the-roof-why-washington-shouldnt-overreact/> (дата обращения: 1.04.2019)
6. Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia / The White House official website. August 21, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-south-asia/> (дата обращения: 10.04.2019)
7. Rex Tillerson's Statement on the United States' Engagement in South Asia / U.S. Department of State official website. August 21, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.state.gov/secretary/remarks/2017/08/273566.htm> (дата обращения: 20.04.2019)
8. Testimony of Secretary of Defense James Mattis for House Armed Service Committee / U.S. House of Representatives official website. October 3, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://armedservices.house.gov/legislation/hearings/us-defense-strategy-afghanistan> (дата обращения: 25.04.2019)
9. The Civil Elements of the New U.S. Strategy in Afghanistan. Meeting at Atlantic Council, Washington DC, United States. November 8, 2017. [Электрон.ресурс]. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TXOoXt3HoeY> (дата обращения: 1.05.2019)

А.С. Шенин, А.Н. Оспанова, Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АҚШ Ауғанстанда: Американдық истеблишменттегі ішкі консенсустық жоқтығы және түсініксіз перспективалар

Аңдатпа. Осы мақаланың авторлары АҚШ-тың Ауғанстандағы соғыста қатысу мәселесі бойынша американдық саяси мекемедегі көзқарастардың полярлығын зерттейді. Әрбір қызығушылық тобы Талибанмен диалог орнатуға, американдық әскерлер тобын және өңірлік державалар - Қытай, Ресей, Үндістан және Иранның Ауғанстанның ішкі мәселелеріндегі рөлін арттыру үшін әртүрлі шешімдерді ұсып отырғандығын, әскери қимылдардың болашағына қатысты өз пікірлерін білдіреді. Сонымен қатар, осы топтардың кейбірі Ауғанстан үкіметі мен Талибан арасындағы келіссөздерде делдал болып табылатын Орталық Азияның жекелеген елдеріне назар аударуды ұсынады.

Түйін сөздер: Қазақстан, АҚШ, Ауғанстан, Талибан, мүдделі топтар, медиация.

A.S. Shenin, A.N. Ospanova, Ye.A. Izteleuova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

US in Afghanistan: Unclear Perspectives and Lack of Consensus within the American Establishment

Abstract: Within the article, authors research the division of U.S. political establishment into several interest groups on U.S. policy in Afghanistan. Each of these groups has its own vision on the future of U.S. military campaign offering various solutions for the dialog with Taliban, increase U.S. troops, support of Afghanistan government, and role of regional powers such as China, Russia, India and even Iran in Afghanistan's domestic affairs. Also, some of these groups offers to find a mediator among Central Asian countries for the negotiations between Afghanistan government and Taliban.

Key words: Kazakhstan, U.S., Afghanistan, Taliban, interest groups, mediation.

References

1. Boot M. Better a Stalemate than a Defeat in Afghanistan, The Council on Foreign Relations. February 23, 2017. Available at: <https://www.cfr.org/expert-brief/better-stalemate-defeat-afghanistan> (accessed: 02.03.2019)
2. Cordesman A. Afghanistan in Transition, Central for Strategic and International Studies. March 19, 2015. Available at: <https://www.csis.org/analysis/afghanistan-transition> (accessed: 10.03.2019)
3. Cordesman A. Giving Afghanistan a Fighting “Last Chance”, Central for Strategic and International Studies. June 5, 2017. Available at: <https://www.csis.org/analysis/giving-afghanistan-fighting-last-chance> (accessed: 20.03.2019)
4. Dobbins J. Trump’s Options for Afghanistan: Losing or Not Losing, RAND Corporation. June 23, 2017. Available at: <https://www.rand.org/blog/2017/06/trumps-options-for-afghanistan-losing-or-not-losing.html> (accessed: 20.03.2019)
5. Felbab-Brown V. Afghanistan’s opium production is through the roof—why Washington shouldn’t overreact, The Brookings Institute. November 21, 2017. Available at: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/11/21/afghanistans-opium-production-is-through-the-roof-why-washington-shouldnt-overreact/> (accessed: 1.04.2019)
6. Remarks by President Trump on the Strategy in Afghanistan and South Asia, The White House official website. August 21, 2017. Available at: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-strategy-afghanistan-south-asia/> (accessed: 10.04.2019)
7. Rex Tillerson’s Statement on the United States’ Engagement in South Asia, U.S. Department of State official website. August 21, 2017. Available at: <https://www.state.gov/secretary/remarks/2017/08/273566.htm> (accessed: 20.04.2019)
8. Testimony of Secretary of Defense James Mattis for House Armed Service Committee, U.S. House of Representatives official website. October 3, 2017. Available at: <https://armedservices.house.gov/legislation/hearings/us-defense-strategy-afghanistan> (accessed: 25.04.2019)
9. The Civil Elements of the New U.S. Strategy in Afghanistan. Meeting at Atlantic Council, Washington DC, United States. November 8, 2017. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=TXOoXt3HoeY> (accessed: 1.05.2019)

Сведения об авторах:

Шенин А.С. - к.и.н., доцент кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Оспанова А.Н. – PhD, доцент кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Изтелеуова Е.А. – магистр гуманитарных наук, главный специалист отдела научных изданий, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Сатпаева 2, Нур-Султан, Казахстан.

Shenin A.S.- PhD, Associate Professor, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Osanova A.N. - Associate Professor, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Izteleuova Ye.A. – Master of Humanities, Chief Specialist of Scientific Publication Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 99-108
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

XFTAP 11.25.67

А.Т. Ахметова¹, А. Әлібекұлы²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: ¹a.akhmetovarailym@gmail.com, ²alibekuly_a@mail.ru)

АСЕАН (ОШАЕА) мен Корея Республикасының экономикалық серіктестігі: даму үдерісі мен келешегі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі әлемдік аренадағы орны ерекше – Оңтүстік-Шығыс Азия елдері мен Корея Республикасының экономикалық серіктестігі қарастырылады. Оңтүстік Корея біраз уақыт ішінде аграрлы мемлекеттен жоғары технологиялар мекеніне айналып, ел экономикасы әлем елдері бойынша 12-ші және Азия бойынша 4-ші сатыға орнықты. Бүгінде ол саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік ортада жетекші рөлге ие. Ал Оңтүстік-Шығыс Азия аймағы маңызды геосаяси территорияда орналасқандықтан, оның экономикалық, стратегиялық маңызы жоғары. Аймаққа кіретін он мемлекетті Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің ассоциациясы (АСЕАН) ұйымы біріктіреді. АСЕАН құрылғаннан бергі уақытта, ол өзін әлемдегі ең қарқынды дамып келе жатқан аймақтық топ ретінде танытты. Аймақтағы барлық дерлік мемлекеттердің экономикалық дамуында өзіндік ерекшелік бар. Олардың барлығы үкіметтің тікелей қатысуы бар ішкі нарықтық жүйеге қатаң бағытталған жүйеден алшақтап, сыртқы экспортқа жұмыс жасауда. Бұл стратегия өз кезегінде аймақтағы мемлекетаралық экономикалық серіктестікке жол ашты. АСЕАН-ның сыртқы экономикалық саясатындағы басты серіктестерінің бірі – Корея Республикасы. Екіжақты серіктестік ауқымы жылдан-жылға кеңейіп, өзінің табысты нәтижесін беруде.

Түйін сөздер: АСЕАН, Корея Республикасы, экономикалық серіктестік, ЖІӨ, интеграция, инвестиция, тауар айналымы, импорт, экспорт.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-99-108>

Кіріспе. Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің ассоциациясы (АСЕАН) 1967 жылы, яғни Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд пен Филиппиндердің сыртқы істер министрлері Бангкок декларациясына қол қойған уақытта құрыла бастады. 1976 жылы декларация Оңтүстік-Шығыс Азиядағы достық және серіктестік келісімімен және іс-әрекет бағдарламасы жөніндегі шекті келісімшартпен толықтырылды. Қазіргі таңға дейін халықаралық ұйымға келесідей елдер мүшелікке кірді: 1984 ж. – Бруней, 1995 ж. – Вьетнам, 1997 ж. – Лаос және Мьянма (Бирма).

Ассоциация 630 млн халқымен жиынттық ЖІӨ-і 2,3 трлн долл. құрап, ең ірі аймақтық ұйымдардың біріне айналып отыр. Бұл аймақтың Оңтүстік Корея үшін экономикалық серіктес ретіндегі орны ерекше. Себебі, аймақтың даму динамикасы өте жақсы және де ол әлемдік сауда жолдары өтетін қолайлы жерде орналасқан. Осы факторларды ескере отырып, АСЕАН мүшелері мен Оңтүстік Корея саяси-экономикалық қарым-қатынасын сақтай тұра, батыл қадамдармен алға дамып келеді.

Мақсаты. Ассоциацияға мүше мемлекеттер мен Оңтүстік Корея серіктестігінің негізгі бағыттарын анықтау және ортақ бағдарламалар жайлы мәлімет іздестіру. Аталмыш одақтың басты қағидаларымен танысып, іске асырылған және болашаққа жоспарланған жобалармен танысу. АСЕАН елдері мен Оңтүстік Корея арасындағы сауда айналымы, экспорт пен импорт мәселелеріне ерекше назар аударып, экономикалық серіктестіктің даму үрдісінің динамикасын анықтау.

АСЕАН елдері мен Корея Республикасының экономикалық серіктестігі: даму үрдісі мен келешегі

Бүгінгі таңда әлемдік саяси және экономикалық кеңістіктегі Оңтүстік-Шығыс Азия аймағының маңызы зор. Аймақта 630 млн халық тұрып жатыр, бұл Еуропа одағы немесе Солтүстік Американың халық санынан да көп. Оңтүстік-Шығыс Азияның территориясында орналасқан Мьянма, Индонезия, Малайзия, Таиланд, Камбоджа, Бруней, Вьетнам, Филиппин аралдары, Лаос және Сингапур мемлекеттерін АСЕАН (Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің ассоциациясы) біріктіреді [1].

АСЕАН он мемлекетті біріктіре отырып, экономикалық көрсеткіші бойынша әлемде жетінші орынды алады. Сарапшылардың болжамына назар аударсақ, көрсеткіш 2050 жылға қарай төртінші орынға дейін көтерілмек. Даму қарқыны бойынша аталмыш аймақ әлем мемлекеттерін артта қалтырды. Экономикалық дамудың негізін жұмыс күші мен өнімділіктің тұрақты артуы құрайды. АСЕАН елдеріндегі жұмыс күшінің саны әлемде Қытай мен Үндістаннан кейін үшінші орынға орныққан. Осындай экономикалық жетістіктерге жетіп отырған ұйым мүшелерінің маңызды экономикалық серіктестерінің бірі – Корея Республикасы. Елдер арасындағы серіктестікті зерттемес бұрын, корей елінің әлемдік экономикалық аренадағы орны қандай деген сауалға жауап берейік.

Оңтүстік Кореяның әлемдік экономикалық кеңістіктегі орны жайлы айтар болсақ, ол – табысты экономикалық дамудың айқын үлгісі. Аграрлы жүйеден заманауи постиндустриалды жүйеге айналған корей қоғамы ерекше. Этникалық және мәдени біртұтастық, білімге, мемлекеттің адалдығына, қауіпсіздікке басты назар аударып, саяси көшбасшылыққа қатер төндіретін мықты конфуциандық дәстүр – корей қоғамының басты ерекшеліктері. Бұл ерекшеліктер Азия мен Африканың басқа мемлекеттеріне экономикадағы корей тәжірибесін қолдануға шектеу болып тұр. Жалпы Корей тәжірибесі білімге негізделген экономиканы қалай құруға болтанындығын көрсетті.

Корея Республикасы коммуникация, ақпараттық технологиялар мен заманауи электроника саласындағы әлемдік деңгейдегі салаларды дамытып, қарқынды түрде зерттеулер мен бағдарламаларды дамытуға кірісті. Жоғары білімі бар қызметкерлерді жеткілікті қамтамасыз ету үшін жоғары білім беру жүйесін кеңейту қажет болды.

АСЕАН елдері мен Оңтүстік Корея арасындағы экономикалық серіктестік пайдалы сауда-экономикалық келісімдерге ие. Экономикалық серіктестік жайлы келіссөздер 1989 жылы қарашада басталды. Ассоциациямен серіктестік мәртебесі Корея Республикасына 1991 жылы шілде айында Малайзиядағы АСЕАН министрлерінің кездесуінде берілді. 2004 жылға дейін АСЕАН мен Корея Республикасы арасындағы экономикалық қатынастар кеңейіп, 2004 жылы жаңа деңгейге өтті. Корея Республикасы-АСЕАН жоғары деңгейде өткен кездесуінде жан-жақты серіктестік пен одақтастық туралы Бірлескен Декларацияға (Joint Declaration on Comprehensive Cooperation Partnership) қол қойылды [2].

Корея Республикасы мен АСЕАН арасындағы сауда-саттық тұрақты түрде жоғарылап келеді. Бұл үрдіске тікелей әсер еткен 2005 жылдың 13 желтоқсанында қабылданған Корея Республикасы-АСЕАН Кешенді экономикалық серіктестік туралы негіздемелік келісімінің күшке енуі. Және де 2009 жылы 2 маусымда серіктестер арасындағы инвестициялық еркін сауда аймағын құру туралы негіздемелік келісімнің ресми қабылдануы [3].

Аталмыш келісімнің ресми күшіне енуі АСЕАН мен Корея Республикасы шеңберінде инвестициялық ағымдардың дамуына және либералдық ашық және бәсекеге қабілетті ин-

вестициялық режимді жасауға тікелей ықпал етті. Және әлі де болса өз күшін жоғалтпаған. Келісімшарт келесі негізгі ұстанымдарды қамтиды:

- инвестициялық режимді кезең-кезеңмен ырықтандыру;
- инвесторлар мен инвестициялар үшін қолайлы жағдайлар жасау;
- өзара тиімді негізде серіктестікті дамытуға жәрдемдесу;
- АСЕАН мен Корея Республикасы арасындағы инвестицияларды ынталандыру және дамыту;
- инвестициялық ережелердің ашықтығын арттыру;
- инвестициялық қорғауды қамтамасыз ету.

Сонымен қатар, АСЕАН мен Оңтүстік Корея арасындағы серіктестік сауда келісімдерімен шектелмеген, олардың айтарлықтай бөлігі аймақтағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға бағытталған. Сондықтан Корея Республикасы АСЕАН-ның Оңтүстік-Шығыс Азияда ядролық қарудан азат әлем, бейбітшілік пен нетрафилет аймағын құру жөніндегі ынтасын толықтай қолдайды. Лаңкестік мәселесін шешу үшін АСЕАН мен Корея Республикасы 2005 жылы шілде айында Вьентьянда қабылданған Халықаралық терроризмге қарсы күрес туралы бірлескен декларацияға қол қойды .

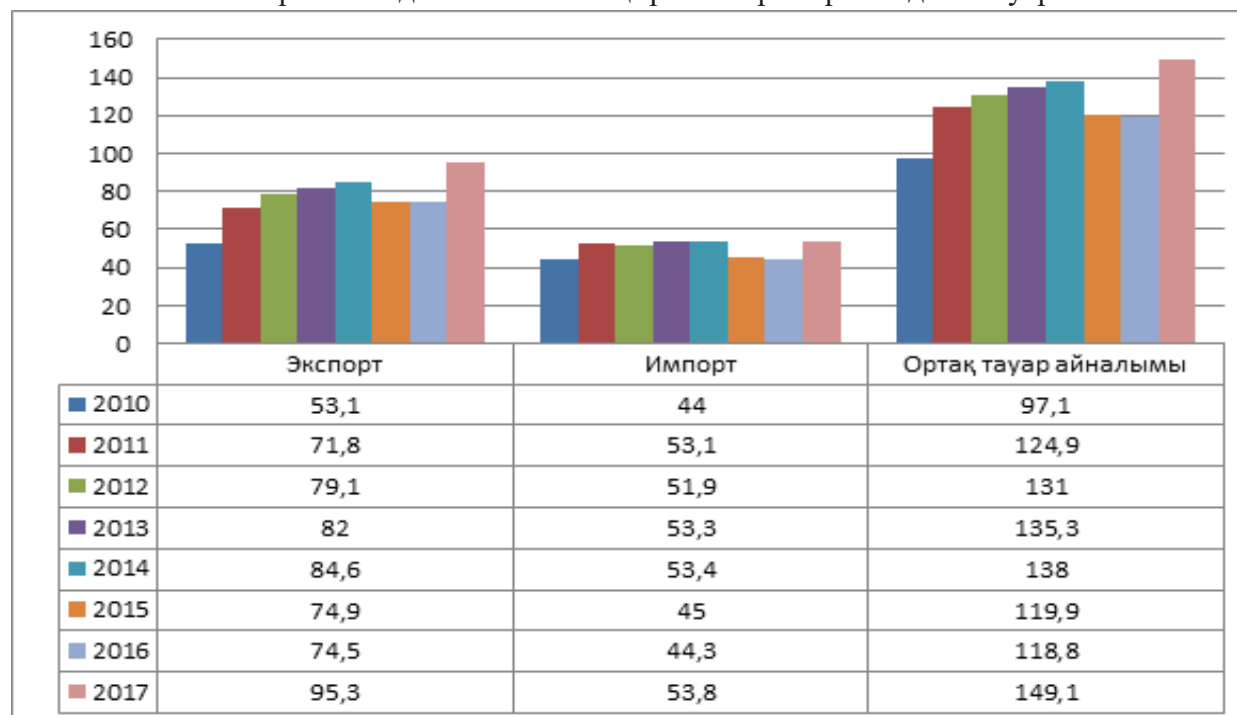
Өзара экономикалық байланыстар тарапынан қарқынды өсу байқалады. Оған бірнеше мысал келтірейік: экспорт көлемі 2010 жылы 53,1 млрд долл. құраса, 2017 жылы аталмыш көрсеткіш 95,3 млрд долл.-ға жеткен. Импорт 44 млрд долл.-дан 53,8 млрд долл., ал ортақ тауар айналымы 97,1 млрд долл.-дан 149,1 млрд долл.-ға жеткен. 2010-2017 жж. арасындағы тауар айналымы жайлы толық көрсеткіштер 1-кестеде көрсетілген.

Оңтүстік-Шығыс Азия елдері мен Корея Республикасы арасындағы экономикалық, саяси және де мәдени қарым-қатынастардың өткені мен қазіргі жағдайына көз жүгіртер болсақ, олар тұрақты түрде, тек қана жағымды көрсеткіштермен дамып келеді. Себебі Оңтүстік Корея халықаралық мәртебесін көтеріп, тек қана ұзақ мерзімді стратегиялар қолдану мақсатында серіктестерін қатаң іріктеп алады.

Осы орайда неліктен АСЕАН елдері Оңтүстік Кореямен үздіксіз байланыс ұстап тұруды қамтамасыз еткісі келеді деген орынды сұрақ туындайды. Оған себепші болған бірнеше фактор бар.

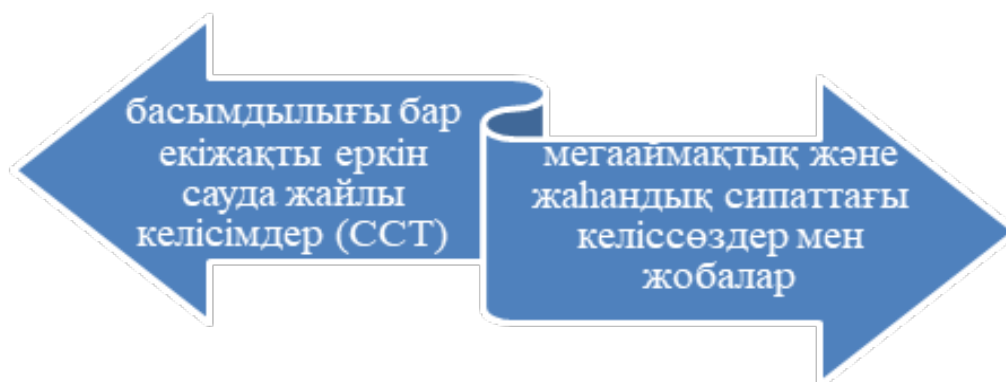
Кесте 1

2010-2017 жж. аралығындағы АСЕАН-Оңтүстік Корея арасындағы тауар айналымы

Біріншіден, бүгінгі таңда Корея Республикасы әлемдегі төртінші экономикалық державаға айналып отыр (АҚШ, Қытай және Жапония одан алда). Екіншіден, оның тарихында қатаң колонизаторлық немесе экспансионисттік мұра байқалмайды (Жапониямен салыстарғанда). Келесіден, Оңтүстік Кореяның қазіргі қоғамында айтарлықтай салмақты ішкі саяси келіспеушіліктер де жоқ (Қытаймен салыстырғанда). Және де электроника, автомобиль, теңіз жолдары мен кемелері салаларында дәл кәрістер сынды өнеркәсіптік үздік тауарларды өндіретін ел, ол – Корея Республикасы. Сондай-ақ, АСЕАН мүшелері үшін ең басты фактор – Оңтүстік Кореяның әлем алыптары АҚШ, Қытай, Жапониямен және тұрақты және бейбіт қарым-қатынаста болуы.

Жалпы Сеул ұзақ мерзімді аймақтық ингерациялық бағдарламалар мен келісімдер жаһандық дамудың стратегиясымен үйлесімді болған жағдайда ғана табысқа әкеледі деп пайымдайды. Оңтүстік Кореяның жаһандық даму стратегиясы екі сатыдан тұрады. Олар:

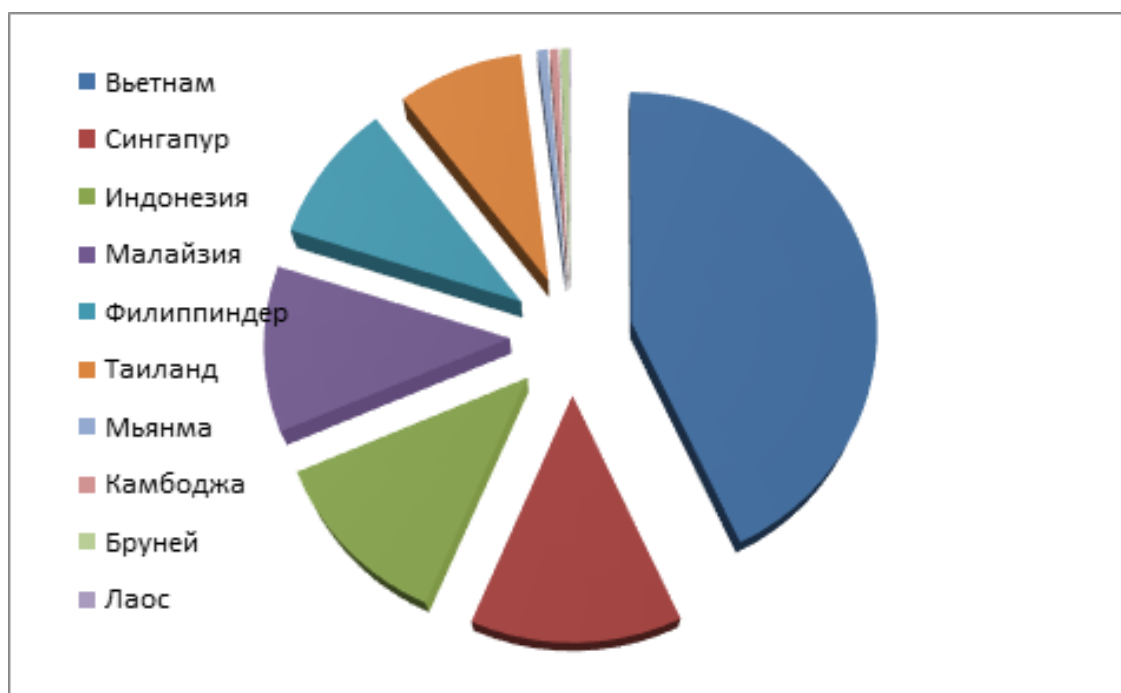
Стратегияның көздеген басты мақсаты – корей экономикасына жаңа тауар легін, инвестицияларды, ғылыми-техникалық және ақпараттық ағымдарды тарту. Корей жаһандық стратегиясы іс жүзінде де қолданылып келеді. «Жаһандық Кореяның» экономикасына ауқымды үлес қосып, стратегияны орынды қолданған корей саясаткерлерін атап өтейік [4]:

- 2003-2008 жж. Но Му Хен либералды президентінің әкімшілігі;
- 2008-2013 жж. Ли Мен Бак президенті;
- 2013-2017 жж. Пак Кын Хе президенті;
- 2017 жылы президент лауазымына тағайындалған қазіргі президент – Мун Чжэ Ин.

Жалпы Сеулдың Ассоциацияға мүше әр елмен экономикалық қарым-қатынасы өзгеше болып келеді. Корея Республикасы және АСЕАН серіктестігі жөніндегі ресми сайтта жарияланған мәліметтерге сүйене төмендегідей диаграмма жасалынды.

Диаграмма 1

Корея Республикасы мен АСЕАН елдерінің экономикалық серіктестігі

Диаграммада берілген статистикалық көрсеткіштер 2017 жылдың қорытындысына сай АСЕАН елдерінің әрқайсысымен мен Оңтүстік Корея арасындағы ортақ сауда айналымын көрсетеді. Көріп отырғанымыздай, ортақ сауда айналымының 43%-ын Вьетнам құрайды. Вьетнам мен корей елі арасындағы жалпы сауда айналымы 63,9 млрд долл. құраған; экспорт – 47,8 млрд долл. және импорт 16,2 млрд долл. Демек, Вьетнам – Ассоциация елдері арасындағы Оңтүстік Кореямен ең тығыз жұмыс жүргізетін мемлекет. Бұл екі ел өздерінің әлеуметтік-экономикалық даму моделімен ерекшеленеді. Олар 1992 жылы дипломатиялық қатынас орнатып, 2009 жылы стратегиялық серіктестік жайлы жариялаған. Елдер арасында, көбінесе, сауда, инвестициялар және гуманитарлық серіктестік аясында белсенді жұмыс жүргізіп келеді. Вьетнам экономикасының дамуында ерекше орынға ие ол – ірі корейлік Samsung компаниясы. Сондай-ақ, олар 2015 жылы екіжақты еркін сауда жөніндегі келісімге қол қойған.

2017 жылы вьетнамдық импорттың 22%-дан астамы корей тауарларына келген. Он жыл бұрын, яғни, 2007 жылы бұл көрсеткіш 8,5%-ды құраған. Ал 2018 жылдың наурыз айында Президент Мун Джэ Ин Вьетнам астанасы Ханой қаласында ресми іс-сапармен келген болатын. Сапар барысында екіжақты экономикалық серіктестік мәселелері қарастырылып, болашақ жобалар талқыланды. Сондай-ақ, сол жылы екі елдің президенттері корей-вьетнам бизнес-форумын өткізді [5]. Форум аясында елдер бейбіт байланысты жалғастырып, жаңа экономикалық белестерді бағындырғылары келетіндіктерін ашып айтты.

Вьетнамнан кейінгі АСЕАН елдері арасындағы Оңтүстік Кореяның үздік сауда серіктестері атанған елдер – Сингапур, Индонезия, Малайзия және Филиппиндер. Елдер арасындағы екіжақты тауар айналымы сәйкесінше келесідей көрсеткіштерге ие – 20,1 млрд долл., 18 млрд долл., 16,8 млрд долл., 14,3 млрд долл. Бірақ аталмыш бестікпен Камбоджа (0,86 млрд долл.), Мьянма (1 млрд долл.), Бруней (0,86 млрд долл.) және Лаос (0,1 млрд долл.) елдерінің көрсеткіштерін салыстыратын болсақ, қатты айырмашылықты байқаймыз. Аталмыш төрт мемлекет біріге отырып; барлық сауда айналымының тек 3%-ын құрайды.

Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің экономикалық жетістіктері мен қазіргі жағдайы Корея Республикасының аймаққа деген қызығушылығын арттырып отыр.

Бүгінде АСЕАН – Азия-Тынық мұхиты аймағындағы (АТР) интеграциялық үдерістердің орталығы. Оның сыртқы саясатындағы басты көздеген мақсаты да осы еді. Ассоциация көптеген көпсалалы қауымдастықтардың бастамашысы немесе негізгі қатысушысы ретінде өзін жоғары ұстайды.

Корея Республикасының АТР-ге байланысты ұстанған ойы 2010 жылы Иокогамада өткен саммит барысында жарияланған ақпаратқа сай келеді. Ол жерде Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығын (АТЭС) сол территориядағы экономикаларды жақындастыру арқылы «ортақ еркін сауда аймағы» жайлы идея алға тартылған болатын. Идеяны іске асыру үшін сыртқы экономикалық байланыстарды дамыта отырып, ертеректе күшіне енген еркін сауда аймақтарына дағдылануға барлығы біріге көмек көрсету керектігі айқындалды. Осы ойды ұстана отырып, АСЕАН аясында Корея Республикасы, Қытай және Жапония бастаған қауымдастық пайда болды. Ол 1997 жылдан бастап жұмыс істеп келе жатқан «АСЕАН+3».

«АСЕАН+3» – ұйымның он мемлекеті мен Солтүстік-Шығыс Азиядағы ең мықты экономикалар «үштігін» біріктіретін диалогтық серіктестік құрылымы. «АСЕАН+3» аясында саяси және қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық белсенді дамуда. Оның басты бағыттары – терроризммен және трансұлттық қылмыспен күрес. Экономика саласында басты назар Шығыс Азияның еркін сауда аймағын құру идеясын жүзеге асыруға аударылып отыр. Бұл болашақта жаңа ірі сауда-экономикалық альянстың қалыптасуының негізгі элементі болмақ [6].

Корей экономикасының «АСЕАН+3» құрылымындағы негізгі қызығушылығы – Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің нарығына дайын өнімді экспорттау мүмкіндігі. Бұл әрекетті Корея АСЕАН елдерімен тікелей серіктестік арқылы да, Қытайда орналасқан өнеркәсіптік орталықтар арқылы да, екіжақты форматта жүзеге асырғысы келеді [7].

Қазіргі уақытта елдер арасындағы серіктестік экономика мен қаржы, ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау, саясат, қауіпсіздік, ғылым және техника, туризм, апатты жағдайды басқару және т.б. қамтитын 20-дан астам салада жүзеге асырылуда. Ассоциация елдерінің жалпы экспортының саны Қытай, Жапония және Корея Республикасына 2007 жылы 192,5 млрд. долларды, 2008 жылы 225,4 млрд. долларды құрады. Экспорттың өсімі тек бір жылдың ішінде 17,1 %-ды құрады. 2008 жылы осы елдерге АСЕАН экспорты 10,9% -ға өсті. Осы елдердегі АСЕАН-ның жалпы импорты да қарқынды өсіп келеді (2007 жылы 15,7%, ал 2008 жылы 19,5%). «+3» елдерден келген АСЕАН импортының жалпы сомасы 254,7 млрд. долл. құрады [8]. 2007 жылмен салыстырғанда 18,4% өскен, 2008 жылы 480,1 млрд. долларды құраған әлемдік экономикалық дағдарысқа қарамастан, АСЕАН елдерінің «+3» елдерімен сауда-саттық көлемі жоғары қалпын сақтауда.

Энергетикалық серіктестік мәселесі «АСЕАН+3» елдері үшін де маңызды. Осы елдер жыл сайын әр адам басына шаққандағы мұнай тұтыну бойынша көшбасшы болмағанына қарамастан, олар үшін энергетикалық тұрақтылық мәселесі көкейкесті. Сондықтан қауымдастықтың әр саммитінде энергетикалық тұрақтылықты дамыту, энергетикалық серіктестіктің қауіпсіз және орнықты дамуы мәселеріне көп көңіл бөлінеді. Соңғы «АСЕАН+3» саммитінде негізгі энергетикалық мәселелер жан-жақты талқыланды. Саммит нәтижесінде энергетика саласындағы энергия ресурстарына деген қажеттілікті, сондай-ақ мұнай импортына тәуелділікті азайтуға бағытталған серіктестікті кеңейту туралы келісімдерге қол қойылды.

Жыл сайын АСЕАН елдері, Қытай, Жапония және Корея Республикасы экономика мен саясатты салаларын ғана емес, басқа да салаларды қамтитын бірлескен бағдарламалар санын өсіріп келеді. Туризм және азық-түлік қауіпсіздігі саласындағы серіктестіктің

қарқынды түрде өсуі – аймақтағы тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамудың негізгі факторы. Осы себепті де, әр ел өзінің ресурстық әлеуетін барынша арттыруға және ауыл шаруашылығын дамытуға тырысады. 2010 жылдың 29 қазанында «АСЕАН+3» елдері күріш қорын құруға ресми келісті. 2010 жылға дейін де күріш қоры бар болатын, бірақ ол аймақтағы табиғи апаттар кезінде төтенше жағдайларда гуманитарлық қажеттіліктерге жауап беретін тәжірбиелік жоба ретінде құрылған еді. 2010 жылдың қараша айынан бастап күріш қоры тұрақты жұмысын бастады.

2011 жылдың мамыр айынан бастап «АСЕАН+3» елдерімен бірлескен жаңа жоба - Азия аймағының экономикалық мониторингі басқармасы толықтай жұмыс істей бастады [9]. Бұл басқару бөлімі бірқатар макроэкономикалық зерттеулер жүргізеді, сондай-ақ «АСЕАН+3» елдеріне несие беру мәселерін зерттейді.

Әлеуметтік қамсыздандыру және даму саласында «АСЕАН+3» елдер серіктестігінің негізгі басым бағыттары:

- қоғамның қартаюу үрдісіне қарсы күресетін саясат пен бағдарламаларды әзірлеу;
- әлеуметтік саладағы адами ресурстарды дамыту;
- қарттар мен мүгедектерге және басқа да салаларға әлеуметтік көмек және қызметтер көрсетуді қамтамасыз ету.

Ал экологиялық қауіпсіздік саласындағы серіктестігісерік келесі салаларға бағытталған:

- климатты өзгерту мәселелері;
- су ресурстарын басқару жөніндегі бағдарламалар;
- экологиялық қауіпсіз технологияларды дамыту;
- экологиялық таза өндірісті дамыту.

Денсаулық сақтау саласында «АСЕАН+3» елдері айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Жұқпалы аурулардың алдын-алу, қадағалау және пайда болған жұқпалы ауруларды уақтылы оқшаулауға негізінделген аймақтық дайындықты арттыру жөніндегі кешенді бағдарлама H1N1 тұмауы (шошқа тұмауы) және H5N1 (құс тұмауы) ауруының ошақтарына тез арада шаралар қабылдауға мүмкіндік берді. Денсаулық сақтау саласындағы серіктестікті дамыту мақсатында қауымдастыққа мүше елдерде жаңа инфекциялық аурулардың ақпараттық орталығы құрылды. АСЕАН, Қытай, Жапония және Корея Республикасы арасындағы кешенді серіктестік әлемдегі Азия аймағын нығайтуға алып келеді.

Аталмыш қауымдастық аясындағы жеке Оңтүстік Кореяның жетістіктері жайлы айтар болсақ, ол біршама бағыттарда жұмыс жасап келеді. Бірақ біздің ерекше назар аударатын саламыз, ол әрине, экономика. 2011 жылдың мамыр айында Сеул сыртқы сауда айнаымының 1/3 бөлігі келетін Қытай және Жапониямен еркін сауда келісімі (ССТ) жайлы уағдаласты. Бұл идея, негізінен, 2002 жылдан бері талқыланып келген. Алайда іс жүзінде ешқандай практикалық жұмыс жасалмағанды. Сарапшылардың мәлімдеуінше, үшжақты келісімнің жасалуы 2015 жылдың өзінде Қытайдың ЖІӨ-ін 2%-ға, Жапонияның ЖІӨ-ін 0,3%-ға, ал Оңтүстік Кореяның көрсеткішін 2,8%-ға арттыратын болады. Экономикалық жақындасуға негізделген қызығушылық үш мемлекетті ортақ мәміле тауып, Солтүстік-Шығыс Азия аймағындағы интеграцияның келешегі мен мазмұны жайлы біржақты позиция ұстануға итермелейді. Үшжақты келісім экономикасы жоғары елдерді жақындастырып қана қоймай, осы үш мемлекетті Солтүстік-Шығыс Азия аймағында орын алып жатқан интеграциялық үдерістердің барысы мен келешегі жайлы шешімдерді ортақтасып қабылдауға итермелейді.

«АСЕАН+3» қауымдастығына мүшелікке енген Корея Республикасының көздеген тағы бір ойы – Қытай және Жапониямен арада болған түсініспеушіліктердің алдын алу мәселесі. Саясат пен қауіпсіздік салаларындағы уақыты тозған мемлекетаралық мәселелерді (оған қоса, территориялық пікірталастар және тарихи оқиғалар) шешімін табу – экономикалық өсімге әсер ететін басты факторлардың бірі [10].

Қорытындылай келе, бүгінде АСЕАН елдері Корея Республикасының ең ірі экономикалық серіктестерінің біріне айналып отыр. Ассоциация аймағында өзін өте

қолайлы сезінетін Сеул жылдан-жылға көрсеткіштерді жақсартып келеді. Оған мықты әсер ететін екі басты фактор: Еркін сауда жөніндегі келісім және «АСЕАН+3» қауымдастығының құрылуы. Еркін сауда жөніндегі келісім АСЕАН елдері мен Оңтүстік Корея арасындағы экономикалық кедергілердің алдын алып, қарым-қатынасты жан-жақты дамытуға жол ашты. Ал «АСЕАН+3» қауымдастығы аса дамыған Сеул, Пекин және Токионы жақындата түсті. Қауымдастық төңірегінде атқарылған жобалардың барлығы әлемдік экономикалық аренадағы Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің орнын ерекшелендірді.

Сондай-ақ, Корея Республикасының президенттік лауазымына Мун Джэ Инның тағайындалуы Сеул мен АСЕАН елдері арасындағы саяси-экономикалық қатынастарға жаңа серпін берді. Оның сыртқы саясатындағы басты бағыттардың бірі – ол Оңтүстік-Шығыс Азия аймағындағы елдермен барынша тығыз жұмыс жасау. Тараптар 2020 жылға қарай тауар айналымын 200 млрд долл.-ға жеткізуді көздеп отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Ефимова Л.М. Об итогах года в регионе Юго-Восточной Азии // Образование в России. – [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <https://russiaedu.ru/vuz/77/mgimo/news/professor-kafedry-vostokovedeniia-l-m-efimova-ob-itogakh-goda-v-regione-iugo-vostochnoi-azii> . (жүгіну уақыты: 04.01.19) .
2. ASEAN-Republic of Korea Plan of Action to Implement the Joint Declaration on Comprehensive Cooperation Partnership [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: https://asean.org/?static_post=asean-republic-of-korea-plan-of-action-to-implement-the-joint-declaration-on-comprehensive-cooperation-partnership . (жүгіну уақыты: 14.06.12) .
3. 한 – ASEAN 정치 · 경제관계 [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: https://www.asean-korea.org/kor/ASEAN/ak_overview.asp . (жүгіну уақыты: 21.10.18) .
4. Fedorovskii A.N. Priorities of the Republic of Korea in Integration Projects. – Moscow: Outlines of global transformations. – 2017. – Vol. 10. – P. 153.
5. Бокарев Д. Южная Корея и Вьетнам – новый мощный азиатский тандем. [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <https://ru.journal-neo.org/2018/04/21/yuzhnaya-koreya-i-v-etnam-povu-j-moshhny-j-aziatskij-tandem/> . (жүгіну уақыты: 21.04.18)
6. Панова А.Н., Бажанова Е.П., Райкова Ю.А ред. Азиатско-Тихоокеанский регион: региональные проблемы, международные организации, экономические группировки: справочник. – Москва: Восток-Запад, 2010. – 320 с.
7. Рогожин А. Economic relations between ASEAN and China – view without illusions. – Москва: ИВИ РАН, 2017. – 36 с.
8. Joint Media Statement, the 12th ASEAN Economic (AEM) plus Three Consultations. [Электрон. ресурс]. – 2009. – URL: <https://www.asean.org/wp-content/uploads/images/archive/JMS-12th-AEM-Plus-Three.pdf> (жүгіну уақыты: 15.08.09) .
9. Сергун И.П. АСЕАН+3: Ключевые позиции сотрудничества и перспективы развития // Известия Саратовского университета – 2011. – Т. 11. № 2. – 29-34 с.
10. Glosserman B., Synder S.A. The Japan-South Korea Identity Clash. East Asian Security and the United States. – New York: Columbia University Press, 2015. – 219 p.

А. Т. Ахметова, А.Әлібекұлы

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

**Экономическое сотрудничество АСЕАН и Республики Корея:
процесс развития и перспективы**

Аннотация. В данной статье рассмотрено экономическое сотрудничество стран АСЕАН и Республики Корея, чья роль на мировой арене очень важна. Республика Корея за короткое время из аграрного государства преобразовалась в центр высоких технологий, тем самым заняв 12-е место в экономической сфере мира и 4-е место в Азии. Сегодня она играет ведущую роль в политической, экономической и социально-культурной среде. Регион Юго-Восточной Азии в свою очередь расположен на важной геополитической территории и имеет большое экономическое и стратегическое значение. Десять стран, входящих в этот регион, объединяет Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН). С момента создания АСЕАН зарекомендовала себя как одна из самых быстрорастущих региональных групп во всем мире. Существует важная особенность в развитии государственной экономики практически всех стран в данном регионе: они все отошли от системы внутреннего рынка с непосредственным участием государства и работают на внешний экспорт. Эта стратегия в свою очередь открыла путь для межгосударственного экономического сотрудничества в регионе. Одним из основных партнеров АСЕАН по внешнеэкономической политике является Республика Корея. Масштабы двустороннего партнерства расширяются из года в год и дают хорошие результаты.

Ключевые слова: АСЕАН, Республика Корея, экономическое сотрудничество, ВВП, интеграция, инвестиции, товарооборот, экспорт, импорт.

A.T. Akhmetova, A. Alibekuly

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**Economic cooperation between ASEAN and Republic of Korea: development process
and prospects**

Abstract. The article discusses the economic cooperation between ASEAN and Republic of Korea, whose role in the world is very important. The Republic of Korea in a short period of time transformed from an agrarian state into a high-tech center, thereby taking 12th place in the economic sphere of the world and the 4th place in Asia. Today, South Korea plays a leading role in the political, economic and socio-cultural environment. The region of South-East Asia, in turn, is located in an important geopolitical territory. And this region has a high economic and strategic importance. Ten countries of region united by the Association of South-East Asian Nations (ASEAN). Since the establishment of the ASEAN, it has promoted itself as one of the fastest growing regional groups in the world. There is an important feature in the development of the state economy of almost all countries in this region. They all departed from the system of the internal market with the direct participation of the state and work on external exports. This strategy, in turn, opened the way for interstate economic cooperation in the region. One of the main partner of ASEAN in foreign economic policy is the Republic of Korea. The scale of the bilateral partnership is expanding from year to year and giving good results.

Key words: ASEAN, Republic of Korea, economic partnership, integration, GDP, China, Japan, investments, trade, import, export.

References

1. Efimova L.M. Ob itogah goda v regione Jugo-Vostochnoj Azii. [The results of the year in Southeast Asia region]. *Образование в России* [Education in Russia]. Available at: <https://rus-siaedu.ru/vuz/77/mgimo/news/professor-kafedry-vostokovedeniia-l-m-efimova-ob-itogakh-goda-v-regione-iugo-vostochnoi-azii>. (accessed 04.01.19).
2. ASEAN-Republic of Korea Plan of Action to Implement the Joint Declaration on Comprehensive Cooperation Partnership. Available at: https://asean.org/?static_post=asean-republic-of-korea-plan-of-action-to-implement-the-joint-declaration-on-comprehensive-cooperation-partnership (accessed 14.06.12) .

3. Political and economic relations between Republic of Korea and ASEAN [한 – ASEAN 정치 · 경제 관계]. Available at: https://www.aseankorea.org/kor/ASEAN/ak_overview.asp (accessed: 21.10.18).
4. Fedorovskii A.N. Priorities of the Republic of Korea in Integration Projects. – Moscow: Outlines of global transformations, **10**, 153 (2017).
5. Bokarev D. Juzhnaja Koreja i V'etnam – novyj moshhnyj aziatskij tandem [South Korean and Vietnam: new powerful asian tandem]. Available at: <https://ru.journal-neo.org/2018/04/21/yuzhnaya-koreya-i-v-etnam-novy-j-moshhny-j-aziatskij-tandem/> (accessed: 21.04.18).
6. Panova A.N., Bazhanova E.P., Rajkova Ju.A red. Aziatsko-Tihookeanskij region: regional'nye problemy, mezhdunarodnye organizacii, jekonomicheskie gruppirovki: spravochnik. [Asia-Pacific region: regional problems, international organizations, economic groups: a guide.] (Vostok-Zapad, Moscow, 2010).
7. Rogozhin A. Economic relations between ASEAN and China – view without illusions. (IVI RAN, Moscow, 2017).
8. Joint Media Statement, the 12th ASEAN Economic (AEM) plus Three Consultations. Available at: <https://www.asean.org/wp-content/uploads/images/archive/JMS-12th-AEM-Plus-Three.pdf> (accessed 15.08.09).
9. Sergun I.P. Kljuchevye pozicii sotrudnichestva i perspektivy razvitija. [Key positions of economic cooperation and development prospects], Izvestija Saratovskogo universiteta [News of Saratovsk University], **11** (2), 29-34 (2011). [in russian].
10. Glosserman B., Synder S.A. The Japan-South Korea Identity Clash. East Asian Security and the United States. (Columbia University Press, New York, 2015).

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметова А.Т. – Шығыстану кафедрасының 2 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Халықаралық қатынастар факультеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Әлібекұлы А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Халықаралық қатынастар факультеті, Шығыстану кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Akhmetova A.T. – 2nd year student of master program, Faculty of International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Alibekuly A. – Head of the Department of Oriental Studies, Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 109-116

<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

FTAMP 10.17.51

Ә.С. Еркін, Б.Ж. Абжаппарова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: yerkin.assel@gmail.com)

Оңтүстік Кореяның сыбайлас жемқорлыққа қарсы «OPEN» бағдарламасы

Аңдатпа. Бұл мақала Корей Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы OPEN бағдарламасының пайда болуын, құрылымын, барысын анықтауға арналған. Корея - сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы қатаң сақтайтын ел. Дегенмен, мұның өзі жемқорлықтың әртүрлі түрлерін жоюға кепілдік бере алмайды. Осы мәселеге байланысты Корей Республикасын басқарған бірқатар президенттердің заң аясындағы жұмыстары бір бағытта болғанымен, бұл саясат әртүрлі уақыт ағымындағы тиімділігін айқын көрсетті. Корей президенттері өз қызметінің түрлі кезеңдерінде мемлекеттік қызметте «кадрлық тазарту» жүргізіп, қатаң сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат жүргізді. Жемқорлыққа қарсы күрес демократиялық реформалар кезеңінде, жалпы жұртшылықтың қатысуымен Оңтүстік Кореяда азаматтық президенттер билігі тұсында және елдегі жариялылық пен ашықтық белең алған кезде іске асырылды және нәтижесін берді.

Түйін сөздер: Корея, президент, саясат, сыбайлас жемқорлық, OPEN бағдарламасы, әкімшілік басқарма, құқық.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-109-116>

Кіріспе. Кез келген мемлекеттің саяси және экономикалық негізіне, қоғамдық қауіпсіздігіне, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қол сұғатын заңсыз әрекеттердің ең қауіпті түрлерінің бірі сыбайлас жемқорлық болып саналады.

XXI ғасырдың басында Корея Республикасында жемқорлыққа қарсы әрекеттер бойынша тәжірибе жинақтады. Оған бір мысал ретінде Сеул қаласының әкімі Го Ку Наның жемқорлыққа қарсы саясатын айтуға болады. 2000 жылдың басында аталмыш қаланың әкімшілік басқармасы 4 негізгі бағыттан тұратын сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарлама даярлады. Олар:

- сыбайластықтың алдын алу шаралары;
- репрессивті істер;
- әкімшілік қызметіндегі ашықтықты арттыру;
- мемлекеттік және жекеменшік мекемелер қызметкерлері арасындағы тығыз ынтымақтастық іс-әрекеттер.

Сеул әкімшілігі барлық әкімшілік салалардағы мемлекеттік реттеудің өзгерту саясатын белсенді жүргізді: муниципалдық реттеудің шамадан тыс нормаларының болуы, жойылуы немесе жеңілдетілуі; қызметкерлерді ауыстыру жұмыстары енгізілді [1, 23 б.].

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шарттарының бірі – «саяси еркіндік». Егер мемлекет тарапынан жоғарғы билік өкілдері халықтың өмір сүру деңгейіне қызығушылық танытса, онда жемқорлыққа қарсы тұру мен оның алдын алу шаралары – жауабы оңай сұрақтардың бірі болар еді. Осы тұрғыда Оңтүстік Кореяның астанасы Сеул – осындай жағымды амбицияның жақсы үлгісі болды. Билік өкілдері іс жүзінде жемқорлықпен күресудің тиімді механизмін құрды: ол шын мәнінде жұмыс істеп, сондай-ақ оң нәтиже бере алды.

Уақыт ағымына сәйкес, Сеул қаласы жаңа ғылыми әдістемелер мен технология мүмкіндіктерін пайдалануды жөн санайды. Олардың негізінде жемқорлыққа қарсы шаралар

жасалады. Жалпы бұл сферада сенсациялық жаңалыққа айналған 1999 жылы енгізілген «OPEN» атты сеулдік жобаны айтуға болады.

OPEN – бұл шенеуніктердің істерін қажетсіз кідіртуді немесе әділетсіз қарауды болдырмау үшін азаматтардың шағымдарын қарау кезінде қалалық әкімшіліктің жұмысын қадағалау үшін интернетті пайдаланудың ірі жүйесі. Яғни, тұрғындарға шенеуніктерге өткізген арыздарының орындалу барысын Интернет жүйесі арқылы бақылап отыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған бағдарламаның арқасында, азаматтар кез келген уақытта олардың өтініштері бойынша құжаттарды қарау барысын қадағалай алады. Осындай жолмен әкімшілік қызметтің ашықтығы көрініп, жемқорлық шараларының алды алынады. Осы тұрғыда Бенджамин Франклин сыбайлас жемқорлыққа қарсы «саяси ашықтық» туралы өз ойын ерекше атап өтті: «Күн сәулесі – ең жақсы дезинфектор» дейді. Яғни күн шуағының адам бойын тазартатын ерекше қасиеті туралы түсіндіреді. Және дәл сол сана және қоғам ашықтықтығы, белгілі бір вакцина секілді: мемлекетті ластайтын инфекциядан арылтып, оны жоюға септігін тигізеді. Қалалық әкімшілік жұмысының ашықтығын қамтамасыз ететін «OPEN» онлайн жүйесі келесі қызметтерді орындай алады: белгілі мемлекет азаматтарына лауазымды тұлғалардың қажетсіз кідірістерін немесе әділетсіз қарауын болдырмауға мүмкіндік береді; кез келген оң және теріс жағдаяттар туғанда жоғарғы билік өкілдері ат салыса отырып қалай шешілетіні туралы, яғни заңға қарсы фактілер орын алатын болса қарсылық білдіре алатыны да қарастырылады[2, 10-15 б.].

«OPEN» бағдарламасы Сеулдік сыбайлас жемқорлыққа қарсы негіздемлерге бағытталған төмендегідей өзекті принциптерден құралады:

1. Қол жетімділік. Бұл идеяны үш бағытта қарастыруға болады:

- аумақтық және уақытша аспектілер – азаматтар кез келген жерде және уақытта Интернет процесі арқылы қалалық әкімшілікке берген өтініштерін бақылай алады;
- ақпараттық аспект – «OPEN» регламентті бағдарламасының көмегімен азаматтар өз құқықтарына қатысты кез келген информация ала алады;
- оперативті-функционалды аспект – көрсетілген бағдарламаны пайдалану ыңғайлылығы биліктің жұмыс сапасын бақылау процедурасын жеңілдетеді және құқық бұзушылық әрекеттерін аз уақыт ішінде шешуге мүмкіндік береді.

2. Ашықтық. Біріншіден, «OPEN» арқылы ашық жүйені бақылау; екіншіден, әкімшіліктегі процедуралық аспектілердің анықтығын білдіреді. Яғни азаматтардың өтініштерін қарау тәртібі туралы ақпаратқа нақты қол жеткізу, өтінішті қанағаттандыру туралы шешім қабылдауға, құжаттарды қарауға мүмкіндік және қарау уақытын бағалауға қатысты сұрақтарға жауап береді.

Азаматтардың өтініштерін қараудың онлайн режиміндегі осындай жүйесінің басты мақсаты сыбайлас жемқорлық әрекеттердің алдын алу болып табылады. Ол төмендегідей жүзеге асады:

- азаматтарға әлеуметтік бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін осы саладағы қажетті ақпаратты ұсыну;
- саяси ашықтық орнату әрекеттері;
- сыбайлас жемқорлықтың болуының қажетті шарты ретінде лауазымды тұлғалар мен азаматтар арасындағы жеке қарым-қатынастан тыю ерекшеліктері де айтылады. Істің жай-күйі туралы ақпаратқа еркін қолжетімділік – шенеуніктермен жеке қарым-қатынас жасау қажеттілігін немесе шешім қабылдау үдерісін аяқтауды жеделдету үшін пара беруді болдырмайды.

Осындай бірізділікпен «OPEN» жүйесі бұл мемлекеттің негіздерін бұзатын әлеуметтік зиянды құбылыс ретінде жемқорлықты жою және азаматтардың қалалық әкімшілікке сенімін қайта қалпына келтіру жұмыстарын реттейді. Және осы тұста жоғарыдағы аталған

жұмыстарға сәйкес үнемі бақылаудағы жоғарғы билік өкілдерінің қызметіне үлкен жауапкершілік пен объективтілік күтіледі [2, 22-27 б.].

«OPEN» - құрылымы өте қарапайым ұйымдастырылған бағдарлама. Азаматтар қандай да бір өтінім берген кезде, мысалы, ғимаратқа рұқсат алу үшін, тиісті әкімшілік бөлімінің қызметкерлері «OPEN» веб-сайтына осы өтініш туралы ақпаратты орналастырады. Интернетке қосылған кез келген үйдегі, қызметтік, аймақтық бөлімдердегі компьютерлерді пайдалана отырып, тұтынушылар олардың арыз-өтініштері сайтқа орналасуы мен уақытын, ол сұрақпен кім қалай айналысатынын және қашан шешілетінін немесе өтінім орындалмаса оның нақты себебін біле алады.

Аталмыш бағдарламада өмір сүрудің сфералары нақты көрсетілген. Зерттеу жұмыстарының қорытындысы көрсеткеніндей жемқорлыққа қарсы практика іс-шаралар түрінде ашық таратылады. Атап айтар болсақ:

1. Тұрғын үй және құрылыс;
2. Құрылыс жұмыстары;
3. Транспорт;
4. Қоршаған орта;
5. Мәдениет пен туризм;
6. Өнеркәсіп пен экономика;
7. Қалалық жоспар;
8. Тазалық және әлеуметтік қамтамасыз ету;
9. Әкімшілік жұмыстары;
10. Өрт бөлімшесінің қызметі.

Әрбір сфера жұмыс жасау барысында нақты бекітілген жоба бойынша жүзеге асады. Мысалы, «Тұрғын үй және құрылыс» санаты:

- Тұрғын үй құрылысы жобалары;
- Құрылысқа рұқсат және бақылау;
- Ғимараттарды жаңарту жобалары;
- Жағын мөлтек аудандарындағы экологияны жақсарту;
- Сәулетшілерді (архитекторларды) бекіту сынды тармақтардан тұрады.

Қазіргі уақытта Интернетке міндетті түрде салынатын публикация ретінде танылатын әлеуметтік сфералар саны 54-ті құрайды. Олардың ішіне өтініштерді қарау кезінде құқық бұзушылықтар жиі кездесетін орталықтар да кіреді. Бірақ, бір ескеретіні, күрделі құжаттарды рәсімдеуге байланысты азаматтар үшін қолайсыз болып танылатын, әйтсе де жобаны қараудың барлық сатыларының ашық жариялануы – шенеуніктердің қызметтеріне сеніммен қарауға септігін тигізіп отыр.

«OPEN» бағдарламасы – осы жобаны қолдайтын және дамуына үлес қосатын комиссияның көмегімен құрылды. Комиссия қаралатын іске жауапты үш адамнан және жобаның тоғыз ғылыми-техникалық жұмыскерлерінен құралған. Мемлекеттік қызметкерлер өз тәжірибелеріне сүйене отырып, рұқсатнаманың берілуі кімнің міндетіне кіретіндігін, жобаларды бақылау мен бекіту, мекемеге түскен өтінімдердің мақсаты мен міндетін басшылыққа ала отырып, комиссия мүшелерінің өз міндеттері жайлы ақпаратпен танысқандығын растайтын істерді жүзеге асыра алады. Комиссия өкілдері азаматтардың арыз-тілектері туралы ақпаратты қандай тәсілмен жария етуге болатынын талқылады. Тиісінше, кіріс қосымшалардың ақпараттық ағыны схемасы жасалды, деректерді енгізу форматтары стандартталған және жүйенің жұмысын қамтамасыз ету үшін компьютерлік бағдарлама құрылды.

Бағдарламалық жасақтамалар азаматтардың өтініштерін талдауды қоса отырып, өтініштердің жіктелуін, әр іс қараудың тәртібін және ақпараттық ағын схемасын құруды қарастырды. Деректерді өңдеуді жеңілдету үшін лауазымды тұлғалар үшін ақпараттарды енгізудің стандартталған форматтары әзірленді.

Осылайша, сайт әрбір өтініш бойынша толық ақпаратты қамтып, соның ішінде ұсынылған өтінімді ресімдеу, қажетті құжаттарды рәсімдеу, сондай-ақ ақпараттық іздеу бағдарламасы да рәсімделеді. Жүйе, сондай-ақ, қалалық әкімшіліктің тиісті бөлімшесі туралы және осы істі қарауға жауапты қызметкерлер, сондай-ақ олардың телефондары туралы ақпаратты орналастыруды, сондай-ақ осы мәселе бойынша қашан және қалай құжаттарды шығару туралы ақпаратты ұсынады.

Қалалық әкімшіліктің қызметкерлері азаматтардың өтініштерін ескере отырып, компьютерлік сабақтарда оқыды, жүйенің қалай жұмыс істейтінін, мәліметтерді енгізу және өзгерту әдістерін зерттеді. Зерттеу аяқталғаннан кейін әрбір қызметкер жеке сәйкестендіру нөмірін және паролін алып, ол оның жұмыс бөліміне сайттың деректерін енгізуге мүмкіндік беретін функцияны білді. Бұл берілген функция ақпараттың сенімділігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [2, 30-33 б.].

Жоғарыда айтылғандай, «OPEN» бағдарламасы азаматтарға тек ақпарат беріп қана қоймай, сондай-ақ өтініш беру процедурасының уақтылы орындалуын әлеуметтік бақылау арқылы жүзеге асуына мүмкіндік береді, сондай-ақ осы үрдісті қадағалау және процестегі кез-келген кешігулерді болдырмау, деректерді енгізу тәртібі және теріс пайдаланушылықты анықтау мүмкіндігіне де ие.

Жүйе барлық әкімшілік қызметкерлерден сайтта әрбір өтінішпен жұмыс күні мен сағатын көрсетуді талап етеді. Бірде бір лауазымды тұлға іс қарауды кейінге қалдыра алмайды, сонымен бірге рұқсат етілмеген шешім қабылдауға да құқығы жоқ.

Мемлекетке белгілі бір жобаның рұқсат етілуі мен бекітілуі туралы өтінішті және шолу кезіндегі кешіктірулерді азаматтар интернет арқылы біліп отыру үшін келесі күтілетін процесстің күні әрбір қағаздарды ауыстыру кезінде көрсетіледі.

Аудит және инспектор істеріне жауапты қызметкерлер орындалуы тиіс жұмысқа бөлінген уақыттың жарамдылығын және осы жұмысты «OPEN»-нің сайтына салған жауапты департаменттен орындалу талабын сұрай алады. Және аталмыш жобадағы кедергілердің орын алу себебін түсіндіріп, келесі орындалатын жобаның күнін бекітіп, егер орындалу күні белгісіз себептермен қойылмай қалып, ал процесс өтіп кеткен болса сайтқа жаңарту енгізу жұмыстары да қамтылады.

«OPEN» жүйесі кез-келген уақытта өтінішті қараудың нақты күні бойынша жұмыс жасайды. Мысалы қала әкімшілігінің қарапайым қызметкерінен бастап бас директорға дейін деректерді енгізу күнін салыстыру арқылы кез-келген деректерді енгізу кідірістерін қадағалауға мүмкіндік береді.

Халық арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама сүйенсек, оған 1245 адам қатысып, оның 84,3%-ы (1167-ден 984) «OPEN» бағдарламасын «ашық саясаттың» жетістігі деп санаса, қалған пайызы олардың қызығушылықтарын қанағаттандырады деген ойды білдірді [3, 55 б.].

«OPEN» бағдарламасы нақты уақыттағы әкімшілік жұмыс ағымы (енді жеке істің шешімін сол қабылданған уақытта білуге болады) туралы ақпаратты динамикалық түрде жариялайды және осы әдіс бірегейлігімен ерекшеленеді.

Хаос талаптарымен өмір сүру өте қиын. Қала әкімшілігінің жұмысына «OPEN» программасын енгізу мәселені шешудің айқын тәртібінің сақталуын бақылауға мүмкіндік береді, өйткені «жылпылама бос орынды» қылмыстың алдын алу қиын екені белгілі [4, 15 б.].

«OPEN»-ды кейбір аймақтарда итальяндық «Таза қолдар» операциясының аналогы ретінде қарастыруға болады, бірақ аздап өзгеше тұрғыда болатыны рас. Басымдық шенеуніктердің кейінгі уақыттағы бақылау істеріне емес, алдыңғы болып өткен профилактикалық жұмыстарға, яғни зұлымдықтың алдын алуға болатын және сенімсіз қызмет иелерін жұмыстан шеттетуге мүмкіндік беретін күштерге түседі. Сеул тәжірибесі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте, репрессия қажет болғанымен, П.Янидің бекітуіне

қарамастан, шешуші рөл атқармайтынын дәлелдейді. Адалдық - бұл жеке, субъективті сипат, оны әрдайым жетілдіруге және өз-өзімізді тәрбиелеуімізге қажет екенін түсінуіміз керек. Сондықтан, Сеул қаласының мэрі, оның ізбасарлары сенім туралы позицияларын сақтап қалуы керек, сонда ғана халық олардың ізінен ере алады [4, 25 б.].

«OPEN» жүйесі – әкімшілік секторда дұрыс және сау жұмыс істеуін қамтамасыз ететін прогрессивті құрал ретінде қолданылады, сонымен бірге оның міндеттерінің бірі – орталық және жергілікті деңгейдегі барлық мемлекеттік қызметтер осы бағдарламамен жұмыс істеуі және оны дамытуға және жетілдіруге жәрдемдесуі болып табылады.

Бұл бағдарлама тек зерттеу жобасы, таңдалған бағдарлардың дұрыстығын растауға бағытталған теориялық сауалнама немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы басты жүйе ғана емес, ол – қарапайым өмір үрдісіне еніп, практикада қолданылатын және оң нәтиже беретін бірегей жоба. Және айта кетерлігі, бұл проекттің өзі проблема туралы мәлімдеме, болған жемқорлықты шешу жолдарының түрлері болып табылады [5, 9 б.].

Сеулдің астаналық үкіметі Біріккен Ұлттар Ұйымымен БҰҰ-ға мүше елдердегі «OPEN» жүйесімен жұмыс істеу бойынша оқу-әдістемелік құралды әзірледі. Сеулде «OPEN» онлайн-жүйесінде екі ұйым демонстрациялық тренинг өткізді. Осылайша, БҰҰ барлық елдердің мемлекеттік билік құрылымдарында таратылуын құптайтыны белгілі болды. Алайда, «OPEN» бағдарламасының белгілі бір ұлттық жүйе арқылы нақты қабылдануы сыбайлас жемқорлықпен күресуге және мемлекеттік механизмнің осы құбылысқа бейімділігін ең жоғарғы эшелондық билікте болуын көрсетеді және осыған байланысты бұл жүйе өзіндік өлшемі ретінде жұмысын жалғастырады.

Тұтастай алғанда, халықаралық қоғамдастық осындай жобаға деген қажеттілікті және оның тиімділігін мойындады. Бұл «OPEN» бағдарламасы арқылы баға берілген Дурбан конференциясында расталды. Толығырақ айтсақ: «Біз Сеул қаласының мэрі көрсеткен қоғамдық жобалардың ашық конкурстық жүйесі сияқты сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және анықтаудың жаңа, шығармашылық және тиімді әдістерін әзірлейміз, табамыз және таратамыз» - деген мәтін айтылған болатын [5, 24-30 б.].

Сапасы жағынан «OPEN» бағдарламасы Ресейде де бағасын алды. Санкт-Петербургтің билігі лауазымдылар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте Сеул тәжірибесін қолдануға ниетті. Олардың айтуынша, осы бағдарламаның нәтижесі бойынша Оңтүстік Корея астанасының лауазымды тұлғалары арасындағы жемқорлық алты есе азайғанын білуге болады. Осыған байланысты саяси кеңес Судьялық құқық фракциясының қалалық заң шығарушы Ассамблеясы мен оның бағдарлама комиссиясына Сеул бағдарламасының принциптерін Санкт-Петербургтің атқарушы билік органдарының қызметіне енгізуді көздейтін бірқатар заң жобаларын әзірлеуді тапсырды [6, 97 б.].

Өзінің мағынасы мен дербес ерекшеліктеріне қосымша, «OPEN» жүйесі Сеулдегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның ажырамас бөлігі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықпен үздіксіз күресу бағдарламасы төрт негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылады:

1. Алдын алу шаралары;
2. Репрессивтік шаралар;
3. Әкімшілік қызметіндегі ашықтықты арттыру;
4. Жеке тұлғалар мен мемлекеттік қызметтер арасындағы тығыз ынтымақтастық шаралары жатады.

1. Алдын алу шаралары барлық әкімшілік салаларда мемлекеттік реттеуді жеңілдетуден тұрады. Бұл ретте муниципалды реттеудің артық нормалары жойылды немесе жеңілдетілді деген тұжырымға келуге болады. «Тыныш иірімде сайтан түлейді» деп ежелгі мақалда айтылғандай, тым ұзақ уақыт бойы қызметінде отырған қызметкер өз бөлімінде «сатушы-сатып алушы» жүйесін орнатуы мүмкін. Әлеуетті келіссөздерді жою үшін Сеул әкімшілігі белгілі бір аумақты рұқсаттарды, санкцияларды және бақылауды беру туралы шешім қабылдайтын бір лауазымды адамның бақылауына берудің ұзаққа созылған тәжірибесін

тоқтатты. Сол кезден бастап шенеуніктер түрлі салалардағы күнделікті өтініштерді қарауға міндеті жүктелді. Бұдан басқа 25 ауданның әкімшіліктерінде кадрлық өзгерістер болып өтті. Осылайша, Сеулдегі кадр саясаты да басқа елдердегі сияқты жемқорлыққа қарсы саясаттың басты сілтемесі болып табылады.

2. Репрессивтік шаралар Сеул қаласының ресми өкілдері жасаған барлық құқық бұзушылықтар үшін қолданылады. Сыбайлас жемқорлыққа нөлдік төзімділік принципін іске асыру үшін мэрге тікелей шақыру жүйесі енгізілді. Айына бір рет қалалық әкімшілікте сыбайлас жемқорлыққа бейім аудандарда ақылы жауаптар бар ашық хат жіберіледі. Әкім өз кезегінде барлық ашық хаттарды оқып, барлық құқық бұзушылар дұрыс жазаланғанын қамтамасыз етеді.

3. Сеул әкімшілігінің қызметінде айқындық пен ашықтықты қамтамасыз ету үшін «OPEN» бағдарламасы жасалды, ол сыбайлас жемқорлыққа бейім әкімшілік мекемелердің қызметін толықтай жүзеге асыратын бірегей бағдарлама болып табылады. «OPEN»-мен қатар, жемқорлыққа қарсы индекс те енгізілді.

4. Жеке тұлғалар мен мемлекеттік қызметтер арасындағы өзара әрекеттесудің элементтері мақалның жоғарғы бөлігінде аталған барлық облыстарда болуы мүмкін. Бұдан басқа сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу және халыққа тауарлар мен қызмет көрсетулерді ұсыну кезіндегі басқа да заң бұзушылықтарды болдырмау мақсатында «Тұтастық туралы келісім» енгізілді. Пара алмаудың міндеті жоғарғы билік өкілдері арасында, тауар сату және жеткізумен айналысушылардың арасында, құрылыс істері бойынша келіссөз жүргізушілер арасында жүзеге асады. Яғни аталған қызмет мүшелері осындай келісімге қол қойып, келіскендігін білдіреді. Егер оны бұзу актілер тіркелсе, көрсетілген жаза бойынша айыбы өтеледі.

Бұл шаралар бір-бірін сапалы түрде толықтыра отырып, Сеулдегі жемқорлыққа қарсы жүйенің тиімділігін қамтамасыз етеді[7, 115 б.].

ЖоғарыдакелтірілгенкөрінісСеулүкіметікөрсеткенөнертабылықпеншығармашылықтың жоғары деңгейін көрсетеді. Және осыған сәйкес Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің жаңа оң және өте перспективалық идеялары әзірленді, соған орай оң нәтиже берілді. ТИ-тің жыл сайынғы есебіне сәйкес 2000 жылдан 2014 жылға дейін Оңтүстік Кореядағы ТБИ бойынша сыбайлас жемқорлық көрсеткіші 0,2 тармаққа өсті және қазір 4,21 санын құрайды. Бұл кішкене жоғары пайызды өсім айтарлықтай жақсы деп есептеледі: себебі бұл көрсеткіш жалпылама бүкіл Оңтүстік Кореяға есептелген. Бірақ қазіргі таңда барлық жоғарыда аталған инновациялар тек Сеулде ғана тәжірибеден өтіп жатыр, десе де соған қарамастан, бүкіл мемлекеттегі жемқорлық жағдайына әсер етеді.

Қорытынды. Корея Республикасы тиімді сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат пен заңнамаға ие. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары жасалса да, олар қоғам тарапынан қатаң қысымға ұшырап, айыпталып отырады, қарапайым қызметкер, полиция қызметкері немесе президент болса да маңызды емес.

Корея - сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы қатаң сақтайтын ел. Дегенмен, бұл өзі жемқорлықтың әртүрлі түрлерін жоюға кепілдік бере алмайды. Осы мәселеге байланысты Корей Республикасын басқарған бірқатар президенттердің заң аясындағы жұмыстары бір бағытта болғанымен, бұл саясат әртүрлі уақыт ағымындағы тиімділігін айқын көрсетті. Корей президенттері өз қызметінің түрлі кезеңдерінде мемлекеттік қызметте «кадрлық тазарту» жүргізіп, қатаң сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат жүргізді. Жемқорлыққа қарсы күрес демократиялық реформалар кезеңінде, жалпы жұртшылықтың қатысуымен Оңтүстік Кореяда азаматтық президенттер билігі тұсында және елдегі жариялылық пен ашықтық белең алған кезде іске асырылды және нәтижесін берді.

Әдебиеттер тізімі

1. История Конституции Республики Корея. – Сеул: *경세원*, 2015. - 126 с.
2. Программа антикоррупционных мероприятий администрации г. Сеула (OPEN). – Сеул: *Journal of Democracy*, 2016. - 92 с.
3. Асмолов К.В. Культурное восприятие коррупции в Республике Корея и КНДР. Мировой опыт борьбы с коррупцией. – Москва: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба, 2014. – 141 с.
4. Jong-sung You Development of control of corruption in South Korea. - Australia: GIGA German Institute of Global and Area Studies, 2015. – 37 p.
5. Kalinowski Thomas and Seoul Kim Corruption and Anti-Corruption Policies in Korea. - Seoul: GIGA, 2014. - 30 p.
6. Facts about Korea. - Seoul: Korean Overseas Information Service, 2015. - 198 p.
7. Cumings B. Korea's Place in the Sun. A Modern History. - New York: W.W. Norton & Company, 2005. - 544 p.

Ә.С. Еркін, Б.Ж. Абжаппарова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Южнокорейская антикоррупционная программа «OPEN»

Аннотация. Эта статья посвящена определению, структуре и процессам антикоррупционной программы OPEN в Республике Корея. Корея - страна с жестким антикоррупционным законодательством. Однако само по себе это не может быть гарантией искоренения различных видов коррупции. Ряд президентов Республики Корея работали в данном направлении, но одна политика продемонстрировала разную эффективность в различные периоды времени. На различных этапах своей деятельности президенты Кореи занимались «кадровой чисткой» на государственной службе, проводили жесткую антикоррупционную политику. Борьба с коррупцией осуществлялась также в период демократических реформ с участием широкой общественности Южной Кореи.

Ключевые слова: Корея, президент, политика, коррупция, программа OPEN, административное руководство, закон.

A. Yerkin, B. Abzhapparova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

South Korean anti-corruption program «OPEN»

Abstract. This article is devoted to the definition, structure and processes of anti-corruption program OPEN in the Republic of Korea. Korea is a country with tough anti-corruption legislation. However, this in itself cannot guarantee the eradication of various types of corruption. Regarding this issue, a number of presidents of the Republic of Korea worked in one direction, but this policy has demonstrated effectiveness in different periods of time. At various stages of their activities, the Korean presidents were engaged in “personnel cleaning” in the public service, pursuing a tough anti-corruption policy. The fight against corruption was carried out in a period of democratic reforms with the participation of the general public in South Korea.

Key words: Korea, president, politics, corruption, OPEN program, administration, law.

References

1. Istoriya Konstitucii Respubliki Korea [History of the Constitution of the Republic of Korea] (*경세원*, Seoul, 2015).
2. Programma antikorrupcionnyh meropriyatii administracii g. Seula (OPEN)[The program of anti-corruption activities of the Seoul city administration (OPEN)] (*Journal of Democracy*, Seoul, 2016).

3. Asmolov K.V. Kul'turnoe vospriyatie korrupcii v Respublike Korea i KNDR. Mirovoi opyt borby s korrupciei [Cultural perceptions of corruption in the Republic of Korea and the DPRK. World experience in the fight against corruption] (Collection of materials of scientific seminars and discussion club meetings, Moscow, 2014).

4. Jong-sung You. Development of control of corruption in South Korea (GIGA, Australia, 2015).

5. Kalinowski, Thomas, Seoul Kim Corruption and Anti-Corruption Policies in Korea (GIGA, Seoul, 2014).

6. Facts about Korea (Korean Overseas Information Service, Seoul, 2015).

7. Cumings B. Korea's Place in the Sun. A Modern History (W.W. Norton & Company, New York, 2005).

About the authors:

Yerkin A. - 1st year Master degree Student of the Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abzhapparova B. - Doctor of Historical Sciences, Professor of the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Erkin Ә.С.- магистрант 1-курса кафедры востоковедения факультета международных отношений Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Абжанпарова Б.Ж.- д.и.н., профессор факультета международных отношений Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 2 (127)/2019, с. 117-125

<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 03.61.91

З.С. Ильясова¹, Ш.О. Кенбаев²

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: ¹zita.08@mail.ru, ²shok81@mail.ru)*

Арабская нация как метаэтническая общность

Аннотация. Арабы являются одним из самых многочисленных народов в мире, этногенез которых имел сложный процесс и включил в себя различные компоненты древних обществ Ближнего Востока и Северной Африки. Многие из этих компонентов не имеют близкого кровного родства с арабскими племенами, которые являются выходцами из Аравийского полуострова. Поэтому перед исследователями встает вопрос о выборе правильной дефиниции по отношению к арабам с точки зрения этнологии и антропологии. Таким образом, перед нами появляются три термина: этнос, народ и нация, каждый термин имеет собственное смысловое значение, отличающееся от других. В статье также проводится сравнительный анализ с арабскими аналогами этих терминов и даются обстоятельства их употребления в современных реалиях арабского мира.

Ключевые слова: арабская метаэтническая общность, арабская нация, шаб, уммах.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-117-125>

Во время изучения любой крупной общности людей современные исследователи апеллируют тремя основными концептами: «этнос», «народ» и «нация». Рассмотрим эти категории при помощи сравнительно-сопоставительного подхода. Первым и самым популярным в науке термином является «этнос». Слово имеет древнегреческое происхождение и первоначально использовалось для обозначения различных общностей людей, а также живых существ. Затем греческие мыслители стали употреблять этот термин в качестве определения для сообществ негреческого происхождения. И только в XIX веке с подачи немецкого ученого Адольфа Бастиана термин был введен в научный оборот [1, с. 2]. Однако хотелось бы отметить, что до сих пор не существует общепринятой смысловой нагрузки термина, так как категория и ее составляющая очень сложная организация, поэтому разные теоретические школы и направления ведут постоянную дискуссию в данном направлении. При этом исследователи понимают, что «этнос предполагает существование гомогенных, функциональных и статичных характеристик, которые отличают группу от других, обладающих иным набором подобных характеристик» [2]. Еще Макс Вебер предполагал, что этнос – «это принадлежность, которая объединена культурной однородностью и верой в общее происхождение» [3, с.32]. Но в целом есть две наиболее конкурентные идеи относительно происхождения этносов, которые могут базироваться в качестве «этносоциального организма» (Бромлей Ю.В.) или в качестве «биосоциального организма» (Гумилев Л.Н.). Эти теории формируются из более широкого спора между двумя школами этнологии примордиализма и конструктивизма. Примордиалистическая парадигма имеет два направления: социобиологическую и эволюционно-историческую. Первый тип примордиализма понимает этничность как биологический феномен, то есть связь через «кровь» и «гены» [4].

Идея Бромлея Ю.В. строилась на более ранних исследованиях Широкогорова С.М., который писал «этнос есть группа людей, говорящих на одном языке, признающих свое единое происхождение, обладающих комплексом обычаев, укладом жизни, хранимых и

освященных традиций и отличаемых ею от таковых других» [5]. Данное определение, которое было сделано еще в начале XX века согласуется с общим биологическим происхождением, однако в такую категорию не попадают многие общности. Поэтому во второй половине прошлого столетия стала формироваться другая концепция «социального единства». Согласно этому мнению, этнос «тесно связан с определенной человеческой популяцией как биологической общностью, но живет по законам социальным, т. е. управляется общественными законами» [5]. Именно на базе этой концепции сформировалось определение известного этнолога Бромлея Ю.В. По его мнению, этнос это – «это исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей, обладающих общими относительно стабильными особенностями языка, культуры и психики, а также сознанием своего единства и отличия от других подобных образований (самосознанием), фиксированным в самоназвании (этноним)» [5]. В оппозиции к этой теории этноса стоят исследования Гумилева Л.Н. Согласно его идее, этнос необходимо воспринимать как живое существо, у которого есть начало, рождение, подъем, зрелость, угасание и старость. В отличие от Бромлея Гумилев считал этнос географическим и природным явлением [1, с.2]. Исходя из вышесказанного, можно обозначить несколько важных маркеров этноса:

- Язык;
- Культуру;
- Этническое самосознание;
- Самоназвание.

Все эти маркеры или характеристики этноса формируются исключительно в соответствующих территориальных, природных, социальных, экономических, государственных и правовых условиях. Однако на рубеже XX-XXI веков стали формироваться новые дискуссии о важности религии в этногенезе, и важности её в качестве «жесткого маркера» идентичности. Некоторые идеи можно найти в работе С. Хантингтона «Столкновение цивилизаций». В мире есть общности, которые объединены религиозной идентичностью, тогда как языковая бесследно пропала. Например, литовские татары. Но данный вопрос все еще является дискуссионным и до конца не концептуализированным. При этом он имеет большие перспективы в будущем. Исследуя данные вопросы ученые делают вывод о том, что этнос это общность, складывающаяся на протяжении долгого и сложного естественноисторического пути, где каждый этап и деталь очень важны. На протяжении многих веков формируется определенное коллективное мышление, выраженное в желание единого существования за счет самовоспроизводства и увеличения популяции. Как говорит Махмудов Т.З., «самое интересное то, что общность эта уже осознаваема самими людьми, находит отражение в сознании своего единства и отличия от других общностей в наличии самоназвания или общего имени для своей группы» [5].

Учитывая эти и другие аспекты, известный ученый-этнолог Садохин А.П. дает новое и более объемное определение этноса. Согласно его определению «этнос» - это «*исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей, обладающих общими, относительно стабильными особенностями культуры (в том числе языка), а также сознанием своего единства и отличия от всех других подобных образований (самосознанием), фиксированным в самоназвании (этнониме)*» [6, с.285].

Популяризация и активное использование термина «этнос» в последние десятилетия связано с многомерностью понятия «народ». Именно применение дефиниции «этнос» дает возможность отчасти различить и дать разницу между категориями общностей. Из этого следует, что термин народ может употребляться в различных значениях. С одной стороны, как синоним понятия «этнос» для обозначения этнических групп, а с другой стороны, как надэтническая общность, где в одном государстве проживает большое количество различных этносов, а с третьей – как синоним понятия «население».

В социологической науке понятие «народ» имеет совсем иное значение. Народ это в первую очередь социальная конструкция, которая существенно сложнее, чем этнос в плане исторического развития и становления, задач и целей существования. Народ, в отличие от этноса, - организация искусственная, целенаправленная, мобилизованная для достижения определенной исторической цели [1, с.3]. Поэтому ученые дают следующие определения термину «народ» – это «*субъект истории; совокупность классов и социальных групп общества; население государства, страны*» [6, с.280].

Понятие «этнос» - одно из краеугольных категорий изучения определенной группы людей, связанных единой идентичностью на основе общего происхождения. При этом в советской и постсоветской этнографии прочно закрепился симбиоз понятий «этнос» и «народ». Однако некоторые исследователи считают необходимым разделять эти понятия, так как этнос может иметь разные уровни, тогда как народ - более структурированная организация, в частности, под ней понимается население отдельного государства. Таким образом, если «этнос» - понятие, получаемое путем изучения этногенеза отдельной общности людей, то «народ» - это понятие скорее политического характера, к примеру, советский народ или же многонациональный российский народ и т.д. Поэтому, по мнению некоторых исследователей, в случае если государство строится на принципах многоэтничности и формирования народа государства, то тогда целостность этноса нарушается в угоду целостности народа. Качественно меняется система отношений и структура общества, формируется социальная стратификация и классы, различные формы градации [3]. При формировании народа принято считать, что участвуют как минимум два этноса, однако в мировой практике гораздо большее количество. При этом необходимо понимать, что народ формируется не на любой основе концентрации нескольких этносов на единой территории, объединенной одним государством. Так как, если один этнос является местным по происхождению, а другие этносы пришлыми в результате исторических процессов, то это формирует иную реальность. Народ в большинстве случаев формируется тогда, когда разные этносы имеют одинаковые права на территорию государства, к примеру, в результате распада империи или формирования федерации, конфедерации и т.д.

Другим вопросом является роль этноса и этничности в народе. В целом, связь в народе с этносом сохраняется, однако также приобретает новые формы и измерения. В народе роль идентичности более сложная и многослойная, в особенности, в переходный период.

Помимо двух понятий «этнос» и «народ» также существует понятие «этничность», которое пришло в отечественную науку из западных исследований. «Этничностью» («ethnicity») принято именовать некоторые категории одного этноса, имеющие отличительные черты, либо набор определенных идентичностей, отличающихся от других представителей этого этноса. В западной науке этничность также имеет значение «совокупности характерных социокультурных черт, отличных от других представителей общности, имеющих биологическую связь». В советской, а затем и в постсоветской этнологии, закрепилось понятие «народность». Возникает вопрос, является ли термин «народность» тождественным западному понятию «этничность». Это такой же сложный вопрос, как при проведении границ между понятиями «этнос» и «народ». В целом границы между ними аналогичны.

Таким образом, *во-первых*, народ может быть населением определенного государства.

Во-вторых, народ - это историческая общность людей, качественно иной этап развития этноса.

В-третьих, народ можно воспринимать в качестве синонима нации, в особенности политической нации, о чем речь будет идти далее.

Следующая задача – рассмотреть разницу между понятиями «народ» и «нация». Некоторые исследователи, указывая на близость этих понятий, все же проводят грань между ними. В широком понимании «народ» имеет более обыденный и простой смысл.

В частности, по отношению политонимов или названия жителей стран. Народ Китая, народ Индии, народ России и т.д. то есть все жители страны, несмотря на этническую принадлежность [7]. В то же время «нация» - дефиниция более строгая. В понятии «нация» концентрируются более концептуализированные смыслы. Можно сказать, что «нация» - это следующая форма «народа» в рамках государственного территориального сообщества.

Принято считать, что понятие «нация» стало приобретать устойчивый смысл в связи с понятием «государство». Первая политическая унификация граждан в единое целое произошла в период Великой французской революции. В целом в этот период происходит институализация понятия «государство-нация» и формирования Вестфальской политической системы мира, где в качестве базиса государственного строительства рассматривалось население. То есть для суверенитета какого-либо государства необходимы территория, население, легитимное правление и признание других субъектов мировой политики. Поэтому остро встал вопрос об единении населения для формирования независимого государства на основе общих для всех интересов, принципов. Одним из первых это удалось Франции, где «французское словосочетание «государство-нация» (*etat-nation*) подразумевает образование, где государственные этносы полностью превращаются в народ, а народ превращается в государство. То есть в случае, когда народ производит структуру государства, возникает особый тип общества, где четко прослеживаются политические структуры и институты – это и есть нация» [1, с.4]. Можно сказать, что в отличие от предыдущих категорий и понятий «нация» - это сугубо политическое понятие. Согласно определению американского антрополога К. Вердери, «нация — это аспект политического и символического/идеологического порядка, а также мира социального взаимодействия и чувства» [7].

Именно понятие «нация» отождествляется с современным государством, в таких условиях как, например, национальная политика, общенациональное единение, политическая нация, Организация Объединенных Наций и т.д. Садохин А.П. дает следующее определения данной категории. Нация – это «исторический тип этноса; социально-экономическая целостность, которая складывается и воспроизводится на основе общности территории, экономических связей, языка, некоторых особенностей культуры, психологического склада и этнического самосознания» [6, с.281].

На основе вышесказанного можно сделать следующую градацию перехода любой общности от одного уровня социальной, культурной, политической структуры к другой структуре:

1. Этничность;
2. Этнос;
3. Народность;
4. Народ;
5. Нация.

При такой градации можно проследить эволюцию многих современных сообществ людей в различных уголках мира: от связи только на основе крови и биологической близости к идентичности на основе общих ценностей, территории и интересов существования. Используя эту модель, проследим развитие арабской нации и выделим особенности ее развития в исторической ретроспективе.

Арабы – это основное население государств, расположенных на территории Западной Азии и Северной Африки общей площадью 13 млн. км², имеющих общие геополитические, лингвистические и культурные особенности. Принято называть все арабские государства Арабским миром, который состоит из 22 стран, объединенных Лигой арабских государств. В Западной Азии находятся такие страны, как Иордания, Ирак, Ливан, Сирия и Палестина, а также страны Аравийского полуострова: Бахрейн, Йемен, Катар, Кувейт, Объединенные Арабские Эмираты, Оман и Саудовская Аравия. На территории Северной Африки находятся

Алжир, Египет, Ливия, Мавритания, Марокко, Судан и Тунис. Что касается Джибути, Сомали и Коморских островов, то они также относятся к Арабскому миру, хотя арабы там фактически являются меньшинством, но арабский язык считается одним из официальных. Статус 23-й арабской страны, Западной Сахары, до сих пор является спорным. Кроме того, арабы исторически проживают на территории Ирана и Турции, также в качестве эмигрантов в Западной Европе (2,5 млн.) и Северной Америке (около 10 млн.).

Родиной первых арабов является Аравийский полуостров, однако в марафоне исторических событий арабы быстро расселились на территории от Инда до Атлантического океана. В разные исторические периоды все эти земли входили в состав различных государственных объединений. Вначале это было единое государство, именуемое «Арабский халифат», где правила династия Омейядов (661-750 гг.), затем к власти пришла династия Аббасидов (750-1258 гг.). Если период правления Омейядов считается апогеем территориальных расширений, то период владычества династии Аббасидов - апогеем культурного развития Арабского халифата. Высокое культурное просвещение Аббасидского халифата не повлияло на целостность страны. Именно при династии Аббасидов начался распад единого Халифата на отдельные государства. Одной из первых отделилась самая дальняя провинция Халифата, Андалусия, которая образовала свое государство - Омейядский Эмират. Междоусобица и амбиции отдельных провинций и их правителей привели к окончательному раздроблению единого государства. Распад Халифата ознаменовал собой новый этап в сложном историческом процессе формирования современного Арабского Востока. Этатизация происходит во второй половине XX века на основе трех процессов в арабском мире: «*каумиия* (народность как «сообщество сердец и душ»), *асабийя* (объединение людей на основе родственных связей), *ватанийя* (отечество как территориальное единство)» [8, с.11]. Однако, еще в середине прошлого столетия в арабском мире высказывались скептические мнения по поводу строительства национальных государств. Так король Египта Фарук говорил, «что Египет – единственное арабское государство, все остальные – племена под национальными флагами» [9, с.102].

Арабская общность на всем пространстве Ближнего Востока и Северной Африки строится во многом вокруг единства религии, так как многие арабы являются мусульманами, хотя есть и христиане, друзы и т.д. Также идентичность строится вокруг общего литературного языка, который является государственным языком во всех арабских государствах. Но при этом необходимо отметить, что в каждой стране сильно влияние диалектов, иногда даже больше, чем литературного арабского языка. Есть также и другие маркеры идентичности, однако они могут иметь вариации от региона к региону и от страны к стране. Несмотря на то, что многие арабы в первую очередь будут идентифицировать себя с той страной, из которой они исторически происходят или к которой привязаны гражданством, но все же на макроуровне каждый араб чувствует свою принадлежность к арабской умме (нации).

Что касается арабской терминологии, арабы - это тот исторический случай, когда экзоним (или экзоэтноним) совпадает с эндонимом (или этноэндонимом). Хотя исторически были периоды, когда европейцы называли арабов другими именами, например, сарацинами, что в переводе с латыни означает «восточные люди». Такое название по отношению к кочующим племенам в Сирии упоминает греческий историк Птолемей в I-II вв. н.э. Данное название ретранслировалось на протяжении всего средневековья по отношению ко всем арабам. Или славяне давали экзоним *басурмане*, что связано в первую очередь с религиозной принадлежностью. При этом басурманами называли всех исповедующих ислам вне зависимости от этнического происхождения. Собственно термин араб, или самоназвание араб в арабской исторической традиции происходит от имени Ягруба ибн Кахтана [10, с.68].

Для определения структурной сущности арабов как социально-политического общества людей необходимо проанализировать некоторые дефиниции, распространенные

и релевантные среди арабского населения Ближнего Востока и Северной Африки. Существует 3 основных термина, это «шагб» («ب ع ش»), «кауум» («م وق») и «умма» («ق م ا»).

Шагб («ب ع ش») очень часто переводят на русский язык как народ. В арабском языке «шагб» с точки зрения лингвистического аспекта имеет два противоположных, даже антагонистических значения. Как отмечает один из первых составителей арабского толкового словаря «Китаб аль-Айн» аль-Халиля ибн Ахмада аль-Фарахида (умер 791 году), первое значение слова - «объединяться», а второе - «разделяться». При этом он указывает что «шагб» - это когда объединяются некоторые арабские племена [11, с.333]. А вот аль-Файрузабади (умер 1414 году), автор толкового словаря «аль-Камус аль-Мухит», указывает, что одно из значений слова «шагб» - это большое племя [12, с.101]. Более подробную информацию о значениях слова «шагб» приводит ибн Манзур (умер 1311 году) в «Лисан аль-Араб». Согласно его описанию «шагб» может иметь следующие значения: большое племя; район, в котором собрались представители одного племени; синоним термина «племя»; родоначальник, от которого ведут свою родословную племена; в некоторых трактовках «шагб» - это когда объединяются арабские племена и инородцы [13, с.2270].

Термин «шагб» приводится в Священном Коране в суре аль-Худжурат в аяте 13 сказано: *«О люди! Воистину, Мы создали вас из мужчины и женщины и сделали вас народами и племенами, чтобы вы узнавали друг друга, и самый почитаемый перед Аллахом среди вас — наиболее богобоязненный. Воистину, Аллах — Знающий, Ведающий»*. На арабском языке народы указаны как «шугуб» (множественное число от слова «шагб»), а племена как «кабаиль» (множественное число от слова «кабия»). В толковании этого аята известный богослов ат-Табари пишет, что шагб - это большое племя, тогда как кабия - это следующее по структуре подразделение. То есть шагб это, к примеру, *мудар* или *рабига*, тогда как кабия эта *тамим* из *мударов* или *бакр* из *рабига* [14, с.383].

В современном арабском языке «шагб» - это *«большая группа людей, населяющих определенные земли, подчиненных единой социальной системе в сочетании с обычаями и традициями и говорящих на одном языке»*. То есть данное определение в нынешней интерпретации можно соотнести с понятием «народ». Такое использование слова в значении «население одной страны» можно увидеть повсеместно на Ближнем Востоке и Северной Африке. К примеру, основным лозунгом во время арабской весны было *«ب ع ش لا»* («*народ требует смены режима*»).

Термин «кауум» («م وق») в арабском языке имеет более широкое значение, хотя в переводе на русский язык многие языковеды дают значение «народ» или «нация». Понятие «кауум» в современном широком понимании - это сообщество людей, которое в принципе синонимично с трактовками прошлых эпох. Такое же определение дает, в частности, аль-Файрузабади. Однако производное от слова каум, термин «кауамия», («*ق م و ق*») дает значение «национализм». Слово «кауум» довольно часто встречается в Коране, в особенности в обращении пророков к своим сообществам или населению, где они проживали (Сура аль-Аграф 59, 80 аят, сура Худ 50, 61 аят, аль-Бакара, 54 аят и т.д.). Таким образом, можно констатировать, что «кауум» имеет значение принадлежности к какой-то общности на основе территориальной и групповой идентичности.

Следующая довольно распространенная дефиниция - это термин «умма» («ق م ا»). Термин имеет в первую очередь религиозное происхождение. Данное слово в широком понимании имеет значение «сообщество» и скорее у него нет аналогов в других семитских языках. С другой стороны, существовал другой дискуссионный вопрос о том, встречалось ли в доисламской традиции употребление данного термина в арабском обществе. Если даже предположить его существование в эпоху *джахилии* (доисламский период истории арабов), активное использование его в исламских текстах затмило какое-либо раннее значение этого слова. Только в Коране слово «умма» употребляется 64 раза, в 30 случаях слово используется во множественном числе «уммам» [15, с.606-607]. При

этом слово имеет различные вариации в значениях в зависимости от места употребления в кораническом тексте. Однако общим значением является понятие «объединение людей на конфессиональной почве». Использование слова в таком значении существует испокон веков. До сегодняшнего дня мусульмане мира декларируют свою принадлежность к «исламской умме». В исламской традиции богословы признают разделение людей на этносы с точки зрения происхождения, крови, культуры и прочих особенностей, но запрещается превозносить один народ над другим. Поэтому во многом слово «умма» переводят как «нация». В этом случае термин «умма» несет в себе большое количество компонентов, в том числе этнических, но объединенных общей религией. С другой стороны, в последнее столетия в арабском мире стала активно использоваться дефиниция «арабская умма». Активное использование термина связано с процессом формирования государств на Ближнем Востоке в постколониальный период и связанным с этим процессом поиска пути интеграции между новыми субъектами мировой политики. Однако термин имеет более раннюю историю. Одним из первых средневековых авторов, кто концептуализировал понятие «арабская умма («нация»)», был ибн Халдун. Будучи великолепным социологом, он смотрел на арабов с точки зрения их перспектив в строительстве государств. Несмотря на то, что он дал им неутешительный прогноз, в целом он сделал многое для понимания сущности арабов как нации [16]. Сложность заключается в том, что в процесс становления нации арабы сделали очень большой путь от племен, населявших Южную Аравию, до громадного государства от Индии до Атлантического океана. В этот период многие народы арабизировались. Поэтому современный арабский мир -это красочная палитра различных рас, народов, культур и даже религий. Арабы Магриба не похожи на арабов Персидского залива. Египтяне не похожи на йеменцев и т.д.

Таким образом, арабы с научной точки зрения являются крупной нацией, сложенной из различных этноконфессиональных компонентов на протяжении долгого исторического процесса развития и этногенеза. Во многом арабы сложнее по своей структуре, чем многие другие крупные нации. Поэтому по отношению к арабам принято употреблять также термин «арабская метаэтническая общность». Это дает понимание того, что арабская нация включает как компоненты, традиционные для племенной системы Аравии, так и культуру и традиции оседлых земледельцев Ближнего Востока и Северной Африки.

Список литературы

1. Касумова И.Д. Понятийно-терминологический аспект национальной проблематики: соотношение понятий «этнос», «нация», «народ»//Скиф. Вопросы студенческой науки. -2017.- №10. - С.106-112.
2. Тишков. В., Этнология и политика. – М.: Научная публицистика, 2005. – 385 с.
3. Дугин А.Г. Этносоциология – М.: Академический проект, 2011. – 639 с.
4. Зарифуллина П. Народы и нации (традиционалистский подход) [Электрон.ресурс]. – 2012. – URL: <http://www.gumilev-center.ru/narody-i-nacii-tradicionalistskijj-podkhod/> (дата обращения: 06.02.2019)
5. Махмудов Т.З. Понятие этноса и других категорий этнических групп// Аналитика культурологи. -2013. –С.1-5. -URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-etnosa-i-druh-gih-kategoriy-etnicheskih-grupp> (дата обращения: 06.02.2019)
6. Садохин А.П. Этнология. - М.: Гардарики, 2006. – 287 с.
7. Соотношение понятий «народ» и «нация» [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: https://psyera.ru/sootnoshenie-ponyatiy-narod-i-naciya_8429.htm (дата обращения 06.02.2019)
8. Ахунов А.М. Основы этнографии арабских стран: учебное пособие/ А.М. Ахунов. – Казань: Казанский государственный университет, 2005. – 256 с.
9. Сатановский Е.Я, Кедми Я. Диалоги. – Москва: Изд-во «Э», 2017. – 256 с.

10. Ас-Самаани. Аль-Ансаб. Т.10. – Каир: Даира аль-Маариф аль-Усмани, 1980. – 497 с.
11. Аль-Халиль ибн Ахмад аль-Фарахиди. Китаб аль-Айн. Т.2. – Бейрут: Дар аль-кутуб аль-илмия, 2003.-428 с.
12. Мухаммад ибн Якуб аль-Файрузабади, аль-Камус аль-Мухит. - Бейрут: аль-Рисаля, 2005. – 1498 с.
13. Ибн Манзур. Лисан аль-Араб. - Каир: Дар аль-Маариф, 2010. - 4980 с.
14. Ат-Табари, Тафсир ат-Табари в 26 томах, Том 21, - Гиза: Хаджр, 2001. – 623 с.
15. Abdullah al-Ahsan. The Quranic concept of Ummah // Institute of Muslim Minority Affairs Journal. – 1986. – Т.7. N2. – С. 606-616. DOI: 10.1080/13602008608716004
16. Ибрахим аль-Матруди. Ман аль-араб инда ибн Халдун? [Электронный ресурс]. – 2016. – URL: <http://www.alriyadh.com/1548381> (дата обращения 06.02.2019)

З.С. Ильясова, Ш.О. Кенбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Араб ұлты метаэтникалық қоғамдастық ретінде

Аннотация. Арабтар - әлемдегі ең көп тараған халықтардың бірі. Олардың этногенезі Таяу Шығыс және Солтүстік Африканың ежелгі қоғамының әртүрлі компоненттері құрамын қамтыған күрделі процесс. Бұл компоненттердің көбі Араб түбегінде пайда болған тайпалармен жақын қандас туыстық қатынасы жоқ. Сондықтан, зерттеушілер этнология мен антропология тұрғысынан арабтарға қатысты дұрыс анықтаманы таңдау мәселесіне тап болады. Мақалада зерттеуіміздегі үш термин - этнос, халық және ұлт, әр терминнің өз семаникалық мағынасы бар, ол басқалардан ерекшеленеді. Сонымен қатар мақалада осы терминдердің араб тіліндегі баламаларымен салыстырмалы талдау жасалып, олардың қазіргі заманғы араб әлеміндегі қолданылу жағдайлары келтіріледі.

Түйін сөздер: Араб метаэтникалық қоғамдастық, араб ұлты, шаб, умма.

Z.S. Ilyassova, Sh.O. Kenbayev

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The Arab nation as a meta-ethnic community

Abstract. The Arabs are one of the most numerous Nations in the world, whose ethno genesis was a complex process and included various components of the ancient societies of the Middle East and North Africa. Many of these components are not closely related to Arab tribes from the Arabian Peninsula. Therefore, the researchers face the question of choosing the correct definition in relation to the Arabs in terms of Ethnology and anthropology. Thus, before us there are three terms: ethnos, people and nation, each term has its own meaning different from the other. The article also provides a comparative analysis with the Arabic analogues of these terms and the circumstances of their usage in the modern realities of the Arab world.

Key words: Arabic meta-ethnic community, Arab nation, shagb, ummah.

References

1. Kasumova I.D. Ponyatijno-terminologicheskij aspekt nacional'noj problematiki: sootnosheniya ponyatij «ehtnos», «naciya», «narod» [The conceptual and terminological aspect of national issues: the relationship of the concepts of “ethnos”, “nation”, “people”]. (Skif, Voprosy studencheskoj nauki, 2017)
2. Tishkov V., Ehtnologiya i politika [Ethnology and politics]. (Scientific journalism, Moscow, 2005)
3. Dugin A.G. Ehtnosociologiya [Ethnosociology] (Academic project, Moscow, 2011).
4. Zarifullina P. Narody i nacji (tradicionalistskij podhod) [Peoples and nations]. Available at <http://www.gumilev-center.ru/narody-i-nacii-tradicionalistskijj-podkhod/> (Accessed: 06.02.2019)

5. Mahmudov T.Z. Ponyatie ehtnosa i drugih kategorij ehtnicheskih grupp [The concept of ethnos and other categories of ethnic groups]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-etnosa-i-drugih-kategoriy-etnicheskih-grupp> (accessed: 06.02.2019)
6. Sadohin A.P. Ehtnologiya, [Ethnology] (Gardariki, Moscow, 2006).
7. Sootnosheniya ponyatij «narod» i «naciya» [The relationship between the concepts of «people» and «nation»] Available at: https://psyera.ru/sootnoshenie-ponyatij-narod-i-naciya_8429.htm (Accessed: 06.02.2019)
8. Ahunov A.M. Osnovy ehtnografii arabskih stran: uchebnoe posobie. [Basics of Ethnography of the Arab countries: a training manual] (Kazan State University Kazan, 2005)
9. Satanovskij E.YA, Kedmi YA. Dialogi [Dialogues] (EH, Moscow, 2017.)
10. As-Samaani. Al'-Ansab. T.10. (Daira al'-Maarif al'-Usmani, Kair, 1980, 497 p.)
11. Al'-Halil' ibn Ahmad al'-Farahidi. Kitab al'-Ajn,T.2. (Dar al'-kutub al'-ilmiya, Bejrut, 2003, 428 p.).
12. Muhammad ibn Yakub al'-Fajruzabadi. al'-Kamus al'-Muhit (al'-Risalya, Bejrut, 2005, 1498) .
13. Ibn Manzur Lisan al'-Arab. (Dar al'-Maarif, Kair,2010)
14. At-Tabari. Tafsir at-Tabari. V. 21 (Hadzhr, Giza, 2001).
15. Abdullah al-Ahsan, The Quranic concept of Ummah, Institute of Muslim Minority Affairs Journal, 2(7), 606-616(1986)
16. Ibrahim al'-Matrudi. Man al'-arab inda ibn Haldun. Available at: <http://www.alriyadh.com/1548381> (accessed: 06.02.2019)

Сведения об авторах:

Ильсова З.С. – к.и.н., и.о.профессора кафедры востоковедения, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Кенбаев Ш.О. – магистрант 2 курса специальности «Востоковедение», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Казахстан.

Цыасова З.С. – Candidate of Historical Sciences, Acting Prof., Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Кенбаев Ш.О. – 2-year Master degree Student, specialty - Oriental Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan

XҒТАР 03.41.91

Г.А. Кунанбаева¹, Т. З. Кайыркент²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: ¹*guldana.kunanbaeva@mail.ru*, ²*kairkentz@mail.ru*)

Шынжаң өлкесіндегі буддизм ескерткіштері және оларды зерттеудегі қытай тарихнамасы

Аңдатпа. Бұл мақалада Қытай Халық Республикасы аумағында орналасқан ежелгі үңгірлік кешендерді зерттеу тарихы қарастырылған. Бұрынғы Шығыс Түркістан өлкесінде орналасқан ескерткіштерді зерттеген қытай ғалымдарының еңбектеріне сараптама жасалған және жалпы тарихнамасы сипатталған. Қытай зерттеушілері бұл аймаққа назарын ХІХ ғ. басында аударды, сол кезеңнен бастап 2000 жылдарға дейін буддизм ескерткіштеріне арналған зерттеу ғылыми еңбектері мақалада хронологиялық ретте беріліп, сипатталған. Аталған буддизм ескерткіштерін зерттеу жұмыстары Қазақстан ғылымы үшін өзекті, себебі Шынжаң-Ұйғыр автономиялық аудан аумағында ежелден бері түркі тілдес халықтар тіршілік еткен, сондықтан бұл өлкенің тарихи-мәдени мұрасы қазақ халқына да ортақ.

Түйін сөздер: Буддизм, ғибадатхана, үңгірлік кешен, Дуньхуан, Могао, Цяньфодун, Қызыл үңгірлері, Безеклік.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-126-133>

Кіріспе. Қытайда буддизм дінінің таралуымен үңгірлік ғибадатханалар пайда болды, олар көбінесе батыс аймақтарда таралған. Бұл ғибадатханалар үнділік үлгіде салынғанымен, уақыт өте келе өзге жергілікті діндердің, кейінірек ислам дінінің де әсерінен өзгерістерге ұшыраған. Әртүрлі мәдениеттер мен діндердің тоғысуында орналасуы бұл үңгірлік кешендердің тарихи және мәдени маңыздылығын арттырады.

Буддизм идеясының алғашқы насихаттаушылары Қытайда біздің дәуіріміздің бастапқы кезеңінде, Шығыс Хань династиясы тұсында пайда болды. Одан кейінгі Вэй және Цзинь династиялары, Оңтүстік және Солтүстік династиялардың басқаруы кезінде буддизм жылдам таралды. Суй және Тан династиялары кезеңінде, YI-IX ғасырлар аралығы бұл діннің гүлденген шағы болды.

Мақсаты. Буддистік діни ғимараттар Қытай аумағында осыдан екі мың жыл бұрын салына бастады және өзінің салыну үлгісінде үнділік ғибадатханаларға ұқсас болды. Қытайдың дәстүрлі мәдениетін зерттеушілер бұл құрылыстарға аса қызығушылық танытқан, және бұл тақырыпқа көптеген еңбектер бар. Бұл мақаланың мақсаты аталған еңбектерге сараптама жасау және Шынжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы буддизм ескерткіштерінің зерттелу тарихнамасын жасау. Сонымен қатар бұл мақала Қытай аумағында өмір сүріп жатқан қандас бауырларымыз бен туыс халықтармен мәдени байланысты нығайтуға септігін тигізуіне бағытталған.

Зерттелу тарихы. Шынжаң-Ұйғыр автономиясы ауданында үңгірлік ғибадатханалар бүгінгі күнге дейін сақталған, олар Цяньфодун немесе ұйғырша «Мың үй» деген атпен белгілі үңгірлер кешенінің құрамдас бөлігі. Бұл кешенге қазіргі Ганьсу провинциясында орналасқан Могао үңгірлері, Дуньхуан кешені, Шынжаң өлкесіндегі Қызыл, Безеклік үңгірлері, Құмтұра т.б. жатқызылады. Бұл үңгірлік ғибадатханалар өзен жағалауларындағы биік жарқабақ-жартастарға, үңгір іспетті қазылған. Шынжаң ғибадатханалары жақсы

сақталуымен және ерте соғылуымен ерекшеленеді. Олар көбінесе Тұрфан, Күшәр, Хотан, Ақсу қалаларында шоғырланған.

Шынжаң өлкесіндегі ғибадатханалар өзінің сәулет өнерімен және қабырғасындағы суреттерімен белгілі. Бұл суреттер буддизмнің пайда болуы туралы және Будда туралы аңыздарды бейнелейді. Шынжаңның үңгірлік өнерінде Үндістан, Қытай, Греция және Парсы елінің сурет және мүсін стильдері араласқанымен, өзіндік жергілікті ерекшелігі байқалады.

Қызыл үңгірлік ғибадатханалары Қытайдың батыс аймақтарындағы ең ірі және Қытайдағы ең көне құрылыстар. Олардың салынуы III ғ. (Шығыс Хань династиясының соңғы билік жылдарына) тұстас келеді, V-VII ғасырларға дейін қазылған. Қызыл ғибадатханасында 236 үңгір бар, оның 135-і жақсы сақталған. Он мың шаршы метр ауданда 80 әртүрлі қабырға суреттері мен мүсіндер орналасқан.

XIX ғ. Шынжаңға саяхаттап барған шетелдіктер Қызыл үңгірлеріне үлкен нұқсан келтірді. 1961 жылы Мемлекеттік Кеңес Қызыл үңгірлерін маңызды қорғалатын объект деп жариялап, оның реставрациясына қаражат бөлді.

Безеклік үңгірлер кешені Шынжаңның шығысында, Тұрфан қаласының солтүстік-шығысына қарай 50 км жерде орналасқан. Кешенге 83 үңгір кіреді, бұл үңгірлер Оңтүстік және Солтүстік патшалықтар кезеңінде (420-589) соғыла бастаған. Ұйғыр қағанаты тұсында, Шынжаңға исламның таралуымен бұл ғибадатханалар құлдырады. Безеклік үңгірлік ғибадатханаларының ерекшелігі қабырғалық суреттер арасында ұйғыр құрбан шалушылық пен манихейліктің бейнеленуі кездеседі [1, 45-48 б.].

Буддизм архитектурасы ескерткіштерінің бастапқы зерттелу және ашылу тарихын XIX ғ. соңында XX ғ. басында тарихшы Фу Синян «Қытай өнерінің жинақтамасы» (1998) атты монографиясында баяндаған. Бұл еңбегінде автор мерзімдеуге және мәдени тиістілігіне мән берді. Чжан Юйван «Будда ғибадатханасының құрылысы» (2007) және «Будда ғибадатханасы» (2005) деп аталатын монографияларында ескерткіштер классификациясын ұсынды. Ол бойынша, будда ғибадатханаларын үңгірлік ғибадатханалар, тау ғибадатханалары, монастырь және бау-бақшалы ғибадатханалар деп топтастыруға болады.

Ерекше атап өтерлік еңбек – Су Байдың іргелі еңбегі, он алты томнан тұратын «Қытай үңгірлік ғибадатханаларын зерттеу» энциклопедиясы (1996). Бұл еңбекте Дуньхуан, Лунмэнь, Юнган, Майцзишань және Сянтаншань будда ғибадатханалары сипатталған. Энциклопедияда автор бұрынғы зерттеулердің нәтижелері мен белгілі болған археологиялық мәліметтер келтірген.

Қытайдың батыс аймақтарындағы (қазіргі Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы және Ганьсу провинциясы) будда ғибадатханалары зерттеушілердің назарын XIX ғасырда аударды. 1802 жылдан бастап әскери губернатор Сун Юнь (1752–1836) Шыңжаңның географиялық анықтамалығын жасау мақсатымен шенеуніктерді жіберген. Тарихшы Ци Юньси жазған (1751-1815) «Шекаралас аймақтардың тарихын» да атап өткен жөн. Сюй Сун Дуньхуан үңгірінің пайда болу уақытын алғаш рет жазып алған және «Батыс аймақтардың су жолдары» атты еңбегінде және басқа бірқатар еңбектерінде Шығыс Түркістан аумағын толық суреттеген. Атап өтерлігі, Цин дәуірі кезінде қазіргі Шыңжаң аймағын қамтитын жерлерде айдауда жүрген шенеуніктер үшін әдеби шығармашылық – уақыт өткізудің дәстүрлі тәсілі болатын. Бұл әдеби шығармалар, әдетте, маңызды географиялық мағлұматтарды қамтыды. Тарихшы Ци Юннің (1724-1805) «Үрімші поэмасы» және Сюй Найгудың (1785-1835) «Мың Будда үйі поэмасы» осындай шығармаларға мысал бола алады.

Дуньхуан үңгірлік кешені XX ғасырда әлем зерттеушілерінің назарын аударды. Цин империясы бұл кезде құлдырауға ұшырап, кешенді толыққанды зерттей алмады, сондай-ақ батыс державаларының экспедицияларына тыйым салуға әлі келмеді. 1883 жылы Цзянь Сяовань Дуньхуан үңгірлері жайында баяндама жазды, кейін ол ағылшын археологы Аурел

Стейннің Шыңжаңдағы экспедициясында аудармашы қызметін атқарды. Цзянь Сяовань Стейнге Дуньхуан үңгірлерінің сақтаушысы, монах Ван Юаньлунмен тіл табысуға және ағылшындардың үңгірге кіруіне рұқсат алуға жәрдемдесті.

Гоминьдан республикасы тұсында тарихшылардың негізгі ұстанған бағыты Дуньхуан ескерткіштерінің классификациясын жасап, оларды зерттеуді жалғастыру. Бұл зерттеуде Пекин ұлттық университеті елеулі орын алды. Университет профессоры Чэн Ваньли 1925 жылы Дуньхуан экспедициясына қатысып, үңгірлер құрылысының басталуын 336 жылға жатқызды. Кейінірек 1947 жылы жарияланған «Дуньхуан тау үңгірлеріндегі жазулар» еңбегінде Тан династиясы беделділерінің бейнелері, басқа династиялармен салыстырғанда, әлдеқайда ірі жазылғандығын аңғарып, бұдан ғибадатхананың безендірілуінде тандық компоненттердің басымдылығы туралы қорытынды жасады. Сонымен бірге, Чэн Ваньли қабырғалардың беткі қабатының химиялық анализіне сараптама жасап, Дуньхуан үңгірлерінде ғибадатханалық кешен қандай жағдайларда пайда болғандығын анықтағысы келді. 1931 жылы Чэн Ваньли Дунфан журналында «Дуньхуан үңгірлеріндегі буддизм өнерінің жүйесі» мақаласын жариялады, мұнда көбінесе П.Пелльо мен А.Стейн материалдарына сүйенді[2].

Дуньхуан мәселесіне арналып жазылған жұмыстардың ішінде Лю Фудың «Дуньхуан қолжазбаларын» (1925), және дәл сондай атаумен белгілі Чэнь Юаньнің 1931 жылы басылып шыққан еңбегін атап өткен жөн. Батыстықтарға зерттеу өткізуге тыйым салынғанына қарамастан, 1928-1931 өткен қытай-швед экспедициясы үлкен маңызға ие болды. Атақты швед саяхатшысы және географ Свен Хедин (1865-1952), 5 айға созылған талқылаудан кейін, қытайлық жақтың бірқатар шарттарына келісіп, Орталық Азияда археологиялық жұмыстар өткізуге рұқсат алды. Бұл шарттардың ең маңыздысы - табылған мұралардың барлығы Қытай аумағынан шығарылмайды және мемлекеттің меншігінде қалады. Екінші шарт – зерттеу тобының құрамында он қытайлық зерттеушінің болуы. Экспедицияның басқарушысы болып археолог және тарихшы Сюй Сюшен (1888-1976), ал бас археолог болып Пекин университетінде оқытушының көмекшісі қызметін атқарып жүрген Хуан Вэньби (1893-1966) тағайындалды. Экспедицияның мақсаты – Гоби шөлі мен Моңғолияны зерттеу, оның барысында Тарым бассейніндегі оазистер мен Тұрфан жазығындағы ханьдік фортификациялардың қазба жұмыстары жүргізілді. Қытай-швед экспедициясының нәтижесінде Қызыл үңгірлік ғибадатханалар кешені ашылды. Сонымен бірге әртүрлі тілдерде жақылған қолжазбалар табылды. Лобнор көлінен оңтүстікке қарай, Үрімші қаласының маңайында швед археологы Фольк Бергман (1902-1946) Сяохэ қабірін, оның ішінде Хань дәуірінен Тан дәуіріне дейінгі уақыт мерзіміне жатқызылатын буддизм өнерінің үлгілерін тапты. Экспедицияның толық нәтижелері 1954 жылы «Каогу» журналында «Тұрфан жайында археологиялық есеп» атты мақалада жарияланды.

Келесі жылдары Хуан Вэньби Шығыс Түркістан археологиясы бойынша бірқатар іргелі еңбектер жазды. Бұл еңбектер автор дүниеден өткенде ғана жарық көрді: 1981 жылы «Солтүстік-батыс Қытай тарихы бойынша мақалалар жинағы», ал 1984 жылы «Шыңжаң туралы археологиялық есеп». Ең маңызды еңбектерінің бірі болып «Тонаудан кейін сақталып қалған Дуньхуан қолжазбалар тізімі» монографиясы және «Хуан Вэньбидің 1927-1930 жылдардағы Моңғолия мен Шыңжаңға экспедициясының күнделіктері» саналады. Бұл еңбектердің де тек 1990 жылдары, кеш басылып шығуы 1937 жылы Жапониямен басталған соғыс, кейін Екінші дүниежүзілік соғыс және азаматтық соғыс кесірінен Қытайда қалыптасқан тұрақсыз әлеуметтік-саяси жағдайға байланысты. 1944 жылы Дуньхуан мәдени мұраларын зерттеу үшін ғылыми-зерттеу институты құрылды (қысқаша Дуньхуан институты), оның миссиясы кешеннің мұраларын зерттеу және қорғау болды. Бұл кезеңде Дуньхуан үңгірлік кешенінің архитектурасын зерттеумен Сяо Мо айналысты. Сяо Мо ерте заманнан Тан династиясы заманына дейінгі кезеңге жататын архитектуралық құрылыстардың түрлеріне сипаттама беріп, «Дуньхуан үңгірлерінің архитектурасын

зерттеу» атты ауқымды еңбек жазды. Сол жылы ғибадатханалық сурет өнерінің зерттеушісі Ли Юй Могао үңгірлерінде бір жыл өткізіп, иконография мен олардың мерзімделуімен айналысты. Оның еңбегі ары қарай жүргізілген жұмыстарға негіз болды [3].

Могао кешені Миншань тауының етегінде, қазіргі Ганьсу провинциясындағы Дуньхуан қаласынан 25 км жерде орналасқан. 1987 жылы ЮНЕСКО әлемдік мәдени мұра тізіміне енгізілді. Могао үңгірлерінің теңдесіз тарихи құндылығы бар. Олардың ішіндегі жазу ескерткіштері Батыс Қытайда өмір сүрген халықтардың өмір салтының, экономика, мәдениет, өнер, басқа халықтармен қатынастары саласының әртүрлі аспектілерін бейнелейді. Бұл үңгірлер кешенінің атауы алғаш рет VI ғасырдың соңына жататын суй манускриптерінде кездеседі және «Аласа үңгірлер» немесе «Шөлді биіктіктегі үңгірлер» деп аударылуы мүмкін. 1900 жылы Могао үңгірінен қолжазбалардың табылуынан кейін, буддизм ғибадатханалық дәстүрді зерттеуде өзгерістер болды. Табылған ондаған мың қолжазбалар мен жәдігерлерді барлық әлем тарихшылары мен археологтары қытайлық жақтан ешбір қарсылықсыз елден әкетіп жатты. 1903 жылы қытай палеографы Е. Чанши (1849-1917) Могао үңгірлерінде жібек суреттер мен қолжазбалар тапқанымен, бұл коллекцияға өз құқығын бекіте алмады. Коллекцияның үлкен бөлігін 1907-1908 жылдары А.Стейн мен П.Пелльо Лондон және Париж қалаларына көшірді. П.Пелльо кейбір маңызды бұрама қағаздардың үлгілерін Пекин қаласында ұсынғаннан кейін қытай зерттеушілері бұл коллекцияға қызығушылық танытты. 1909-1910 жылдары қытай ғалымдары Жуй Ван, Суй Цзыпэй және Лу Цзилян Дуньхуанды зерттеген кезде, қытай үкіметі коллекцияның қалған бөлігін астанаға көшіруді талап етті. Осы кезеңнен бастап қана үкіметтің буддизм мұраларын деген немқұрайлығы оларды зерттеуге және қорғап қалуға деген ынтамен алмасты. 1910 жылы қытай ғалымы Ло Чжэньяоның арқасында ағату және білім беру министрі қолжазбаларды астанаға көшіру туралы қаулы қабылдады. Дуньхуаннан Пекинге қолжазбаларды тасымалдауды ұйымдастыру жұмысына тарихшы Фу Боашу жауапты болып тағайындалды. Осы 8687 қолжазба қазіргі кезде де Қытай Ұлттық кітапханасы коллекциясының негізгі және ең маңызды бөлігі болып есептеледі. Кейінгі уақытта ҚҰК мемлекеттік қаржыландыру арқылы Дуньхуан қолжазбалар санын 16 мыңға жеткізе алды [4].

Жалпы, бұл кезеңде репрессиялардың екі ірі толқыны байқалады. Бірінші кезеңі (1911-1915) президент Юань Шикайдың әрекетімен байланысты, оның пікірінше буддистік ұйымдар халықтың қаражатын өзінде жинақтап, мемлекеттің қаржылық ресурстарын шектейді деп есептеді, және мұндай ұйымдардың жұмысын тоқтатуға тырысты. Екінші толқын 1927-1930 жылдарға сәйкес келеді, бұл жылдары Гоминьдан республикасы батыстандыру және модернизация саясаты аясында, буддизмді прогресс үшін кедергі деп есептеп, онымен белсенді күрес жүргізді. Бұған қарамастан, орыс кезеңде қазіргі Хэнань провинциясында орналасқан Лунмэнь және Шаньси провинциясындағы Юньган ғибадатханалық үңгірлері ашылып, жоғарыда аталған Дуньхуан кешені белсенді зерттелді.

Азаматтық соғыс аяқталып, 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін мемлекеттік басқару толық Коммунистік партияның қолына өтті. Мемлекетте марксизм идеологиясы үстемдік етті, ол бойынша кез-келген дін, оның ішінде буддизм де ырымшылдыққа жатқызылып, прогресс жолындағы кертартпа күш деп саналды. Сондықтан, ҚХР кез-келген діни іс-әрекеттерді қатаң бақылауға алды. Археология мен тарих идеологиялық теке-тұрыстың құралы ретінде пайдаланылды.

1949 жылы ҚХР құрылуынан кейін қытай зерттеушілері Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы аймағында орналасқан буддизм ғибадатханалық кешендерді жүйелі түрде зерттей бастады. 1953 жылы Шыңжаңда материалдық мәдениет ескерткіштерін зерттеу тобы құрылды, сонымен қатар археологиялық қазбалар мен ескерткіштердің сақталуына жауапты ұйымдар ашылды. Нәтижесінде, бұрын белгісіз болған, Хань дәуірінен бастап (б.з.д. 206 жыл – б.з. 220 жыл) Тан династиясына дейінгі (618-907) әртүрлі хронологиялық

кезеңдерге жататын буддизм архитектурасының ескерткіштері ашылды. 1961 жылы Дуньхуан ғылыми-зерттеу орталығының басқарушысы, әрі суретші Чан Шухун қытай археологы және будда ғибадатханаларын зерттеуші Янь Вэньчжумен бірігіп басқарған жаңа зерттеу тобы Шынжаңның бірқатар тау үңгірлері мен монастырьлерді зерттеуге кірісіп, олардың мерзімделуін қайта қарастырды. Су Байдың жазуы бойынша, анықталған мерзім бастапқы нұсқадан үлкен айырмашылығы бар, себебі ғалымдар Могай үңгірлерімен салыстыру тәсілін қолданды. Бұл зерттеудің соңында Чан Шухун 1966 жылы жарық көрген «Шынжаңның үңгірлік өнері» монографиясын жазды. Хуан Вэньби, ҚХР құрылуынан кейін Қытай ғылым академиясының археология Институтының қызметкері ретінде Шынжаң-Ұйғыр аймағын зерттеуді жалғастырып, көптеген жаңа ескерткіштерді ашты. Оның жұмыстары және басқа археологтардың еңбектері 1983 жылы Шынжаңның археологиялық зерттеулер Институты басып шығарған «Шынжаң археологиясына 30 жыл» монографиясында біріктірілді.

1966-1976 жылдардағы «Ұлы мәдени революция» барлық қытай ғылымына зардабын тигізді, оның ішінде археология да құлдырауға ұшырады. Он жыл бойы археолог-ғалымдар репрессияларға ұшырап, мәдени ескерткіштер мен өнер туындылары ескі заманның қалдықтары деп саналып жойыла бастады. Ғибадатханаларды зерттеу тек 1978 жылы ашық есік саясаты жарияланғаннан кейін ғана жаңғыртылды [5].

Буддизм храмдарының зерттеулері осы кезеңде сандық және сапалық жағынан жаңа деңгейге жетті. Қытайлық зерттеушілердің жаңа туындылары будда храмдарының зерттеулері бойынша тар және нақты мәселелерге арналды, оларды мынадай маңызды тақырыптарға бөлуге болады:

- 1) будда храмдарының мерзімделуі;
- 2) классификациясы;
- 3) сәулеттік орналасуы және құрылымы;
- 4) ғибадатхананың безендірілуінде сурет өнері объектілерін зерттеу.

Буддизм храмдарының жіктелу проблемалары, қазірдің өзінде бұрыннан бар жіктеу схемаларына сәйкес келмейтін жаңа будда ғибадатханаларының ашылуымен байланысты болды. Мысалы, Су Бай тұжырымдамасы бойынша храмдар құрылымы эволюциясының екі негізгі кезеңін - Шығыс Хань және Солтүстік пен Оңтүстік династиялар дәуіріне бөлуге болады. Біріншісі буддистік ғибадатхананың орталығындағы ступалардың үнділік үлгіден қытай пагодасына біртіндеп ұқсауымен сипатталады. Ступаның ортасында, әдетте, үлкен, алтынмен қапталған немесе қола Будданың мүсіні орналастырылған, оның айналасында еркін жүріп, салт-жораларды орындауға арналған. Буддалық манускриптердің эволюциясындағы екінші кезең Су Бай - Солтүстік және Оңтүстік династиялар уақытына жатқызады, будда ғибадатханасының ортасында көптеген пагодалармен және артқы бөлігінде Будда залы орналасады [6].

Тағы да бір зерттеуші, Ли Юньон Су Бай концепциясын дамытып, Суй (581-618) және Тан дәуірінің (618-907) ғибадатханаларының ерекшеліктерін сипаттады, оларда сарай сәулетінің элементтерін айқындап, сондай-ақ Қытайдың оңтүстік аймақтарының мәдени элементтерінің солтүстікте маңызды әсерін көрсете білді. Ли Чонфенгтің «Үнді үңгірлік ғибадатханалары мен пагодасы бар қытай үңгірлік ғибадатханаларымен салыстыру» атты монографиясы Солтүстік Вэй дәуірінің будда ғибадатханасының (386-534) конструкциялық құрылысына арналды.

2001 жылы Дуньхуан мәдениеті мен өнерінің энциклопедиялық басылымының жарыққа шығуы Дуньхуан мұрасын зерттеуде маңызды оқиға болды, онда Дуньхуан сайттары және олардың тарихи кезеңдері туралы статистикалық деректер көрсетілген. Қытайдың Будда мәдениетінің құрылымын зерттеген Солтүстік Қытай технологиялық университетінің профессоры Чжан Бонь «Қытай буддизм құрылыстарының кеңістігін зерттеу» деп аталатын мақаласы буддизм сәулет өнерін жобалау процесін сипаттайды және осы үрдіске әсер ететін негізгі факторларды анықтайды. Бұл мақалада Қытайдағы буддизм сәулет өнеріне тек қана

ежелгі Үндістанның әсері ғана емес, Орта Азияның архитектурасының ерекшеліктері де сіңген. Будда ғибадатханаларына арналған соңғы туындылардың арасында Чжан Юхань жазған «Қытайдағы буддистік монастырьларының сәулетіне арналған дәрістерін» айта кету қажет. Бұл еңбекте монастырьлардың даму үрдісі мен бөлмелерінің орналасу үлгілері келтірілген. Жаңа ғасырға қадам басқан кезеңде, көптеген зерттеушілер өз жұмыстарын буддизм ғибадатханаларының типологиясы мәселесіне арнады. Мысал ретінде, 2005 жылы жарыққа шыққан Чжан Юванның «Буддизм үңгірлік ғибадатханалары» монографиясында құрылыстарды келесідей жіктеген:

- 1) қазіргі заманға дейін сақталып қалған;
- 2) ішінара бұзылған ғибадатханалар;
- 3) толығымен бұзылған ғибадатханалар.

Ли Юнь - будда ғибадатханаларын зерттеушілері арасында ең жас ғалымдардың бірі. Оның монографиясында «Үңгірлік ғибадатханалар мен монастырьлардың классификациясы, орналасуы және иконографиясы» монографиясында Будда храмы Қытайда буддизм таралғаннан кейін екі-үш ғасырдан соң ғана пайда болғанын айтады. Сонымен қатар, зерттеуші үңгірлік ғибадатханалардың келесі жіктелуін ұсынады: медитация үңгірлері, рәсімдер өткізілетін үңгірлері және монахтардың күнделікті өміріне арналған үңгірлер. XX ғасырдың екінші жартысында Қызыл үңгірлік ғибадатханалар кешені белсенді зерттелді. Архитектуралық ерекшеліктерін ескере отырып, Су Бай 1997 жылы Қызыл үңгірлерінің құрылысының үш кезеңін бөліп қарастырды:

- Бірінші кезең: 310 ± 80 жж. - 350 ± 60 жж.;
- Екінші кезең: 395 ± 65 жж. - 465 ± 64 жж.;
- Үшінші кезең: 545 ± 75 жж. - 685 ± 65 жж.

Хо Сюйчу мен Ван Цзяньлинь бұл кезеңдестірумен келіспей, 1993 жылы өздерінің нұсқасын ұсынды:

- Бірінші кезең: III ғ. ортасынан IV ғ. ортасына дейін;
- Екінші кезең: IV ғ. ортасынан V ғ. соңына дейін;
- Үшінші кезең: VI-VII ғасырлар;
- Төртінші кезең: VIII-IX ғасырлар.

ЧАО Хуашань 1990 жылы Қызыл үңгірлерінде далалық зерттеулер жүргізіп, нәтижелерін 2004 жылы Пекин университетінде қорғаған диссертациясында жинақтады. Резюме екі жылдан соң, «Восток и Запад» журналында ағылшын тілінде басып шығарылды. Қызыл үңгірлеріне қатысты басылымдар көбінесе иконографиялық зерттеулер болып табылады. Қызыл үңгірлерінің буддизм өнерін зерттеген қытай тарихшылары, 2000 жылдары Будда өмірінің көріністері туралы көптеген еңбектерін басып шығарды. Цзя Иньидің Қызыл және Дуньхуан үңгірлерінің жазбаларын салыстыру зерттеулері де назар аударарлық еңбек болып табылады (2006) [7].

Будда ғибадатханаларын зерттеудің түрлі тарихи кезеңдері белгілі бір саяси үрдістерімен қатар жүрді. Оларды XIX ғасырдың аяғынан бастап анық байқауға болады. Қытайдағы будда ғибадатханаларын зерттеудің қазіргі кезеңі ғылыми жұмыстарға идеологиялық әсердің айтарлықтай әлсіреуімен, сондай-ақ әлемдік ғылымның ғаламдық контексіне енуімен сипатталады.

Буддизм ғибадатханаларын зерттеу үрдісі жыл сайын қарқынды дамып келеді, егер осы қарқын сақталатын болса, алдағы бірнеше жылда бұл зерттеу өзекті мәселелермен жаңа деңгейге жетеді. Бұған қоса, соңғы бірнеше жыл ішінде Орталық Азия Қытай үкіметі үшін 2013 жылы «Жаңа Жібек жолы» кең ауқымды ынтымақтастық жобасының аясында саяси маңызды аймаққа айналып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Ма Пинь Янь (马品彦) Религия в Синьцзяне. - М.: «Межконтинентальное издательство Китая», 2005. – 45-48 б.
2. Международный проект Дуньхуан [Электрон. ресурс]. – 2010.- URL: <http://idp.bl.uk/pages/collections.a4d> (дата обращения: 20.10.2018)
3. Ян Гуанюй Культура и история Дуньхуана как центра взаимодействия восточной и западной цивилизации [Электрон. ресурс]. – 2017. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-i-istoriya-dunhuana-kak-tsentra-vzaimodeystviya-vostochnoy-i-zapadnoy-tsivilizatsiy> (дата обращения: 21.10.2018)
4. Ян Гуанюй Дуньхуан и пещеры Могао - посланники культурных связей востока и запада [Электрон. ресурс]. – 2017. -URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29820812>. (дата обращения: 20.10.2018)
5. Прусевич О.Е. Китайская историография изучения ранних буддийских храмов на территории Китая // Электронный архив НГУ-2016. - URL: <http://lib.nsu.ru:8081/xmlui/handle/nsu/11374>. (жүгіну уақыты: 23.10.2018).
6. Ли Чунфэн Чжуньинь фоцзяо шикусы бицзяо яньцзю [李崇峰. 中印佛教石窟寺比较研究] Қытай және үнді будда үңгірлерінің салыстырмалы зерттеулері. Бэйцзин дасюэ чубаньшэ, 2003. - 78-90 б.
7. Ду Цзюэ Эрши гэ чжунго хань чуань фосы дэ пинмянь буцзюй яньцзю [杜季月. 二十个中国汉传佛寺的平面布局研究 // 西安建筑科技大学] Жиырма Хань будда ғибадатханаларының орналасуын зерттеу // Сиань цзяньчжу кэцзи дасюэ, 2013. - 3-5 б.

Г.А. Кунанбаева, Т. З. Кайыркен

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Буддийские памятники в Синьцзянском крае и историография их изучения

Аннотация. В данной статье рассмотрена история изучения буддийских храмов, находящихся на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района (СУАР) в Китае. В работе приведен анализ работ китайских ученых, посвященных памятникам буддизма в Восточном Туркестане, а также описывается историография данных исследований. Первые китайские ученые-археологи прибыли в СУАР в начале XIX века. В статье в хронологическом порядке, с начала XIX века по 2000 год, рассмотрены и описаны труды о памятниках буддизма в Синьцзянском крае. Исследования памятников СУАР являются актуальными и для Казахстана, так как издревле этот регион населяют тюркоязычные народы, в том числе и казахи. Культурно-историческое наследие данного региона является важным для казахского народа.

Ключевые слова: буддизм, храм, пещерный комплекс, Дуньхуан, Могао, Цяньфодун, пещеры Кизил, Безеклик.

G. A.Kunanbayeva, T. Z.Kairken

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Buddhist monuments in the Xinjiang region and the historiography of their study

Abstract. This article describes the history of the study of Buddhist temples located in the Xinjiang Uygur Autonomous Region (XUAR) in China. The following work includes analysis of the works of Chinese scientists on the Buddhist monuments of East Turkestan, also describes the historiography of these studies. The first Chinese scientists and archaeologists arrived in XUAR at the beginning of the 19th century, the article reviews and describes the works from that period to the year 2000 in chronological order. Studies of the monuments of XUAR are relevant for Kazakhstan as well, since ancient times this region has been inhabited by Turkic peoples, including the Kazakhs.

Key words: Buddhism, temple, cave complex, Dunhuang, Mogao, Qianfodong, Kizil caves, Bezeklik.

References

1. Ma Pin Yan (马品彦) *Religiya v Sintszyane [Religion in Xinjiang]* («Mezhkontinentalnoe izdatelstvo Kitaya», Moscow, 2005)
2. *Mezhdunarodnyiy proekt Dunhuan [International Dunhuang project]*. Available at: <http://idp.bl.uk/pages/collections.a4d>. (accessed 20.10.2018).
3. Yang Guangyu *Kultura i istoriya Dunhuana kak tsentra vzaimodeystviya vostochnoy i zapadnoy tsivilizatsii [Culture and history of Dunhuang as a center of interaction between eastern and western civilizations]*. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-i-istoriya-dunhuana-kak-tsentra-vzaimodeystviya-vostochnoy-i-zapadnoy-tsivilizatsiy>. (accessed 21.10.2018).
4. Yang Guangyu *Dunhuan i peschery Mogao - poslanniki kulturnyih svyazey vostoka i zapada [Dunhuang and Mogao caves - cultural communication envoys between East and West]*. Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29820812>. (accessed: 20.10.2018)
5. Prusevich O.E. *Kitayskaya istoriografiya izucheniya rannih buddiyskih hramov na territorii Kitaya [Chinese historiography of the study of early Buddhist temples in China]*. NGU electronic archive.
6. 李崇峰. *中印佛教石窟寺比較研究*. 北京大学出版社. Li Chongfen *Zhong yin fojiao shiku si bijiao yanjiu*. Beijing daxue chubanshe [A Comparative Study of Chinese and Indian Buddhist Cave Temples. Beijing university press]. -2003. – pp.78-90.
7. 杜季月. *二十个中国汉传佛寺的平面布局研究* 西安建筑科技大学. Du Jiyue *Ershi ge zhongguo hanchuan fose de pingmian buju yanjiu*. Xian jianzhu keji daxue. [Research on the plane layout of twenty Chinese Buddhism temples. Xian university of architecture and technology], 2013.

Авторлар туралы мәлімет:

Құнанбаева Г.А. - Шығыстану кафедрасының 2 курс магистранты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Кайыркен Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, Шығыстану кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Құнанбаева Г.А. – Master degree Student, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Кайыркен Т.З. – Doctor of Historical Studies, Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XҒТАР 13.17.65

Г.Қ. Құрманғали

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: guka_1979@mail.ru)

Судан мәдениетіндегі туризмнің орны: тарихы мен қазіргі жағдайы

Аңдатпа. Туризм – әлемдік экономиканың қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі. Қазіргі заманғы халықаралық туризм әр елдің экономикасында көшбасшы орынды иеленіп, қуатты ғаламдық индустрия болып саналады. Мақалада туризм саласының қазіргі жағдайы мен даму ерекшеліктері, Судандағы жетекші туристік бағыттар талқыланады. XVII-XXI ғасырлардағы туризм тарихының негізгі мәселелері талданады. Судандағы туристер баратын көрікті жерлер мен ең алғашқы туристік қызметтердің ашылуына шолу жасалады.

Суданның туризм индустриясының тарихи дамуын талдау Суданның экономика мен мәдениетке қосқан үлесін анықтау үшін маңызды. XIXXX ғасырлардағы халықтың қоғамдық өміріндегі туризмнің алатын орнына ерекше назар аударылды. Сонымен қатар бұл индустрияны дамыту үшін бұқаралық ақпарат арқылы жарнамалау біріншіден, шетелдік инвестицияны тартуға, екіншіден, туристерді қызықтыруға мүмкіндік беретіні сияқты мәселелер қарастырылды.

Түйін сөздер: туризм индустриясы, қоғам, даму, қазіргі заман, Судан, қонақ үй, турист, экономика.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-134-141>

Туризм соңғы жылдары әлемдік индустрия саласында ең қарқынды дамып жатқан салалардың бірі. XX ғасырдың ортасы мен XXI ғасырдың басында статистикалық мәліметтер бойынша туристердің саны 25тен 697 миллионға көтерілген. Көп елдерде туризм жалпы ішкі өнімнің қалыптасуына, қосымша жұмыс орнын ашуға, сыртқы сауда балансының белсенділігіне ерекше ықпал етеді. Аталған индустрия ең табыс көп түсетін бизнестің бірі болып, маңызы жылданжылға артуда. Дүниежүзілік Туристік Ұйымның келтірген мәліметтері бойынша туризм мықты индустрияға айналып, өндірістіксервистік нарық айналымының 10-12 пайызын құрап отыр[1, 58].

Туризм мемлекеттің экономикалық дамуына, туризмі жақсы дамыған жерлерде өмір сүретін халықтың әлеуметтікмәдени үдерістеріне, ғылыми және әлеуметтіксаяси өміріне, тұрмыс салтына ғана емес, сонымен қатар мемлекетаралық қатынастар саласында халықтар мен өркениеттердің өзара іс-қимылына ерекше әсер етеді. Яғни аталған индустрия жалпы ішкі өнімнің ұлғаюына, қосымша жұмыс орнының ашылуына және оның дамуына ықпалы зор.

Соңғы жылдары Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы араб елдері әлемдегі дамушы және дамыған туристік орталықтарға айналуға. Әлемдік Экономикалық Форумның сарапшылары саяхат пен туризм секторы бойынша бәсекеге қабілетті елдердің көрсеткішін жариялаған. Ол бойынша араб елдері арасында Біріккен Араб Әмірліктері мен Катар, Бахрейн сынды мемлекеттер бастап тұр [2]. Аталған араб мемлекеттерінде көлік және туризм инфрақұрылымы өте жақсы дамыған, жоғары санаттағы жұмысшы кадрларына ие, туристік қызметтер қолжетімді саналады. БАӘінде әлемдік деңгейдегі ірі әуе торабы, маркетингтік саясат және ауқымды жарнама науқандарын жүргізу шетелдік туристерді тартудың басты шарты болып отыр.

Солтүстік Африкадағы араб елдері арасында Египет, Тунисте де туризм индустриясы тез қарқында дамуда: «Қазіргі кезде барлық араб елдері халықаралық туризмді дамытуды қолға алып отыр. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка туристік нарықтағы қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттер. Қазір туристерді Египет көп қабылдап жатыр. Парсы шығанағындағы елдердің ішінде БАӘ, Бахрейн, Сауд Арабиясында туризм біршама дамыған. Ірі туристік жобалар Катар мен Оман сұлтанатында іске асып жатыр» [3, 37 б.]. Туризм бұл жерлерде ұлттық экономиканың ең алдыңғы қатарлы салаларының бірі болып отыр.

Жоғарыда айтылған араб мемлекеттерінің әрқайсысы туризм индустриясының жағдайы мен даму ерекшелігі бойынша елдің сол аймағындағы нақты бір тобы болып саналады. Мысалы, Египет пен Тунис туризм саласының дамуына ұзақ уақыт ерекше назар аударып келеді [4, 14-25 б.], ал Суданда туризм индустриясы кенже қалып келе жатқан сала болып табылады. Бұл жерде мәдени тарихи ескерткіштердің аясы өте кең, табиғиклиматтық жағдайы да туризмді дамытуға қолайлы. Алайда Солтүстік Африкада орналасқан бұл мемлекеттің туристік қызметтердің жоғары деңгейін көрсету үшін қаржылық ресурсы өте төмен.

Қазіргі кезде араб әлемінде кең таралған туризм салаларын былайша топтауға болады:

– экотуризм, яғни медицина немесе сауықтыру туризмі. Таудың таза ауасы, минералды сумен емдеу тәсілімен қатар өте тамаша табиғи ландшафтарға зиярат жасау;

– мәдени туризм: ғылыми мақсаттағы саяхат, тарихи жерлерге, мұражайларға бару, елдегі көне ескерткіштерді тамашалау және жергілікті ұлттық фольклормен танысу басты мақсат болып табылады. Осы мәдени туризм индустриясы Египет пен Тунис сынды араб елдеріне тән. ЮНЕСКО ұйымы жариялаған «Әлемдік мұра» нысандарының тізіміне кіретін әртүрлі мәдени ескерткіштердің көпшілігі осы мекендерде орналасқан. Сахара шөліне саяхат, шығыс халықтарының салтдәстүрі, бәдәуилердің өмірі, тұрмысымен таныстыруды мақсат ететін бұл саланың маңызы өте зор.

Араб елдері тәуелсіздік алған соң әлеуметтік-экономикалық маңызы бар бағдарламалар жасап, оны іске асыруда алдыңғы қатарға шыққан. Мемлекеттік инвестицияның басым бөлігі туризм индустриясына бөлінді. Соңғы кездері болып жатқан экономикалық реформалардың нәтижесінде мемлекеттің туризм саласына құйып жатқан қаржылары азайып отыр. Оның орнын жергілікті жеке және шетелдік капиталдар тартылуда. Сонымен қатар туризмнің объектілерін жекешелендіру бағдарламасы қолға алынып жатыр.

Алайда біз қарастырып отырған Судандағы жоғарыда аталған туризм салаларының дамуы өте төмен деңгейде. Оны дамытуға мемлекеттің қауқары жетпей отыр. Себебі елдің әлеуметтік-экономикалық факторлары оның дамуын тежеп отыр. 1980 жылы Судан Бүкіләлемдік Туризм Ұйымының мүшелігінен шығып, 2003 жылы қайтадан қабылданғанымен, жылдық жарнасын төлей алмағандықтан қайтадан мүшеліктен шығып қалады. Колумбияда бас хатшы және оның командасымен жасалған келіссөздерден кейін Судан қарызын 25 жылда төлеуге қол қояды. Осының нәтижесінде елдегі туризмді дамыту үшін бірқатар жобалар жасалынып, шетелдік инвесторлар тартылуда. Судан аталған саланы дамыту үшін Ресей және Түркиямен қарымқатынастар орнатуда. Мысалы 2016 жылы Ресей мен Судан арасында орыс және судан студенттерін алмасу арқылы білім беру туризмін дамытуды қолға алатыны туралы сөз қозғалған [5]. Егер білім беру саласын дамытатын болса, бүгінгі студенттер болашақта екі ел арасында туристер легінің көбеюіне, оларға қажетті қызметтер көрсетуде таптырмайтын шетелдік мамандар болатын еді. Егер шетелдік студенттер Суданға келетін болса, онда ел қазынасы олардың оқуы (егер ол ақылы болса), тамағы, тұратын жері, транспорт пен қыдыруы үшін жұмсаған ақшасымен толығып, экономикасы 3 %-ға көтеріледі. Бүкіләлемдік жастар, студенттер және білім беру туристік конфедерациясының мәліметі бойынша соңғы бес жылда шетелге білім алу немесе тіл үйрену мақсатында баратын студенттердің саны 40% өскені туралы мәлімдеген.

Суданда бүгінгі таңда жүзге жуық туристік компаниялар тіркелген. Солардың ішінде «Шири» турагенттігі. 20 жылдық тәжірибесі бар бұл компания туристік қала Мероэ, Порт-Судан қонақ үй комплексіне, алСабалаага комплексіне, алГедариф отеліне инвестиция құйып, Судан туризмінің дамуына үлес қосып жатыр. Осы сияқты ірі компаниялар Суданға туристік индустрияға инвестиция құйса, заманауи туристік қызметтерді (төрт, бес жұлдызды қонақ үйлер, экзотикалық тағамдар, заманауи көлік түрлері және т.б.) дамытуға үлкен мүмкіндік туар еді.

Қытай туристерін Суданға тарту мәселесі бойынша екі ел арасында келісімге қол қойылған. Ол бойынша Қытай тарапы Суданға келген туристерді қабылдау талаптарға сай болуын қатаң ескертіп отыр. Бұл туристер қабылдайтын ел үшін үлкен жауапкершілік, әрі мемлекет үшін үлкен пайда болмақ. Яғни заманауи қонақ үйлер салу, қызмет көрсетушілер жүйесін жаңғырту, дамыту, туристік нысандарды материалдықтехникалық жабдықтау.

Көп жылдарға созылған қақтығыстар мен тұрақсыздық жағдайлар елдің көп бөлігінде туристік саяхаттар үшін жарамсыз болып отыр. Оны қайта қалпына келтіруге Судан экономикасы сын көтермейтіні белгілі, сондықтан бұл мәселені шешу үшін дамыған мемлекеттер қол ұшын сқзып отыр. Катар 2014 жылы тарихи ескерткіштерді қорғау және мұражайлар ашу үшін 135 млн. \$ ақша аударған. Ол 29 жобаны іске асыруға жұмсалады деп жоспарланған.

Түркия президенті Режеп Тайып Ердоғанның Суданға сапарының нәтижесінде Қызыл теңіздегі Суакин аралы 99 жылға Анкараның иелігіне берілді. Бұл елсіз арал 1517-1865 жж. Осман империясына тиесілі жер болған еді. Үш ғасырдан кейін Түркия президенті Суакин аралындағы ескі мешітті қайтадан қалпына келтіріп, ол жерді курортты елді мекенге айналдырғысы келеді. Судан мемлекетіне де келетін пайда бар: әлемдік маңызы бар тарихи орын қалпына келтіріледі, қарапайым халыққа жұмыс орны ашылады, экологияны қорғау және қалпына келтіріледі, шетелдік туристердің саны өседі.

Дамыған араб елдерімен салыстырғанда Судан Республикасында туризм индустриясы артта қалып келе жатқан сала. Дегенмен де аталған елдегі туризмнің өзіндік тарихы бар.

Судан сияқты мемлекеттер өз территориясында туризмді дамытуды қолға кеш алды. Ең алғашқы туристер Еуропадан бұл елге тек орта ғасырларда біренсаран ғана келген болатын. Судан туралы мәліметтер ХҮІІІХ ғасырлардағы саяхатшылардың жазбаларында кездеседі. Туризмді дамыту құралдарының бірі сервистік қызмет екені белгілі, бұл қызмет түрі сол кезеңде Суданда мүлдем дамымаған. Саяхаттаушыларға Суданда жергілікті шенеуніктердің, саудагерлердің, тіпті қарапайым халықтың үйлері қонақ үйдің қызметі ретінде ұсынылып отырған. Гид, яғни саяхатты ұйымдастырушы, аудармашы қызметін басшылықтың ұсынысы бойынша жалдаған, алайда олар жергілікті жерді жақсы білгенімен, адамдармен қарымқатынас жасау барысында тәжірибелері жоқ еді. Туристерді тарту үшін бұл қызмет түрі өте маңызды рөл атқарады. Алайда гидтердің туристерге көрсеткен қызметі туризмді дамыту үшін жеткіліксіз болды. Міне, осындай жағдайлар Судандағы туризм саласын дамытуға өз кедергісін келтіріп отырған.

Алғашқы еуропалықтар Суданға 1821 жылы түрікегипет билігі орнағаннан кейін табан тіреген. Алғашқы кезде туристер немесе саяхатшыларға ешқандай жағдай жасалынбаған: «Шетелдік адам пәтерді бірінші рет жалға алған кезде, сөзсіз, сапасыз үйге ие болады, себебі ең жақсы орындарды өзінен бұрын келген адам жалдап алған еді. Мұнда ол мүмкіндігінше өзі орналасып алуы тиіс, себебі үй иесі оған төрт қабырғадан басқа ешнәрсе бермейді» [6, 200 б.]. Жалпы алғанда, ХҮІІІ ғасырда Египеттің қол астында болған Судан жеке туристік дестинация саналған жоқ. ХІХ ғасырға дейін Африкадағы бұл араб елінде ірі қала орталықтары болмады. Нашар игерілген және белгілі емес жерлер, сонымен бірге қызмет көрсету өте төмен саналғандықтан шетелдік саяхатшыларды бұл ел қызықтырмады. Кейбір деректер бойынша Судан: «өркениеттен алыс жабайы, саяхат жасауға өте қиын қуаң

жерлі» деп суреттелген. Міне, осындай пікірлер елдегі туризм саласы дамуының кенже қалуы себептерінің бірі болып табылады.

XX ғасырдың басында Судандағы туризмнің өркендеуіне елде ағылшындардың ықпалы күшейіп, Ұлыбритания мен Египеттің бірігіп басқаратын аймағы деп жарияланған соң әсер етті. Еуропалықтар Суданға жиі келе бастады. Ең алғашқы қонақ үйлердің негізін қалаған шетелдіктер болатын. Ніл жағалауында орналасқан Хартум мен Омдурман, Қызыл теңіз жағалауына жақын қалалар Суакин мен ПортСуданда елдегі бірінші отелдер ашылған. Кондоминиумнен кейін халық саны, сонымен қатар сириялық, гректер, армяндар, копттар және еуропа елдерінен де бірқатар өкілдер ПортСудан, Хартум, ВадМедани, Доногола, Шенди сынды қалаларға орналаса бастады. Олар саудасаттықтың, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылықтың дамуына өз үлестерін қосты. Тіпті аталған салалармен қатар транспорт пен құрылыста тәжірибелі мамандармен қамтамасыз ету үшін шетелдік мамандар шақыртылды. Осының нәтижесінде Африкадағы араб еліне саяхатшылар мен саудагерлерге жалпы пайдалану және туристік мұқтажды қанағаттандыру үшін инфрақұрылымдар салынды.

Суданда шетелдік билік орнағаннан кейінгі он жылдан соң батыстық үлгідегі ең алғашқы туристік кәсіпорындар ашыла бастады. Мысалы, XX ғасырдың басында Суакин қаласына келген грек туризм мен саяхат бюросын ашқан. Судан территориясындағы «Триазия» деген бірінші қонақ үй де осы қалада болған: «1902 жылы елді ағылшындар мен египеттіктер басқарған жылдардың басында Хартумда бірінші класты үлкен қонақ үй ашылды. Бұл оқиға туралы 1904 жылы сириялық газетте жарияланған, ал лорд Кромерге жасаған есепте Хартумға 1904 жылы қыста 498 турист келгені жайында баяндалған. Кейін, 1910 жылы кіші кәсіпорындардың ашылуымен қатар, үлкен қонақ үй және алҚаср көшесіндегі қонақ үй туралы баяндалады» [7, 50 б.]. Бұл қонақ үйлердің негізгі міндеті туристерді емес, ең алдымен мемлекеттік және компания қызметкерлерін қабылдау болған.

Египет және түрік басшылары Суданды көп уақыт билеген кезеңінде бұл ел үшін ешқандай жағдай жасамаған, әсіресе, жолдың сапасы өте төмен болған. Ал, туризм саласын дамытудағы түйінді мәселелердің бірі – жол-көлік инфрақұрылымын бір ізге келтіру. Көлік жолдары тек І дүниежүзілік соғыстан кейін ғана қолға алына бастады [8, 184 б.]. Сол кезеңде көбінесе қатынас құралы ретінде судағы көлік түрлері мен түйе, есек, ат пайдаланылған. Ал, темір жол торабы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында салынды. Демек, өткен ғасырдың басына дейін Судан елінің транспорт инфрақұрылымы төмен дәрежеде болған. Оған себеп елдің Египеттің көлеңкесінде қалып қоюы.

Елдің туристік беделін қалыптастыруда мемлекет аумағында, сонымен қатар шет елдерде сәулет, археологиялық, мәдени ескерткіштері мен табиғи көрнекті жерлеріне жарнама жасалуы керек. Отарлық режим кезінде Судан туралы ақпарат басқа елдерге таратылмаған. Ондай хабарламалар жасалған күнде де, ол Египет жаңалықтарымен бірге беріліп отырады. Себебі мұны көрген әлем халықтары бұл екі мемлекетті бір деп ойлау үшін жасалынған. Осындай Суданға жарнама жасалмауы елдегі туризм бизнесінің дамуына және туристік индустрияны дамытуға қажетті инфрақұрылымды өзгертуі үшін үлкен кедергі келтірген, сондықтан сұраныс болмады. Алайда XX ғасырдың бас кезінде Судан туризмін насихаттауда египет жазушысы Мұхаммед Хусейн Хайкалдың орны ерекше деп айтуға болады. Жазушы көршілес елге сапар шегіп, қонақ үйде өткізген күндері мен елдегі көрікті жерлер туралы «Судандағы 10 күн» деген шығармасында тамаша суреттеген [9]. Бұл да жарнаманың бір түрі болып табылады. Осындай жарнаманың арқасында тұрақты экономикалық өсуге мүмкіндік беретін пайдалы саланы дамыту саясатын қолдау керек. Себебі Бүкіләлемдік туристік ұйымның болжауы бойынша халықаралық туристердің саны 2020 жылы 1,6 млрд адамға жетеді деп жоспарлап отыр. Еуропаға баратын саяхатшылардың саны азайып, Азия, Африка елдеріне көбеюі мүмкін деген болжам жасап отыр. Осы елдердің қатарына кіру үшін Судан туризм индустриясын дамытуды мемлекеттік деңгейде қолға алуда. Үкімет туризмді дамыту бойынша шараларды жоспарлаған кезде халықтың

экономикалық, әлеуметтік және мәдени қажеттілігін басты назарда ұстау керек. Туризмнің негізі саналатын қоршаған ортаны сақтауға және оның индустриалық жағынан да дамуын талап етуге тиіс. Саяхатшылардың басқа мәдениетке қызығушылығы, жарнаманың көп болуы, Судан туралы ақпараттың қол жетімді болуы туризмді дамытудың басты қағидасы саналады.

XX ғасырдағы жалпы әлемдік туристік серпіліс Суданға да әсер етті. XX ғасырдың екінші жартысында Суданда жаңа туристік объектілер жобасы жасалынып, орта және шағын бизнестің дамуына жол ашылды. Бірақ бірден жетістіктерге жетіп, туристердің легін қабылдауға дайын болмады. Себебі, біріншіден, саяхатшыларға арналған сервистік қызметтің, әсіресе, жақсы жабдықталған қонақ үйдің жоқтығымен түсіндіруге болады. Екіншіден, туристік көрнекті орындардың аздығы және болған күнде де оның қараусыз қалуы. Бұл мәселелер мемлекеттік деңгейде қарастырылып, туристік қызметті реттеу мен халықтың тарихи және мәдени мұрасын өркендету үшін жұмыстар қолға алынды. Туристер келетін орындарды толықтай жабдықтау, көрікті жерлерлі сақтау және шетелдік серіктестермен байланыстар орнату сынды бағдарламалар жасалынды. Яғни, саяхатшыларға қызмет көрсететін жеке кәсіпорындардың туристер баратын орындарды жабдықтау, экскурсия жоспары жасалып, аймақтық және әлемдік ұйымдармен іскерлік байланысты дамыту және басқа да атқаратын міндеттері болды.

Судан тарихындағы өткен ғасырдың 50-жылдары елге туристердің келуі біршама көбейген кезең болып саналады. Жеке меншіктің иесі кәсіпкерлер бұл мүмкіндікті тиімді пайдаланды: көрікті жерлер орналасқан елді мекенді таңдап, оны толықтай жабдықтады. Сонымен қатар жергілікті халық пен кәсіпкерлер үшін аз ғана табыс әкелетін сувенирлер сату ісі де қолға алынды. Осылайша XX ғасырда туристік индустрияның дамуы біршама жолға қойыла бастады.

Судандағы туризм индустриясының дамуына шетелдік мамандар да үлес қосты. Оған себеп елге келуші туристердің талабының өсуі еді. Экономиканың негізгі бір саласы саналатын туризмнен түсіп отырған табысты азайтып алмау, саяхатшылардың талабын орындау үшін тәжірибесі мол мамандар қажет болды. Мұндай мамандарға кәсіпкерлер ғана емес мемлекеттің өзі де мұқтаж еді, сондықтан да гректік мистер Фукс, ағылшындық Стивен Стритер, Джон Хоукс сынды азаматтармен келісімшарт жасаланылып, елге шақыртылған. Тіпті кейбір деректер бойынша Судан мен Италия арасында 90-жылдары экономикалық қарымқатынасқа қол қойылды. Ол бойынша Италия туризмді дамытуға көмек көрсетуді өз мойнына алған [7, 76-78 б.]. Арнайы шақыртылған мамандардың Судан туризмінің дамуына қосқан үлесі зор.

Ең алғашқы туристік офистер мен қонақ үйлер құрылғаннан бастап 1980 ж. дейін Судандағы туризм индустриясы бірқатар белестерден өтіп, жоғары дәреже жетті. Мысалы, шалғай аудандардың өзінде қонақ үйлер салынды, туристік фирмалар елдегі аудандарда, тіпті мемлекеттен тыс елдерде өздерінің филиалдары мен бюроларын ашты. Күні бүгінге дейін бұл туристік офистер жұмыстарын әлі де жалғастырып жатыр. Қазіргі кезде ежелгі ескерткіштерді зиярат ету, ландшафты саябақтар мен қорықтарға бару, Қызыл теңізде су астына саяхат: дайв-туризмнің санын көбейту сынды турлар ұйымдастырады.

Бүгінгі таңда Суданға келетін туристердің орташа жасы – 55-60 жас. Бұдан шығатын қорытынды Судан тек демалысты өткізетін емес, рухани дамитын жер болып табылады. Жергілікті билік туристердің легін көбейту үшін визалық режимді өзгерту, шетелдіктерді елде еркін жүруіне тиым салынған заңды алып тастау, батыстың төлеу жүйесін енгізу сияқты жұмыстарды қолға алатынын хабарлаған. Соңғы жылдары Суданға келетін туристер жайында туризм министрі Мұхаммед Абдул Карим алХад былай дейді: «2005 жылы Суданға 52 мың шетелдік келсе, ал 2012 жылы бұл сандар жарты миллионға өскен, ол қазынаға 600 млн. долларға жуық пайда әкелген» [10]. Демек бұл цифрлар болашақта Суданның туризм индустриясы елдегі экономиканың дамуына үлес қосатынын дәлелдеп

отыр. Аталған саланы дамытуды қолға алған мемлекет 2018 жылы Африка континетінде ең алғаш рет теңіз жарысын Суданда өткізді [11]. Осындай жарыстарды жылдың барлық мезгілінде өткізу үшін табиғи жағдайы, сонымен қатар Ақ Ніл мен Көгілдір Нілдің қосылған жері (өзеннің тереңдігі, судың тығыздығы) өте қолайлы деп таңдалған. Хартумдағы «Формула1» жарысының ресми ашылуына президент көмекшісі Абдел Рахман асСадик пен Хартум привинциясының спорт және жастар министрі АлЙасаа Садиқ атТадж қатысты. Осыданақ бұл шараның мемлекет үшін қаншалықты маңызды екенін айқындауға болады.

Негізі Судан арабтарға аң аулау мен сафари үшін қызық болса, еуропалық туристер мұнда жағажайда демалып, дайвинг пен снорклингпен айналысады немесе елдегі көрікті, тарихи жерлерді аралайды. Судандағы туристерді қызықтыратын орындардың бірі – нубиялық пирамидалар. Елде 300 жуық пирамидалар бар, олар әлі толық зерттелмеген. Пирамида орналасқан жерге баратын көлік инфраструктурасын дамыту, экскурсиялық бағдарламалар жасап, ұлттық құндылықтарды насихаттайтын кәдесый сататын орындарды ашып, туристер легін көбейту керек. Сол арқылы Судан әлем нарығында өзіндік орын алады деп жоспарлануда.

Егер экономикада ұлттық бәсекелестік мемлекеттің экономикалық дамуымен анықталатын болса, туризмде елдің мәдениетімен екішеленеді. Сапалы туристикалық қызмет түрлерін ұйымдастыру үшін туризмнің жаңа бағыттары ашылууда. Мәдени туризм дегеніміз бір елдің мәдениетін үйрену, мәдени фестивальдар немесе сайыстарға қатысу, ежелгі, көне ескерткіштерді көру мақсатында саяхаттау. Демек Судан бүгінгі таңда туризмнің осы саласын дамытуды қолға алып отыр. Себебі, бұл елде көне ескерткіштер, пирамидалар өте көп. Тіпті әлі толық зерттелмеген олар құпияға толы десек те болады. Әлемдегі ең табысты бизнестің бірі саналатын туризм Суданда да жалпы ішкі өнімнің көтерілуіне, қосымша жұмыс орындарының ашылуына ықпал етіп отыр. Басқа дамыған елдермен, тіпті көрші мемлекет, кезінде бір мемлекет саналған Египетпен салыстырғанда туризм индустриясы әлдеқайда төмен екені белгілі. Алайда экономикасына сай дамып отырған туриндустрия судандық қалалардың келбетін өзгертті: көшелерде қонақ үйлер бой көтерді, тұрақты туристік рейстер пайда болды. Судан өте бай мемлекет болмағандықтан, «Ritz-Carlton», «Intercontinental» сынды бай қонақ үйлер емес, туристерге көршілес Египетте кең танылмай «Sindbad», «Sunrice», «Siva» деген қонақ үй желілерін ашуға инвестиция тарту керек. Сонымен қатар бүгінгі таңда Суданда жоқ жабық туристік зоналарды құру, туристерге қауіпсіздік шараларын ұйымдастыру, жергілікті халыққа туризм индустриясының елдің экономикасы үшін өте маңызды екенін түсіндіру жұмыстарын жасау қолға алынып отыр.

Сонымен қатар қазіргі кезде бұл индустрияны дамыту үшін жарнама жасау, басқа елдермен қарымқатынасты нығайтуды қолға алу керек. Елді бұқаралық ақпарат арқылы жарнамалау біріншіден, шетелдік инвестицияны тартуға, екіншіден, туристерді қызықтыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Судан республикасында туризм индустриясын дамыту экономиканың табысты салаларының біріне айналууда, елдің туристік потенциалын көтеруде, мәдени-тарихи ескерткіштер мен табиғи байлықтарын сақтауда және оны ұтымды пайдалануда маңызды рөл болып табылады. Бұл мемлекетте туризмді жоғары деңгейде дамыту тек табыс алып келу ғана емес, басқа елдермен байланысын нығайтып, әлемде өз бейнесін қалыптастыруға өз әсерін тигізеді. Туристердің Суданға саяхат жасауына елдегі болып жатқан ішкі қақтығыстар да, мемлекеттің екіге бөлінуі де, эпидемиологиялық жағдайлар да әсер етпей отыр. Себебі Судан ерекше тарихи ескерткіштерге толы құпиялы ел болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Туризм как вид деятельности. – Москва: Финансы и статистика, 2005. – 262 с.

2. Арабские страны в глобальном рейтинге конкурентоспособности сектора путешествий и туризма. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: https://islam-today.ru/islam_v_mire/arabskij_mir. (дата обращения: 16.01.2019).
3. Абдель Вахед Э.А.М. Роль телевизионных спутниковых каналов в формировании культуры туризма. – Казань: Изд-во КНИТУ, 2013. – 136 с.
4. Кхалаф Мустафа Мохаммад. Развитие индустрии туризма в странах Ближнего Востока и Северной Африки (Вторая половина XX-начало XXI в.): Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 : – Москва, 2004. – 163 с.
5. Судан приглашает россиян развивать туризм. [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <http://russiantourism.ru>. (дата обращения: 21.02.2019).
6. Брем А.Э. Путешествие по СевероВосточной Африке или по странам, подвластным Египту: Судану, Нубии, Сеннару, Россересу и Кордофану. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: www.drevlit.ru. (дата обращения: 16.01.2019).
7. 134 ص. 2009. ببيبحلادبع دم حارساي. 1959-1989 ن ادوسلا يف ةحاي سلا خيرات.
8. Дмитриевский Ю.Д. Англоегипетский Судан. Экономикогеографические очерки. – Москва: ГЕОГРАФИЗ, 1951. – 150 с.
9. 9. لكيه نيس ح دم حم (Хайкал Мухаммад Хусейн). [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <http://www.arabphilosophers.com/Arabic/philosophers/amodern/amodern-names/Heikel.htm>. (дата обращения: 16.01.2019).
10. Судан [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <http://www.pitert.ru/news/sudan-uprostitvizovuyu-protseduru-chtoby-privlech-turistov>. (дата обращения: 16.01.2019).
11. Страна без туристов. [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: <https://www.segodnya.ua/world/wnews/strana-bez-turistov>. (дата обращения: 22.02.2019).

Г.Қ. Құрманғали

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Место туризма в суданской культуре: история и современное состояние

Аннотация. Туризм одна из наиболее динамично развивающихся отраслей мирового хозяйства. Современный международный туризм занимает лидирующее место в экономике каждой страны и считается мощной мировой индустрией.

В статье рассматриваются история развития туристической индустрии, ее современное состояние, а также ведущие туристические дестинации в Судане. Проанализированы основные вопросы истории туризма с XVII по XXI века. Дается обзорный анализ путешествий в исторические места и туристического сервиса в Судане. Исторический анализ развития туристической индустрии Судана важен для определения общего вклада Судана в экономику, культуру и политику. Особое внимание было уделено определению места туризма в общественной жизни людей в XIX и XX веках. В то же время был рассмотрен вопрос развития сферы туризма в Судане.

Ключевые слова: туризм, общество, развитие, современность, Судан, гостиница, экономика, турист.

G.K. Kurmangali

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The Role of Tourism in Sudanese Culture: History and the Contemporary Position

Abstract. Tourism is one of the most dynamically developing branches of the world economy. Modern international tourism occupies a leading place in the economy of each country and is considered as a powerful global industry.

The article discusses the history, development and characteristics of the current state of the tourism industry, leading tourist destinations in Sudan. The main issues of the history of tourism from the XVII to XXI centuries are

analyzed. An overview analysis of travel to historical sites and discoveries of tourist service in Sudan is given. A historical analysis of the development of the tourism industry in Sudan is important for determining the contribution of the Sudan to the economy, culture and politics. Special attention is paid to the issue of determining place of tourism in the public life of people in the nineteenth and twentieth centuries. At the same time, such issues as how and in what possible ways touristic branch of Sudan needs to be developed should be considered.

Key words: tourism, society, development, modernity, Sudan, hotel, economy, tourist.

References

- 1 Zorin I.V., Kvartalnov V.A. Turizm kak vid deiatelnosti [Tourism as an activity], (Finance and Statistics, Moscow, 2005). [in Russian].
- 2 Arabskie strain v globalnom reitinge konkurentosposobnosti sektora puteshestvii i turizma [Arab countries in the global competitiveness ranking of the travel and tourism sector]. Available at: https://islam-today.ru/islam_v_mire/arabskij_mir. [in Russian]. (accessed 16.01.2019).
- 3 Abdel Vaxed e.A.M. Rol televizionnyx sputnikovyx kanalov v formirovanii kultury turizma [The role of television satellite channels in shaping the culture of tourism]. (Kazan, 2013). [in Russian].
- 4 Khalaf Mustafa Muxammed Razvitie industrii turizma v stranax Blijnego Vostoka I Severnoi Afriki [Development of the tourism industry in the countries of the Middle East and North Africa]. Dissert. kand. ekon. Nauk [Dis. ... Cand. econ of science]. Moscow, 2004. 163 p. [in Russian].
- 5 Sudan priglashaet rossian razvivat turizm [Sudan invites Russians to develop tourism]. Available at: <http://russiantourism.ru>. [in Russian]. (accessed 21.02.2019).
- 6 Brem A.E. Puteshestvie po Severo-Vostoshnoi Afrike ili po stranam podvlastnym Egiptu: Sudanu, Nubii, Sennaru, Rosseresu I Kordofanu [Traveling in Northeastern Africa or in countries subject to Egypt: Sudan, Nubia, Sennar, Rosserus and Kordofan.]. Available at: www.drevlit.ru. [in Russian]. (accessed 16.01.2019).
- 7 Iasir Ahmad Abd alXabib. Tarih assiahat fisSudan 19591989 [History of tourism in Sudan 19591989]. S, 2009. 134 p. [in Arabic].
- 8 Dmitriskii Iu.D. Angloegipedskaa Sudan [Anglo-Egyptian Sudan. Economic geographic essays]. (Moscow, 1951) [in Russian].
- 9 Xaikal Muhammed Xusein [Haikal Muhammad Hussein]. Available at: <http://www.arab-philosophers.com/Arabic/aphilosophers/amodern/amodern-names/Heikel.htm>. . [in Russian]. (accessed 16.01.2019).
- 10 Sudan Available at: <http://www.pitert.ru/news/sudan-uprostit-vizovuyu-protseduru-chto-by-privlech-turistov>. [in Russian]. (accessed 16.01.2019).
- 11 Strana bez turistov [A country without tourists]. Available at: [tps://www.segodnya.ua/world/wnews/strana-bez-turistov](https://www.segodnya.ua/world/wnews/strana-bez-turistov). [in Russian]. (accessed 22.02.2019).

Автор туралы мәлімет:

Құрманғали Г.К. – Шығыстану кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Халықаралық қатынастар факультеті, Сәтпаев көшесі 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kurmangali G.K. – Acting Assoc. Prof., Department of Oriental Studies Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 2 (127)/2019, с. 142-150

<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 11.25.07

Н.Р. Таирова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: nastya.tairova@mail.ru)

**«Цифровой Казахстан» и «реализация цифрового Шёлкового пути»
- звенья одной цепи: проблемы кибербезопасности**

Аннотация. В статье представлен анализ сопряжения одного из направлений «Цифровой Шёлковый путь» программы «Цифровой Казахстан» и китайской инициативы «Один пояс - один путь» с точки зрения стратегических взаимовыгодных интересов обеих стран. Особый акцент сделан на приграничную безопасность Казахстана с СУАР КНР, так как Казахстан является транзитно-логистическим хабом в международном транспортном коридоре «Запад-Восток», соединяющим рынки Китая и Европейского союза, где уже используются цифровые технологии.

В рамках статьи автором определены вызовы, угрозы и риски по вопросам кибербезопасности на маршруте Шёлкового пути, рассмотрен опыт КНР по внедрению цифровизации в СУАР, в том числе и по противодействию кибертеррористическим угрозам, а также выработаны конструктивные предложения.

Ключевые слова: Казахстан, СУАР КНР, цифровые технологии, кибербезопасность, трансграничная электронная торговля, кибертерроризм.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-142-150>

Введение. Не секрет, что сегодня активное внедрение цифровых технологий – искусственного интеллекта, робототехники, «интернет вещей» - во многом определяет поступательный прогресс каждого государства, и пожалуй, мира в целом.

Новая цифровая среда становится основой роста экономики, повышает открытость и эффективность работы госорганов, компаний, бизнеса, социальных и образовательных учреждений.

По мнению вице-президент Huawei Эми Лин потребности одной страны в цифровом преобразовании имеют три уровня «...Первый уровень – это развитие инфраструктуры ИКТ и построение фундамента для цифровой экономики. Второй уровень – это безопасность как в физическом мире, так и в киберпространстве, которая является гарантией развития. Третий уровень – это оказание поддержки разным отраслям в цифровой трансформации. Самый высокий уровень – это реализация интегрированного управления на уровнях городов и страны с искусственным интеллектом. Такой эволюционный путь был оправдан в разных странах мира, развитие ИКТ-отрасли позволяет продвигать инновации и повышать жизнеспособность экономики» [1].

Целью является проведение анализа сопряжения одного из направлений «Цифровой Шёлковый путь» программы «Цифровой Казахстан» и китайской инициативы «Один пояс - один путь» с точки зрения стратегических взаимовыгодных интересов обеих стран.

Основная часть: В настоящее время вопросам внедрения информационной цифровизации придаётся большое значение в Казахстане.

В 2017 году принята Государственная программа «Цифровой Казахстан», в которой нашли свое отражение вопросы обеспечения информационной безопасности².

² Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан».

Программа предполагает цифровизацию экономики Казахстана по двум векторам: «Цифровизация существующей экономики» и «Создание цифровой индустрии будущего», которые в свою очередь включают пять основных направлений, в числе которых: «Цифровизация отраслей экономики», «Переход на цифровое государство», «Реализация цифрового Шелкового пути», «Развитие человеческого капитала» и «Создание инновационной экосистемы».

Рассматривая одно из ключевых направлений «Реализации цифрового Шелкового пути», следует отметить, что оно тесно связано с развитием современных стандартов сотовой связи, электронной торговли, строительством магистральных сетей Интернет, а также с обеспечением информационной и кибербезопасности.

Данное направление уже переведено в практическую плоскость путем:

– развития трансграничной электронной торговли на территории Казахстана с использованием потенциала Международного центра приграничного сотрудничества (МЦПС) «Хоргос».

Общезвестно, что возникновение трансграничной электронной коммерции произошло благодаря развитию технологий и повсеместной доступности интернета, что дало возможность казахстанским потребителям покупать товары и услуги через различные интернет-платформы. И вполне закономерно, что использование современных технологий и продвижение трансграничной электронной коммерции сегодня приобретает важное и актуальное значение для Казахстана;

– внедрения на территории МЦПС системы сетевого контроля, позволяющего вести полный учет движения грузов и граждан. Это повышает качество логистических услуг на основе принципа «одного окна».

Все это позволяет ежегодно увеличивать транзитный потенциал РК и способствует экспорту казахстанской продукции малого и среднего бизнеса в Китай через платформу трансграничной электронной коммерции и доставлять конечным покупателям товары в формате «B2B» (business-to-business) и «B2C» (business-to-consumer);

– построения интегрированной платформы комплексных услуг для таможенных и карантинных органов, а также АО НК «КТЖ» на базе СЭЗ (свободной экономической зоны) «Хоргос – Восточные ворота» с целью оптимизации, увеличения скорости и эффективности работы компетентных органов двух стран. Данная платформа позволяет определять количество свободных мест в каждом контейнере, отправляемом из Китая в Европу и обратно, что способствует эффективному заполнению свободных мест, делать дозагрузку контейнера, прослеживать весь путь следования груза и т.д.

– проведения в сельских населенных пунктах широкополосного доступа к сети Интернет. Важность этой задачи заключается в том, что доля сельхозтоваропроизводителей Казахстана, применяющих цифровые технологии при производстве сельскохозяйственной продукции незначительна, что негативно сказывается на росте урожайности и сокращении расходов при ведении сельского хозяйства. К примеру, для дальнейшего развития сельскохозяйственной отрасли в рамках программы необходимо: автоматизировать процесс субсидирования сельского хозяйства, а так же контроль за освоением выделенных средств; развивать автоматизацию регистрации, залога, выдачи сельскохозяйственной техники, вести централизованный мониторинг и контроль за техническим состоянием сельскохозяйственной техники; автоматизировать прослеживаемость животноводческой и растениеводческой продукции; наладить мониторинг за оборотом рыбы и рыбной продукции, создать «Национальный банк данных» минеральных ресурсов» и др.;

По мнению казахстанских экспертов, внедрение до 2020 года интеллектуальной транспортной системы в рамках «Цифрового Шелкового пути» позволит увеличить объемы транзитных перевозок в десятки раз.

Что касается КНР, то согласно статистическим данным, объёмы трансграничной электронной торговли в Китае за 2013-2016 годы превысили 1,8 трлн долларов, ежегодный рост составляет порядка 35% [2].

Например, в 2015 году сфера трансграничной электронной торговли в Китае занимала 19,5% всего объёма экспортно-импортных операций, а согласно прогнозам экспертов, в 2020 г. данные объёмы достигнут 37,6% [3].

В 2017 году объём трансграничной электронной торговли составил 7,6 трлн. юаней (около 1,12 трлн. долларов).

В 2018 году согласно прогнозам экспертов объём трансграничной электронной торговли превысит 9 трлн. юаней (около 1,3 трлн. долларов) [4]. Основными игроками на рынке страны являются компания Alibaba и принадлежащие ей онлайн-торговые площадки JD.com, Taobao и T-Mall.

Важное значение в обеспечении электронной торговли в Китае имеет разработка доверенного отечественного программного продукта. Одной из передовых IT-компаний в КНР является компания «OBOR Cloud Network Technology Co., Ltd», которая разрабатывает программные продукты для Главного таможенного управления КНР («Е-порт»), Главной налоговой службы КНР, Главного управления надзора за качеством, инспекции и карантина КНР, Китайских железных дорог. Кроме того, компания является разработчиком первого в КНР склада для трансграничной электронной коммерции.

Какая же роль в цифровизации отводится СУАР? Следует отметить, что в течение последних трех лет в СУАР наблюдается стремительное развитие цифровизации как городов, так и сельских населенных пунктов. Здесь затронуты все сферы жизнедеятельности населения, экономики, бизнеса и безопасности.

К примеру, внедрены передовые IT-технологии в рамках трансграничной электронной торговли, поставки различных товаров народного потребления в страны Центральной Азии.

По мнению казахстанского эксперта Н.Бокейхана, львиная доля электронного товарооборота приходится на торговлю между Казахстаном и Китаем. Только в 2016 году товарооборот между странами составил более 13 млрд долларов США. Из них рост электронной коммерции составил 20% по сравнению с аналогичным периодом 2015 года [5].

Однако при положительной динамике внедрения цифровизации со стороны обеих стран не следует забывать, что цифровизация и кибербезопасность одна без другой невозможны. Достижения научного прогресса, создание всемирной сети Интернет позволили преступности выйти на новый уровень и проникнуть в киберпространство. Кибератаки уже приобрели очень разнообразные формы, включая ботнеты, утечку данных, программ-шантажистов, шпионов, взломщиков паролей и атаки DDoS. И это далеко не всё.

Новая критическая зона для всех стран – это информационная среда и средства коммуникации, которые позволили киберкриминалу выработать гибкие методы и способы работы в информационном пространстве.

Как известно, через сети Интернет проводится вербовка новых боевиков и осуществляется киберджихад – атаки на информационные ресурсы в террористических целях.

Для примера, можно отметить, что наиболее крупным актором террористического киберджихада является «Объединенный киберхалифат». На счету хакеров имеется ряд успешных кибератак. В частности, 26 июля 2018 года группа опубликовала плакат, отражающий результативность их деятельности в период с 23 мая по 21 июля 2018 года. Согласно плакату, группа успешно осуществила DDoS-атаки, взломав 770 веб-сайтов, а также нарушила деятельность ещё более 900 веб-сайтов. Кроме того, группа взломала более 1500 учётных записей в социальных сетях [6].

Использование недружественным государством услуг киберкриминала, в том числе хакерских и террористических организаций, очень опасно. Они способны пойти на

любые меры, чтобы нанести существенный ущерб путем создания коллапса в цифровой инфраструктуре самых разных отраслей человеческой жизнедеятельности, включая экономику, политику и другие сферы.

Мы видим, что количество угроз и рисков растёт ежедневно. К примеру, по данным Всемирного экономического форума, в 2017 году глобальные потери только от кибератак составили порядка 1 триллиона долларов США и, по мнению экспертов, если не предпринимать эффективных и результативных мер ущерб будет ещё больше.

В связи с этим целесообразно привести опыт по использованию цифровых технологий в Китае, на примере СУАР, в рамках программ «безопасный город», «безопасный логистический транзит», «безопасный бизнес» и др.

Известно, что СУАР – один из наиболее сложных в этнонациональном и историческом отношении регион Китая. Он граничит с Казахстаном, Киргизией, Таджикистаном, Россией, Пакистаном, Афганистаном, Монголией и Индией. Исторический экскурс показывает, что в свое время на части этой территории существовали отдельные национальные государства, что является для некоторых деструктивных сил в СУАР одним из символов сепаратизма. В СУАР сохраняются отдельные проявления сепаратизма и воинствующего национализма.

Перед тем как рассмотреть СУАР в контексте цифровизации и кибербезопасности, сделаем краткий историко-правовой экскурс в китайское право. Впервые в КНР ответственность за посягательства на компьютерную безопасность была установлена Постановлением Государственного Совета Китайской Народной Республики «О компьютерной безопасности информационных систем» от 18 февраля 1994 г. № 147 [7].

Существенным вкладом в борьбу с киберпреступлениями стало принятие 14 марта 1997 г. на пятой сессии Всекитайского собрания народных представителей новой редакции Уголовного кодекса Китая (УК КНР), где предусматривалась ответственность за преступления в информационном пространстве [8].

После трагических событий 2001 года в США на 25-м заседании Постоянного комитета девятого Всекитайского собрания народных представителей КНР 29 декабря 2001 г. была принята Поправка № 3 в уголовное законодательство, которая ужесточила ответственность в информационном пространстве, включая кибертерроризм.

Наиболее известной мерой китайского правительства по противодействию киберпреступлениям, в том числе террористическим, является так называемый Золотой щит (Golden Shield) – общенациональный электронный барьер, фильтрующий и контролирующий информационные потоки таким образом, что все интернет-данные пользователей в Китае проходят через ограниченное число контрольно-пропускных пунктов (шлюзов), управляемых ограниченным числом компаний, предоставляющих доступ в Интернет [9]. В 2006 г. весь Интернет попал под контроль названной государственной системы [10].

По мнению экспертов, бюджет в СУАР за последние три года, по внедрению ИТ-инфраструктуры, программного обеспечения и установке камер в регионе, вырос в пять раз.

Немаловажен и тот факт, что активное внедрение информационно-коммуникативных технологий делает жизнь в городе заметно более безопасной: на 38 % упало количество преступлений, а время реагирования на происшествие сократилось ровно вдвое.

Для СУАР КНР цифровизация даёт большие внешнеэкономические преимущества. В частности, это связано с созданием «умных» международных сухопутных портов Шёлкового пути с использованием электронных интегрированных платформ комплексных услуг для таможенных и карантинных органов на приграничной территории. С невероятной скоростью растёт и количество электронных международных платежей, только за последние три года ежегодный рост составляет до 15%.

Кроме того, СУАР КНР является интересным объектом исследования с точки зрения обеспечения приграничной безопасности и в контексте противодействия террористическим угрозам, в том числе связанным с Интернетом.

С увеличением числа подключений к сети Интернет критически важных объектов инфраструктуры растёт актуальность проблемы кибертерроризма, и это создает реальные угрозы для СУАР КНР.

Отметим, что СУАР КНР с каждым годом все больше зависит от глобальной сети, что делает ее более уязвимой к кибератакам. Не вызывает сомнений, что одной из самых потенциально опасных угроз является терроризм, включая его составляющую, - кибертерроризм.

В качестве вспомогательного средства глобальная сеть обычно используется террористами:

- для связи членов террористической группы или организации;
- вербовки новых членов террористических групп и мобилизации уже принятых членов;
- распространения агитационных и пропагандистских материалов;
- распространения информации по изготовлению средств для совершения терактов (оружия, взрывчатых веществ, компьютерных вирусов);

- сбора средств для финансирования деятельности террористических организаций;
- сбора информации о потенциальных целях (людях, объектах инфраструктуры) [11].

В целях противодействия кибертерроризму в СУАР китайским руководством принят комплекс профилактических мер, направленных на минимизацию киберугроз в информационном пространстве с использованием цифровых технологий.

Так, в 2017 году в рамках «Программы по регистрации населения» и бесплатной программы «Медицина для всех» жители СУАР были обязаны пройти медицинский осмотр, в ходе которого собирались образцы ДНК, информация о группе крови, биометрические данные (отпечатки пальцев, сканы радужной оболочки глаза). Цель – создание полной биометрической базы данных на все население СУАР в возрасте от 12 до 65 лет.

Кроме того, была создана голосовая база, которая позволяет автоматически устанавливать личность по телефонному или сотовому разговору. Опыт СУАР положил начало созданию голосовой национальной базы во всем Китае.

Также в телефоны населения установлены приложения, позволяющие определить место расположения владельца аппарата и его активность в сети, включая все данные в мессенджерах, а также пароли и логины. Кроме того, приложение позволяет проводить оператору сети мониторинг абонента: какие файлы просматривает человек на телефоне и оценивать, нет ли в них угрозы безопасности государству.

В 2017 года в СУАР внедрено приложение, которое позволяет населению сообщать полиции о правонарушениях, в том числе и связанных с киберкриминалом.

Цифровые технологии затронули и автопром Китая. Здесь на всех автотранспортных средствах предусмотрены автомобильные датчики, по которым спутники могут отслеживать передвижения автомобиля на всем его маршруте движения. Ужесточены требования к автопрому. Производитель автопрома без установки этих датчиков на свою продукцию не может осуществлять ее продажу. Что касается автотранспорта старого поколения, то это входит в обязанность его владельца, без установки данных датчиков нельзя заправить автомобиль на бензоколонке.

В регионе сегодня работает как минимум 40 тысяч камер, оснащённых системой распознавания лиц и номеров автомашин. По некоторым данным, камеры автоматически уведомляют полицию, если определённый и вызывающий интерес у силовых структур человек отдаляется от места жительства или работы на 300 метров.

Такие нововведения, с использованием цифровых технологий, позволяют китайским властям минимизировать преступления, в том числе в информационной сфере.

Что касается Казахстана, то он, как и другие страны, ежедневно сталкивается с подобными вызовами.

Все большую актуальность среди государственных деятелей, политиков, военных, спецслужб и экспертного сообщества приобретает вопрос защиты цифрового суверенитета государства путем усиления и развития электронного и информационного компонентов.

Совершенно очевидно, что отсутствие инструмента защиты цифрового суверенитета государства может привести к потере суверенитета вообще.

По оценкам экспертов, архитектура национальной цифровой инфраструктуры, базирующейся в значительной степени на Интернете, далеко не безопасна.

По данным «Лаборатории Касперского», Казахстан находится на 6-м месте в списке стран, пользователи которых наиболее часто подвергаются веб-атакам и на 9-м – по количеству пользователей, атакованных троянцами-вымогателями для мобильных устройств.

До недавнего времени крупные кибератаки, главным образом, были нацелены на правительственные сайты. Эти атаки усиливались пропорционально развитию цифровой инфраструктуры, и Казахстан стал одним из главных объектов таких атак в Центральной Азии.

В 2017 году в Казахстане стали жертвами кибератак более 20 ресурсов местных исполнительных и представительных органов, а также подведомственных организаций центральных госорганов, были заблокированы 323 казахстанских сайта [12].

С целью реализации государственной политики в области информационной безопасности в сфере информатизации и связи (кибербезопасности), Указом Президента РК от 6 октября 2016 года было образовано Министерство оборонной и аэрокосмической промышленности РК, что стало важным шагом на пути обеспечения кибербезопасности страны³.

В рамках противодействия киберугрозам в 2017 году Правительством была утверждена Концепция кибербезопасности «Киберщит Казахстана» и План по её реализации до 2022 года⁴.

В настоящее время ведется работа по выстраиванию общей архитектуры «Киберщита Казахстана», определены зоны ответственности со стороны КНБ, силовых, правоохранительных и других государственных органов.

К примеру, при КНБ сформирован Национальный координационный центр информационной безопасности, основной задачей которого является мониторинг национального киберпространства, реагирование на киберинциденты и их расследование.

Задачей Национального банка является мониторинг деятельности банков второго уровня и банковских организаций по обеспечению информационной безопасности.

Важным направлением в развитии кибербезопасности в РК является развитие отечественной электронной и софтверной промышленности, т.к. мировой опыт показывает, что при использовании иностранных продуктов и технологий угрозы кибербезопасности сохраняются и приумножаются.

Практика показывает, что зарубежными производителями устанавливаются различные «закладки» не только на программном, но и на аппаратном уровне.

Для развития электронной и софтверной промышленности в Казахстане вырабатываются механизмы и стимулы для отечественных разработчиков продуктов информационно-коммуникативных технологий и их потребителей.

Создаётся нормативно-правовая база по производству доверенного оборудования и требований к нему, в вузах улучшены программы по подготовке высокопрофессиональных специалистов в информационной сфере.

³ Указ Президента РК от 6 октября 2016 года «Об образовании Министерства оборонной и аэрокосмической промышленности РК».

⁴ Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»).

Ведется развитие отечественных инфокоммуникационных спутниковых систем, которые обеспечат доступ к Интернету на транспортных артериях «Шёлкового пути».

Выводы. Особого внимания сегодня требует обеспечение безопасности не только глобального информационного пространства, но и всего маршрута «Шёлкового пути».

Вопросы по противодействию киберугрозам необходимо решать консолидированно. В первую очередь требуется объединение усилий всех государств-участников ШОС.

К основным направлениям совместной работы можно отнести такие мероприятия как:

1) проведение совместных научно-исследовательских работ по вопросам кибербезопасности в рамках проекта «Цифровой Шёлковый путь»;

2) совместная разработка проекта международных правил поведения государств в киберпространстве и совершенствования международной нормативной правовой базы в связи с кибернетическими вызовами национальной и международной безопасности;

3) развитие долгосрочных партнёрских отношений по обеспечению коллективной кибербезопасности в рамках цифрового Шёлкового пути (обмен опытом, информацией, обучение специалистов и пр.).

Список литературы

1. Березовская Е. Перспективы цифрового Шелкового пути [Электронный ресурс]. – 2018.- URL: <https://dknews.kz/index.php/node/80856>. (дата обращения 18.12.2018).

2. Акижанов С. Сопряжение «Цифрового Казахстана» и «Цифрового Шелкового пути» обсудили в Пекине. [Электронный ресурс]. -2018.- URL: https://www.inform.kz/ru/sopryazhenie-cifrovogo-kazahstana-i-cifrovogo-shelkovogo-puti-obsudili-v-pekine_a3125476. (дата обращения 20.12.2018).

3. Изимов Р. В МЦПС «Хоргос» создадут платформу трансграничной электронной торговли. [Электронный ресурс]. -2017.- URL: <https://24.kz/ru/news/economy/item/164141-v-mtsp-khorgos-sozd>. (дата обращения 23.12.2018).

4. Сыроежкин К.Л. Объем трансграничной электронной торговли Китая в 2018 году может превысить 1,3 трлн. долларов [Электронный ресурс]. -2018.- URL: <https://trans.ru/news/obem-transgranichnoi-elektronnoi-torgovli-kitaya-v-2018-godu-mozhet-previsit-1,3-trln-dollarov> (дата обращения 10.01.2019).

5. Кожирова С.Б. Статистика интернет-торговли в странах мира: основные тенденции и показатели [Электронный ресурс].-2018.- URL <http://провэд.рф/analytics/16849-statistikainternet-topgovli-v-stranah-mira-osnovnyetendentsii-i-pokazateli.html> <http://atameken.kz/ru/articles/26808> (дата обращения 18.01.2019).

6. Pro-ISIS Hacking Entity United Cyber Caliphate (UCC) [Claims Hacking Of Over 900 Websites, 1,500 Social Media Accounts], by Jihad and Terrorism Threat Monitor, MEMRI [Электронный ресурс]. -2018. - URL: <https://www.memri.org/jttm/pro-isis-hacking-entity-united-cyber-caliphate-ucc-%E2%80%8Eclaims-hacking-over-900-websites-1500>. (дата обращения: 21.01.2019)

7. Li P. Ordinance of the People’s Republic of China on the Protection of Computer Information System Security / P. Li, Chinese Law & Government.-2010.- V.43. I.5.- P.12-16

8. Korobeev A.I. Comparative analysis of legislation of various countries governing release from criminal liability in cases of crimes in the sphere of economic activity / A.I. Korobeev, A.V. Kuznetsov, Journal of Internet Banking and Commerce.-2016.-Vol. 21. Iss.3.- 1-13.

9. Navarria G. China: the Party, the Internet, and power as shared weakness / G. Navarria , Global Change, Peace and Security. – 2016. – Vol. 29. – P. 1-20.

10. Liang B. Document Internet development, censorship, and Cybercrimes in China / B. Liang, H. Lu , Journal of Contemporary Criminal Justice. – 2010. – Vol. 26. – P. 103–120.

11. Dremluga R.I., Korobeev A.I., Fedorov A.V. Cyberterrorism in China: criminal law and criminological aspects. *Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal, Russian Journal of Criminology.* - 2017.- vol. 11. no. 3.- P. 607–614.

12. Сабиров Ш. В Казахстане массово взломали сайты госорганов [Электронный ресурс]. -2017.- URL: <https://www.nur.kz/1392184-v-kazakhstane-massovo-vzломали-sayty-g.html> (дата обращения 20.11.2018).

Н.Р. Таирова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

«Цифрлы Қазақстан» және «Цифрлы Жібек Жолының» жүзеге асырылуы. Бір шынжырдың түйіні: киберқауіпсіздіктің мәселелері

Аңдатпа. Мақалада екі елдің қызығушылықтарының стратегиялық өзара тиімді көзқарасы жағынан «Сандық Жібек жолы» бағытының «Сандық Қазақстан» бағдарламасы мен қытайлық «Бір белдеу - бір жол» бастамасының түйісуінің талдауы көрсетілген. Қазақстан мен ҚХР ШҰАА шекарасының қауіпсіздігіне айрықша көңіл бөлінеді, себебі Қазақстан Қытай мен Еуропалық Одақ елдерінің цифрлық технологияларын қолданатын «Батыс- Шығыс» халықаралық көлік дәлізіндегі нарықты байланыстыратын транзиттік-логистикалық хабы болып табылады.

Мақала аясында автормен Жібек Жолындағы киберқауіпсіздік сұрақтары бойынша сын-тегеулер, қауіп-қатерлер мен тәуекелдер анықталып, Қытайдың ШҰАА цифрландыруды енгізу тәжірибесімен қатар кибертеррористикалық қауіптерге қарсы конструктивті ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, ҚХР ШҰАА, цифрлық технологиялар, киберқауіпсіздік, трансшекаралық электронды сауда, кибертерроризм.

N.R. Tairova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

«Digital Kazakhstan» and «Digital realization of Silk way» - main links of one chain: problems of cyber security

Abstract. In the article we can see the analysis of interface of one direction is presented the “Digital Silk way” of the program “Digital Kazakhstan” and Chinese initiative “One belt one way” from the point of view of strategic mutually beneficial interests of both countries.

The special accent is placed on the border security of Kazakhstan with the XUAR of China, since Kazakhstan is a transit and logistics hub in the international transport corridor «West-East», which connects the markets of China and the European Union, which already uses digital technologies.

Within the article, the author identified the challenges, threats and risks on cyber security issues on the Silk Road route, reviewed the experience of the China in introducing digitalization into the XUAR, including countering cyber-terrorist threats, and developed constructive suggestions.

Keywords: Kazakhstan, XUAR China, digital technologies, cyber security, cross-border e-commerce, cyber-terrorism.

References

1. Berezovskaya E. Perspektivy cifrovogo Sholkovogo puti [Digital Silk road perspectives]. Available at: <https://dknews.kz/index.php/node/80856>. (accessed 18.12.2018)

2. Akizhanov S. Sopryazhenie «Cifrovogo Kazahstana» i «Cifrovogo Shelkovogo puti» obsudili v Pekine [Interface of “Digital Kazakhstan” and “Digital Silk Road” discussed in Beijing]. Available at: https://www.inform.kz/ru/sopryazhenie-cifrovogo-kazahstana-i-cifrovogo-shelkovogo-puti-obsudili-v-pekine_a3125476. (accessed 20.12.2018).

3. R.Izimov V MCPS «Horgos» sozdadut platformu transgranichnoj jelektronnoj trgovli [In the ICBC “Khorgos” will create a cross-border e-commerce platform]. Available at <https://24.kz/ru/news/economy/item/164141-v-mtsps-khorgos-sozd>. (accessed 23.12.2018).

4. K.L. Syroezhkin Ob'em transgranichnoj jelektronnoj trgovli Kitaja v 2018 godu mozhet prevysit' 1,3 trln. Dollarov [The volume of cross-border e-commerce in China in 2018 could exceed 1.3 trillion. dollars]. Available at: <https://trans.ru/news/obem-transgranichnoi-elektronnoi-torgovli-kitaya-v-2018-godu-mozhet-previsit-1,3-trln-dollarov> accessed 10.01.2019).

5. S.B. Kozhirova Statistika internet – trgovli v stranah mira: osnovnye tendencii i pokazatei [Internet commerce statistics in the world: main trends and indicators]. Available at: <http://proved.rf/analytics/16849-statistikaintepnet-topgovli-v-stpanah-mipa-osnovnyetendentsii-i-pokazateli.html> <http://atameken.kz/ru/articles/26808> (accessed 18.01.2019).

6. Pro-ISIS Hacking Entity United Cyber Caliphate (UCC) Claims Hacking Of Over 900 Websites, 1,500 Social Media Accounts», by Jihad and Terrorism Threat Monitor, MEMRI, 27 July, 2018 - Available at: <https://www.memri.org/jttm/pro-isis-hacking-entity-united-cyber-caliphate-ucc-%E2%80%8Eclaims-hacking-over-900-websites-1500>.

7. Li P. Ordinance of the People's Republic of China on the Protection of Computer Information System Security / Chinese Law & Government, **5**(43)12-16(2010).

8. Korobeev A.I. Comparative analysis of legislation of various countries governing release from criminal liability in cases of crimes in the sphere of economic activity / Journal of Internet Banking and Commerce, **3**(21), 1-13(2016).

9. Navarria G. China: the Party, the Internet, and power as shared weakness / G. Navarria, Global Change, Peace and Security, (29),1-20(2016).

10. Liang B. Document Internet development, censorship, and Cybercrimes in China, Journal of Contemporary Criminal Justice, **26**, 103-120(2010).

11. Dremluga R.I., Korobeev A.I., Fedorov A.V. Cyberterrorism in China: criminal law and criminological aspects. Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal [Russian Journal of Criminology], **3**(11), 607–614(2017).

12. Sabirov SH. V Kazahstane massovo vzlomali sajty gosorganov [Kazakhstan, massively hacked the websites of government agencies]. Available at: <https://www.nur.kz/1392184-v-kazahstane-massovo-vzlomali-sayty-g.html> (accessed 20.11.2018).

Сведения об авторе:

Таирова Н.Р. – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 1-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Tairova N.R. – first year magistracy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 151-156
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 16.01.11

Б. Әбдуәли

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: Bekzhan_A7@gmail.ru)

Қазақ тіліндегі Ә дыбысының шығу тарихы

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі ә дыбысының шығу қалыптасу тарихына арналған. Зерттеушілер тарапынан айтылатын екі түрлі пікір бар: бірі араб, парсы тілдерінің әсерімен қалаптасқан десе, екіншілері көне дәуірлерде пайда болған төл дыбыс дейтін пікірде. Екеуінің де өзіндік уәждері бар, алайда алтай тобына жататын туыстас тілдер арасындағы ерекшеліктермен салыстыра қарағанда ә дыбысының шығу тарихы әріден басталатыны байқалады. Осыған дейінгі зерттеу еңбектерге сүйене отырып, оған араб, парсы тілдерінің ықпалына ұшырамаған Ішкі Моңғол диалектілерінде, бурят говорларында, қалмақ тілінде бар ә дыбысы дәлел ретінде ұсынылады. Сонымен қатар түркі тілдеріндегі және қазақ тілінің жергілікті аймақтарында сақталған ә дыбысымен айтылатын сөздер де негізге алынады. Бұндай сөздер Қазақстанның әр аймағында және шет елдерде тұратын қазақтар тілінде де сақталған. Келтірілген нақты мысалдар ә дыбысын негізінен оңтүстік аймақтарға тән деп қарастыратын пікірлердің күмәнді екенін, керісінше көне замандардан жеткен қазақ тілінің төл дыбысы дейтін болжамды айқындай түседі.

Түйін сөздер: ә дыбысы, кірме дыбыс, ә фонемасы, төл дыбыс, диалект, аллофон, араб, парсы, уәж, оғыз тобы, қыпшақ тобы, қарлұқ тобы, ұйғыр-оғыз тобы, саха тілі, тува тілі, тофалар тілі

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-151-156>

Ә дыбысының тарихы туралы қазақ тіл білімінде екі түрлі пікір бар: біреулері араб, парсымен жасалған қатынастардың нәтижесінде енген десе, екіншілері орта ғасырлардан ертеректе тілімізде болғаны туралы дәлелдер келтіреді. Сөздік қор жүйесінің ішкі даму заңдылықтарының жетілуіне және сыртқы елдермен арадағы түрлі тілаларлық контактілерге байланысты сөздік қор құрамында өзгерістердің болатыны белгілі. Ғ.Мұсаев [1, 41-54 с.], М.Томанов т.б. секілді ғалымдар кірме дыбыс деген қорытынды жасағанмен, бұл жөнінде үзілді-кесілді пікір білдірмейді. Мысалы, М. Томанов «Қазақ тілінің фактілеріне қарағанда, ә фонемасы түркі тілдерінің бірсыпырасында шығыс тілдерінің әсерімен қалыптасты дейтін пікір дұрыс болса керек. Бұл пікірдің дұрыстығына тағы бір себеп – бұл фонема қазақ тілінде тек сөздің басқы позициясында ғана айтылады», – дейді, алайда дәл осы ә-ге байланысты зерттеуінде тағы мынандай мағынадағы пікірі бар: қазақ тілінің төл дыбысы ретінде де (әкел, әкет, әпер; шәй, жәй), кірме сөздердің құрамында да (әр, әскер, әуел) қолданылатынын айтады. Фонемалық мәнге ие, яғни сөз мағынасына ықпал ете алады: Ал, ел, сал сөздері ә-мен айтылғанда әл, сәл болып өзгереді. Жасалу орны жағынан а мен е, ә аралығында жақындық бары айқын [2, 42-44 б.]. Аталған ғалымдардың осындай пікірлері

кірме дыбыс ретінде қарауға жетелейді, алайда өзге зерттеулердегі пікірлерді де назарға алмасқа болмайды.

Түркілердің төл дыбыстары құрамында ә дыбысының болғаны туралы ертеректегі орыс ғалымдары да өз болжамдарын ұсынады. Олардың қатарында М.Рясянен, А.С.Аманжолов, А.М.Щербак, Э.Н.Наджиб, В.В.Радлов, Б.Сағындықұлы т.б. секілді ғалымдар бар. Түркі тілдеріндегі ә дыбысының тарихы туралы мақаласында Г.Раева осы пікірлерге сүйенеді және қосымша Күлтегін жазуындағы кейбір «bilgä», «içgä» т.б. секілді біршама сөздерді мысалға келтіре отырып, тіліміздің тарихында бұл дыбыстың болғанын дәлелдейді, - деген пікір түйеді [3, 129-132 б.]. Ал кей зерттеулерде қазақ тілінің тарихында ертеден бар дыбыс деп қарайды. Солардың қатарында өз ойын білдірген ғалымдардың бірі – Б.Сағындықұлы. Ол «Жүйесі бөлек тілдерден енген жіңішке дыбысталатын кірме сөздерді толықтай шығарып тастағанда, жалпытүркілік төл сөздердің жуан варианты (шау>шәу, ажа>әже, ажим>әжім, бары > бәрі...)» көне түркі жазба ескерткіштерінде, өзге түркі тілдерінде, жер-су атауларында, мақал-мәтелдерде, диалектілерде, тағы басқа дереккөздерде сақталғанын» айта келіп, «Әлди, әлди», «ән» сияқты сөздерде ұшырасатын ә дыбысын алғаш пайда болған жіңішке дауыстылардың қатарына жатқызады. Ғалымның пікірінше жіңішке дыбыстар әуелде сөйлеуді жеңілдету заңдылығының негізінде қалыптасқан [4, 21-22 б.]. Бұл қазіргі ғылымда айтылып жүрген орта ғасырлық кезеңнен әлдеқайда ерте болса керек. Ә дыбысына қатысты ғылыми пікірлерді жинақтай келгенде «Көне түркі жазбаларында ә дыбысы нақты таңбаланбағанмен, түркі жазба дәстүріне көп әсер еткен араб тілінде нақ ә фонемасы жоқ. Ә фонемасының орта ғасыр ескерткіштерінің тілінде жиі қолданылуы, оның түркілік төл дыбыс екенін, ежелгі түркі тіліндегі а дыбысының аллофоны бола жүріп, орта ғасырларда жеке фонема болып қалыптасқанын дәлелдейді», - дейтін тұжырым қисынға саяды [5, 76 б.]. Біздің пікірімізше тарихи тұрғыдан алғанда бұл дыбыстың «кірмелігіне» бір жақты қарауға болмайды. Келтірілген пікірлерді дұрыс көруіміздің төмендегідей себептері бар:

Сөздердің жуан-жіңішке параллелдері бұрыннан бар, осыған байланысты жуан-жіңішке буын мен дыбыстың тарихы да орта ғасырлардан ерте дәуірлерді қамтиды. Дауысты дыбыстар ертеден жуан-жіңішке болып бөлінеді де, соның ішінде, ілгерде атап өткеніміздей, біршама а мен ә параллелдері күні бүгінге дейін сақталып келеді екен. Мысалы: ақ – әк (ақ балшық (Шымк., Алм., Жамб., Қ.орда., Гур., Маңғ., Қарак., Ау., Ир.), әктеу – ақтау (Шымк., Алм., Жамб., Қ.орда., Гур., Маңғ.), әкіру – ақыру (Қ.орда, Арал) қалтақ қағу – кәлтек қағу (дірілдеу (МХР), қағар – кәгәр (кішкене ағаш кесіндісін таяқпен қағып ойнайтын ойын аты (МХР), қауақ – кәуәк (қуыс, үңгір (Қост., Жанг.; Ақм., Атб.), қалып – кәліп (етіктің, бір нәрсенің қалыбы (Сем.: Абай, Шұб.; Қ.орда: Арал; Қост., Жанг.), кәтті – қатты (өте берік, қатты (Ақт., Ырғ.; Қост., Фед.; Гур., Маңғ.) т.б. [6]. Бұл мысалдарға қарағанда «Оңтүстік қазақтары тілінде ә дыбысы өте жиі кездеседі», – дейтін кей пікірлердегідей емес, қазақ даласының барша аймақтарынан көрінеді, тіпті шалғай жатқан Моңғолия қазақтарының тілінде де бұл дыбыс қолданылып келеді. Жергілікті аймақтарда сақталған сөздердің басында да, ортасында да, соңында да (кәмә бөрік, кәнүә, кәуә т.б.) қолданылады. «Орта ғасырларда араб, парсы тілдерінен енген сөздердің ықпалымен пайда болған» дейтін ә дыбысының сөздердің барлық позициясынан орын алып, кірме сөздерді айтпағанда, ұзақ ғасырлар бойы тілдік санада қалыптанған төл сөздердің дыбыстық құрамына ықпалының жүруі әрине ойландырады.

Келесі ойландыратын сұрақ – Ғали, Ғабдрахман, Ғабдулла, Ғабдрасул т.б. секілді жуан айтылатын есімдер қазақ қолданысында жіңішкеріп, Әли, Әбдірахман, Әбділда, Әбдірәсіл т.б. секілді тұлғаларға айналған. Тіліміздің тарихи тегінде сөздердің жауан-жіңішке айтылуы, яғни жуан-жіңішке дыбыстардың өзіндік жүйесі, заңдылығы болмаса, қазақ тілінде толық орнығып үлгермеген дыбыс қалай кірме сөздерді игеруге қол жеткізе алмақ? Кез-келген нәрсе жоқ жерден пайда болмайды. Тіл де сол сияқты, әсіресе дыбыстардың табиғаты бұл мәселеде өте кірпияз. Сырттан бөтен сөздер қорға жеңіл қабылданғанмен,

өзіндік заңдылықтары қатаң сақталатын дыбыстық құрамның, ешқандай негізсіз, өз арасынан бөтен дыбыстарға орын бере салуы қиын. Діннің ықпалы болды дегенмен, кірме дыбыстардың тілдегі өзге дыбыстармен үйлесіп, ортақ «мәмілеге» келгенінше жуан сөзді жіңішкерту секілді күрделі мүмкіндікке ие бола қоюы да екіталай. Таратып айтар болсақ, сөздік қорға түрлі сөздердің еніп, қабылдануы жеңіл, ал қосымшалардың жағдайы басқашарақ. Қолданысымыздағы паз, хана, қор, кер т.б. секілді санаулы ғана түрлері болмаса, кірме жұрнақтардың саны аз ғана. Тілдің ең ұсақ бөлшегі болғанмен, жаңа элементті сырттан қабылдау мәселесінде дыбыс заңдылықтары өте қатаң. Оған сөздік қорымыздың даму тарихы мен жүйесіне зерделей қарап-ақ көз жеткізуге болады. Кірме сөздерді игеруде бұрыннан бар негіздер ғана осындай мүмкіндікке қол жеткізе алады. Бұл мысалдар дерегіне сүйенсек «араб-парсының ықпалымен пайда болған» дейтін пікірге қатысты ескерілуі тиіс жайт – осы тілдерден кірген сөздердің де құрамындағы ә-лердің барлығын соларға тән элемент деп қарау дұрыс емес. Ғ таңбасы арқылы жызылып жүрген «ъайн» дыбысымен келетін сөздер араб тілінде жуан айтылатыны белгілі. Тілімізге жіңішкеріп енген біршама сөздер осы таңба арқылы жазылады. Ә дыбысы бұл жерде жат дыбыстарды төл заңдылыққа бейімдеу қызметін атқарып тұр, ендеше бұл факт де оның төл элемент екенін дәлелдейді. Сонымен қатар, түркі текті әпер, әкел, бәрі т.б. айтпағанда, араб тілінен енген кітәп, күнә сөздерінің құрамындағы ә дыбыстарын араб тілінен келген деп айтуға болмайды, өйткені араб тілінде «китаб», «кунаһ» болып айтылатын сөздер құрамындағы а дыбысы қазақ тіліне тән ілгерінді ықпалдың әсерімен ә-ге айналған. Демек, тілде бар ә дыбысы араб-парсыдан енген сөздерді игеру кезінде сөздің басқы позициясына шыққан, сондықтан ә-ге берілген «кірме» статусы туралы әлі де ойланған дұрыс.

Тағы бір дәлел – түркілермен туыстығы Алтай дәуірінен жалғасатын моңғол тілінде де ә дыбысының болуы. Тек жазуда а-мен таңбаланады да, айтылуда жіңішкері (кирилл әліпбиіне көшкенде қабылданған емле ережесі осылай болса керек). Жазылуы: аальгүй (қылымсыған, ерке, тәрбиесіз т.б.) – айтылуы: әәлгүй; жазылуы: *авиа(н)* (дыбыс, шу, гуіл) – айтылуы: әвиә; байван(г) (тотияйын, кейбір ауыр металдың күкірт қышқылын түзуі) – айтылуы: бәйвәң; жазылуы: барим (тұтам) – айтылуы: бәрім⁵ [7]. Моңғол тілі араб пен парсының ықпалына ұшырамаған, сондықтан ондағы ә дыбысының тарихи негізсіз кенеттен пайда болуы мүмкін емес.

В.И.Рассадин бурят тілінің тарихи фонетикасы бойынша жазған ғылыми еңбегінде, моңғол тектес тілдер құрамындағы а-ның жіңішкеру үдерісі жөніндегі зерттеулерден біраз мысалдар келтіреді. Соның ішінде бохан, баргузин говорларында (бох. *нәрин*, барг. *нәрин* 'жұқа', бох. *хәри*, бох. *хәри* 'үйге бар') бар екенін айтады. Салыстырмалы түрде алғанда бұндай үдеріс қалмақ тілінде де байқалады, сонымен қатар тек аталған тілдер ғана емес, дархат тіліне және Ішкі Моңғол диалектілеріне де ортақ екені анықталған. А дыбысының ә-ге қарай өзгеруі халха-моңғол мен буряттың көпшілік диалектілеріне қарағанда бурят тілінің бохан, баргузин говорларында, ішкі Моңғол диалектілерінде, дархат, қалмақ тілдерінде күштірек көрінеді. Қалмақ орфографиясында ә дыбысының арнайы таңбасы (ә) бар [8, 7-8 б.]. Моңғол тілімен ортақ тектен тарайтындықтан бұл факт ә-нің түркі тілінде де сонау алыс дәуірлерден барын растайды (фонемалық мәнге ие болмаса да а-ның аллофоны ретінде өмір сүруі мүмкін). Айтылым заңдылықтары бойынша жазып алынған «Қазақ тілінің аймақтық сөздігіндегі» мысалдарда да бұл дыбыстың тарихи тамыры туралы ақпараттардың жатқаны сөзсіз.

Ә дыбысы түркі тілдерінің біразында бар. Соның ішінде оғыз тобына жататын әзірбайжандарда сөздің барлық позициясында айтылады. Мысал үшін тоқтала кетелік: (әт <ет>, гәһәрли <ренжулі>, дәвә <түйе>), сонымен қатар қосымшалардың құрамында да қолданылады: *dinlätäk* <тыңдау>, *bizlär* *bizlär* <біздер>, *sizlär* <сіздер>. Арабша жуан айтылатын «қаһар» сөзінің жіңішкеріп «гәһәрли» тұлғасына өзгеруінде бір сыр бар секілді,

⁵ Моңғол тіліндегі сөздер «Үлкен моңғолша-орысша сөздіктен» алынды, айтылым ерекшеліктерін анықтаған түркітанушы

екінші сөзбен айтқанда бұл кірме элементтерді игерудің түркілік талабы екені күмәнсіз. Ә дыбысы оғыз тобындағы түрікмен, гагауз, салар тілдерінде де бар. Сонымен қатар қыпшақ тобындағы қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай-балқар, қырым татар тілдері, қарлұқ тобындағы ұйғыр, өзбек тілдерінде; ұйғыр-оғыз тобына жататын саха тілінде (созылыңқы), тува, тофалар тілінде де бар [9].

Ілгерідегі мысалдарды жинақтай келгенде қазақ дыбыстарының құрамындағы ә-нің тарихы ертеден басталады деген қорытындыға ат басын тірейміз. А дыбысының алафоны ретінде өмір сүріп келген дыбысты араб-парсы тілдерінің ықпалы фонемалық дәрежеге көтеруі мүмкін. Жергілікті аймақтардағы сөздерді таралуы мен дыбыстық құрамы бойынша талдағанда «сөздің басқы позициясында ғана» емес, соңғы жағында да айтылатынын көріп отырмыз, демек бұл мәселе әлі де зерттей түсуді талап етеді. Бұл орайда қазақ тілінің ә дыбысына қатысты фактілері толық тіркелуі және әрбір түркі тілі бойынша фонетикасының тарихындағы ә дыбысының орны анықтаулы тиіс.

Қазақ тіліндегі ә дыбысының тарихына қатысты ілгерідегі мысалдармен қатар, мынандай мәселелерге тоқтала кетуге тура келеді. Араб-парсы тілдерінен енген сөздерді айтпағанда, ә дыбысының терең тамыры орыс тілінен енген кей сөздерді де игеруге қатысуынан көрінеді. Салыстырмалы түрде алғанда әсіресе соңғы жүз жылға жуық уақыт көлемінде түрлі жолдармен телінген орыс тілінің ф, х, ц, ч, ё, ю, я дыбыстары қазақ тілінде бір де бір сөз жасауға қатыса алған жоқ (ондай белгілер білінген де жоқ). Тек ою (ойу), қою (қойу), тою (тойу), жария (жарыйа), дария (дарыйа) т.б. сөздерді таңбалуда зорлықпен телінгені болмаса. Керісінше ауыз-екі тілде біршама дыбыстық игерулер жүзеге асты. Мысалы, кабинет, комитет, конфет, карамель т.б. деп жазғанымызбен кәбинет, кәмитет, кәмпит, кәрәмел т.б. деп айтамыз. Тарихи санадағы ә дыбысының орны жоғалған жоқ, тек соңғы жылдарда ғана жазу нормасындағы талаптардың әсері мен орыс тілінің ықпалына байланысты бірінші буыннан кейінгі орындардағы қолданысында әлсіреу байқалады.

Соңғы бір айта кететін мысал – а-ның бойында кездесетін жіңішкеру құбылысына қатысты. Бәйгел, Бәйжігіт, Бәйімбет (Бейімбет), Бәймен т.б. секілді кісі есімдерінің құрамындағы жуан дыбыс өзінен кейінгі буынның ықпалымен ә тұлғасында дыбысталады. Түрік тілінде «бей», қазақ тілінде «бай», «би» кей есімдердің құрамында көріп отырғанымыздай «бей» тұлғалары да сақталған. Алайда «бей» жалпы есім ретінде нормаланбаған, тек кісі есімінің құрамында ғана кездеседі. Бұл терең тарихи тамырдан бастау ала отырып, бүгінгі тілімізде берік орнағанының көрінісі болса керек.

Тіліміздегі көп сөздерің құрамында ә айтылатынына қарамай ортаңғы немесе соңғы буындарда а-ны жазамыз. Бұл көбіне кісі есімдеріне қатысты. Түрлі себептердің нәтижесінде қазіргі қолданыста ә дыбысының белсенділігі төмендеп бара жатқан сыңайлы. Ә қазіргі кезде қазақ тіліне ұлттық сипат беруші элементтердің қатарынан орын алады, сондықтан оның еркін қолданысына жол ашылуы тиіс. Туған тілдің төл табиғатын бейнелейтін дыбысқа қысым жасай беру аса көңілге қонатын іс емес, өйткені ол еркін болуы тиіс. Жазудың айтуға әсер ететінін ескере отырып, неғұрлым өзіне тиісті орнындағы қолданысына еркіндік берілсе, соғұрлым тілдің ұлттық бояуының қанығуына жол ашылар еді. Соңына жалғанатын қосымшаның жуан айтылуы ережеге қайшылық тудырады десек, оған байланысты «...ә әрпіне аяқталған немесе соңғы буынында ә әрпі жазылған сөздерге қосымша жуан жалғанады: күнәсіз (күнәсіз емес) ...», - дейтін арнайы принципіміз бар [10, 32 б.]. Жазу мәселесінде оған оң көзбен қарап, шынайы болмысы мен қызметіне байыпты назар салуымыз керек. Жазу нормасын белгілеуде кеткен кейбір кемшіліктер көзге ұрып тұрады. Тіліміздегі ә дыбысының айтылуындағы белсенділікті төмендеткен осы себеп пе? деп те ойлаймыз кейде. Мысалы, кітап деп жазғанымызбен, кітәп түрінде айтамыз, сол секілді күнәкәр, тәкәппәр сөздерінде де «ә» дыбысының құқығы аяқ асты етіліп, екінші, үшінші буындарда «а» жазылып жүр. Емле ережесі әсіресе кісі есімдерін таңбалауда өрескел бұзылады. Жәмила, Кәмила, Әлия, Ләйла т.б. секілді көптеген есімдердің соңындағы «ә»

айқын естіліп тұрса да, «а» жазамыз. Ал күнә, куә, сірә т.б. секілді сөздерде а-мен жазу сөз формасын бұзатын болғандықтан ә әрпін қолданамыз. Демек, көп жағдайда қашқақтағанымызбен араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің басында да, соңында да жазып, айтылуына жақындатып отырмыз. Енді осыны сөз буындарының басынан аяғына дейін не бірыңғай жуан, не жіңішке болып келетін тарихи заңдылық жүйесімен сәйкестендіруіміз керек, яғни ә әрпінің жазылу орны да әр сөзде әртүрлі емес, бірыңғай ережесін тапса дейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Мусаев К. О девятой гласный фонеме «а» в древнетюркских языков рунических памятников и в пратюркском // Түркология. - 2004. - №9. – С. 41-54.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: «Ғылым», 1988. – 218 б.
3. Раева Г. Түркі тілдеріндегі ә фонемасының қалыптасу және даму жолдары // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2010. №4 (1) - 129-132 б.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. – 145 б.
5. Мұрат С.Б. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б.
6. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: «Арыс», 2005. – 824 б.
7. Большой академический монгольско-русский словарь. Т1. А-Г. -М.: «Academia», 2001. – 520 с.
8. Рассадин В.И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. – Москва: «Наука», 1982. – 199 с.
9. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс», 2004. – 360 б.
10. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: «Елорда», 2000. – 532 б.

Б. Абдуалиулы

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

История возникновения звука э (ä) в казахском языке

Аннотация. Статья посвящена истории возникновения звука э (ä) в казахском языке. С точки зрения исследователей существуют две гипотезы: одни объясняют, что звук э формировался под влиянием персидского и арабского языков, другие же предполагают, что в тюркских языках этот звук существует с давних времен. Оба мнения подкреплены конкретными аргументами, однако при рассмотрении особенностей алтайских языков отмечается, что история возникновения данного звука начинается до восточного влияния, то есть э (ä) не заимствованный, а специфический звук, свойственный тюркским языкам. В статье проводятся сравнения между тюркскими и монгольскими языками, так как все они входят в состав алтайской семьи. Приводятся примеры на э (ä) в монгольских диалектах, бурятских говорах, в калмыцком языке, а также в некоторых тюркских языках и в казахских говорах. Это явление выдвигается как аргумент, подтверждающий возникновение звука э до влияния арабского и персидского языков.

Ключевые слова: звук э, фонема э, заимствованный звук, диалект, аллофон, арабский язык, персидский язык, мотив, огузская группа, кыпчакская группа, карлукская группа, уйгуро-огузская группа, якутский язык, тувинский язык, тофаларский язык.

B. Abdualiuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The history of sound ə (ä) in the Kazakh language

Abstract. This article is devoted to the history of sound ə (ä) in the Kazakh language. From the point of view of researchers, there are two hypotheses: some explain what was shaped by the influence of the Persian and Arabic languages, while others suggest that in Turkic languages this has existed since ancient times. Both opinions adhere to specific arguments, but when considering the peculiarities of the Altai languages, it is noted that the history of occurrence begins before the Eastern influence, that is, ə (ä) is not borrowed, but a specific sound characteristic of the Turkic language. Turkic language as well as Mongolian is a part of the Altai family, therefore, in the article, comparisons are made at this level. Examples are given in ə (ä) existing in the Mongolian dialects, the Buryat dialects and in the Kalmyk language, as well as in the Turkic languages, the Kazakh dialects, and this fact is offered as arguments of the history of the origin.

Key words: sound ə, phoneme ə, mutual sound, dialect, allafon, arabic language, Persian language, motif, oguz group, kipchak group, karluk group, uygur-oguz group, yakut language, tuvan language, tofalar language.

References

1. Musaev K. O deviatoi glasnyi foneme «a» v drevneturkskih jazykov runicheskikh pamiatnikov i v praturkskom [Musaev K. On the ninth vowel phoneme “a” in the ancient Turkic languages of runic monuments and in the Pra-Turkic], *Turkologia [Turkology]*, 9, 41-54 (2004).
2. Tomanov M. Qazaq tilining tarihi grammatikasy [Historical grammar of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1988).
3. Raeva G. Turki tilindegi ə fonemasynyng qalyptasu zhane damu zholdary [History of sound formation and development ə in Turkic languages], *Izdenis. Gumanitarlyq gylymdar seriasy [Izdenis.Series of Philology]*, 4 (1), 129-132 (2010).
4. Sagyndyquly B. Qazaq tilining tarihi [History of the Kazakh language] (Qazaq universiteti, Almaty, 2011).
5. Murat S.B. Orta turki tili leksikasy men qazaq tili leksikasynyng sabaqtastygy [Interrelation of the Middle Turkic vocabulary and the vocabulary of the Kazakh language] (Qazaq universiteti, Almaty, 2004).
6. Qazaq tilining ajmaqtyq sozdigi [Dialectological dictionary of the Kazakh language] (Arys, Almaty, 2005).
7. Bolshoy akademicheskiy mongolsko-russkiy slovar [Big academic mongolian-russian dictionary. T1. A-G.] (Academia, Moscow, 2001).
8. Rassadin V.I. Oчерки po istoricheskoi fonetike buriatskogo iazyka [Очерки исторической фонетики бурятского языка] (Nauka, Moscow, 1982).
9. Qaidar A., Orazov M. Turkitanuga kirispe [Introduction to Turkology] (Arys, Almaty, 2004).
10. Qazaq tilinign anyqtagyshy [Kazakh spelling] (Elorda, Astana, 2000).

Автор туралы мәлімет:

Әбдуәлиұлы Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақ тіл білімі кафедрасы. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Abdualiuly B. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev Str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, с. 157-164
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

FTAMP 03.20

Р.Ж. Алимбеков

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: alimbekovrus@mail.ru)

Тарихи деректердегі Қорқыт және оның дәуірі

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі халықтары дүниетанымының, мәдениетінің дамуына үлес қосқан аса танымал тұлғалардың бірі – Қорқыт ата жайындағы аңыздың тарихи шындығы мен дәуірі баяндалады.

Қазақ халқының арасында кең тараған және тамыры тереңде жатқан дәстүр – ол, ауыз әдебиеті дәстүрі мен ауызша тарихы. Қазақ даласында Қорқыттың болмысы, іс-әрекеті, қоғамдағы рөлі аңыз арқылы өзінің болмысын жоғалтпай мықты сақталып, атадан балаға жетіп отырған. Сондықтанда, біздің зерттеу жұмысымызда, ең алдымен, Қорқыттың мазары жатқан кешегі Тұран, соның ішінде Сыр елінің тарихы мен мәдениетіне, сол дәуірдегі рулық-тайпалық қауымдастықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне ерекше мән беріледі.

Қорқыт туралы жазылып, жарияланып жатқан зерттеулердің басым көпшілігінің ғылыми жаңалығынан гөрі компиляциялық сипаты үстем: бұрыннан мәлім жайттарды қайталаумен шектеліп, Қорқыт туралы әмбеге аян аңыздардың мазмұнын баяндаудан әріге бармай, фольклорлық жиынтық ретінде қарастырылып келді. Осыған орай, зерттеу жұмысын жүргізу барысында Қорқыт туралы тарихи деректерді талдай отырып, тарихи-философиялық, әдеби-фольклорлық, археологиялық әдістерді қолданып, көне және орта түркі кезеңіндегі тайпалардың этногеографиялық қозғалыстарын анықтап, этносаяси, тарихи оқиғалардың астарына үңіліп, Қорқыттың дәуірін анықтауға тырстық.

Түйін сөздер: Қорқыт, аңыз, тарих, фольклор, түріктер, мәдениет, оғыз.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-157-164>

Қазақ жері бастыны идірген, тізеліні бүктірген, озық өркениетті жасаған алпауыт мемлекеттердің, адамзат ақыл-ойының дамуына айтарлықтай үлес қосқан ұлы данышпандардың ізі қалған қасиетті мекен. Профессор М.Жолдасбеков: «таусылмайтын дәулет, тозбайтын дәстүр қалдырып кеткен, адамзаттың өсіп-өркендеуіне орасан үлес қосқан бабалар тарихы мүлтіксіз, шынайы, жүйелі жазылуы тиіс. Сол тарихты халықтың санасына ұялататын да, сол тарихпен мақтанатын да мезгіл жетті. Осындай байтақ тарих әліде болса толық зерттеліп, өзінің бағасын алған жоқ десек те болады», деген еді [1]. Олай деудің де себебі бар, Қазақтың өткен тарихын отаршыл саясатты ұстанған саяхатшы-ғалымдар қалыптастырған ғылыми мектептердің ғылыми-методологиялық еңбектер шеңберінде қарастыру кең етек алған. Жергілікті халықтың санасында жатталып, ауызша ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған қазақтың ауызша тарихы ешкімге керек болмады. Ұзақ уақыт бойы ауызша тарихты зерттеу көбіне утилитарлы көзқарастың бұғауында қалып отырды.

Бұған дейінгі уақытта мамандардың ортасында көбінесе «тек жазба деректер ғана дәлелді деректің түрі бола алады» деген көзқарас орын алды. Алайда, «Кез келген халықтың бастау қайнарынан хабар берер жалғыз дерек – сол халықтың өзінің төл тілі, сол тіл арқылы жеткен аңыз-әңгімелері болмақ. «Ауызша тарих» деп жүргеніміздің өзі түптеп келгенде осылар. Әр халықтың өз тілі – сол халықпен бірге жасасып келе жатқан, бүкіл тарихының куәгері, дүниетанымының айғағы. «Тіл тарихы – халық тарихы» дейтінімізде содан. Жазба дерекке түспеген дерек тілде сақталған», дейді тарихшы Қойшығара Салғараұлы [2]. Сол себепті де, Ауызша тарих бағыты бойынша ізденіс ету – қазіргі заманның гуманитарлық ғылымдарының даму талабы деп ойлаймыз.

Алтайдан Анадолыға дейін аты мәшһүр, адамзат ақыл-ойының дамуына айтарлықтай үлес қосқан Қорқыт Ата туралы дерек сан ғасырлар бойы жойылмай қазақтың тілі арқылы аңыз боп бізге жетіп отыр. Алайда, бұл тарихи дерек ретінде зерттеушілердің тарапынан мойындала қойған жоқ. Қорқыт Атаның тарихи тұлғасы, қоғамдық қызметі, оның өмір сүрген дәуірі жайындағы зерттеулер болғанымен олар өз шешімін таппаған. Осыған орай, Қорқыт жайында айтылған тарихи деректерді, қазақ халқының жадында сақталған аңыздар мен оның артында қалған асыл мұрасын салыстыра отырып, оның өмір сүрген дәуірін, тарихи тұлғасын зерттеу біздің ғылыми жұмысымыздың мақсаты болмақ.

Түркі тарихында фольклорлық жанрлардың көбіне арқау болған бұндай тұлғаны кездестіру қиын. Қорқыт тарихта болған ба? Әлде қиялдан туған діни немесе көркем бейне ме? Оның қоғамдық және саяси қызметі қандай еді деген сұрақтар әлемдік деңгейдегі Ф. Дитц, Э. Росси, В.В. Радлов, В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, Г. Араслы, М. Тахмасиб, Х. Короглы, О. Гокияй, М. Ергин, Э.А. Султанлы, В.М. Жирмунский, Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, А. Жубанов, Ә. Қоңыратбаев, М. Жолдасбеков, Ш. Ыбыраев т.б. сынды бірнеше ғалымдардың қызығушылығын туғызып, ол жайында біраз ғылыми еңбектер жазылып, зерттеулер де жүргізілді. В.М. Жирмунский «Огузский героический эпос» (1974) [3] атты көпжылдық ғылыми зерттеу еңбегінде, оғыздардың батырлық жырына, оның құрылымы мен шығу тегіне жан-жақты талдау жасай отырып, «Қорқыттың тарихи прототипін анықтауда үлкен ғылыми қызығушылық тудыруы екі талай. Қорқыт – аңыз-әңгімелердің негізінде жинақталған, жиынтық обрыз» [4] – деген пікірін білдіреді. Ғалымдардың біразы осы пікірді қолдайды

Алайда, Әлкей Марғұлан: «Қорқыт үш ханның уәзірі болған. Олар: Иналсыр Явгу хан, оның баласы Дойлы, Көл-Еркі. Инал хан елді көркейтті, бейбітшілік орнатты, жеті жыл патша болды. Қайы Инал хан Мұхамед пайғамбармен тұстас еді. Ол Баят тайпасынан Керенжүк атаны пайғамбарға жіберіп, мұсылман дінін қабылдады. Бұл – Баят тайпасынан шыққан өте ақылды, білгіш кісі Қорқыт Қарақожаұлы» - деп келтіреді Рашид-ад-диннің жазбасына сүйене отырып [5]. Ал, бұл аты аталған хандар Рашид-ад-диннің еңбектерінде Оғыз мемлекетінің тұлғалары ретінде айтылса, оны Әбілғазы [6] толықтыра түседі. Осы деректерге назар салсақ, Қорқыт іс жүзінде бес билеушінің кеңесшісі болғанын аңғару қиын емес. Олар: Иналсыр Явгу, Дойлы, оның інісі Көл Еркі, Дойлының баласы Тұман және оның мұрагері Қайы Инал хан [7]. Қорқыт Ата кеңесші болған Иналсыр Явгу, Әбілғазының айтуынша, 766 жылдан бастап Солтүстік-Азиядағы көктүріктердің билігін құлатып, жоғарғы билікті тартып алған Қарлұқтардың жабғуы десе, [7, 16 б.] Гардизи еңбегінде «қарлұқтардан алғаш болып Илмасын таққа отырды» деген деректі кездестіреміз [8]. «Оғыз-намада» айтылатын Иналсыр Явгу осы Илмасын Джабгу болуыда мүмкін деген ойға жетелейді. Ол, деректерге сүйенсек, Аббасид халифатының замандасы болған [7, 14 б.]. Осы деректер Қорқыт Атаның дәуірін VII-VIII ғасырлар деп шамалайды.

Сонымен қатар, Қорқыттың тарихи бейнесін IX-XII ғасырлар аясынан кездестіретін деректерде бар. XII ғасырдағы араб жазушысы Ибн-ал-Асир мен Хафиз-Абруй сияқты ғалымдар: «Қорқыт Селжүк сұлтаны Санжардың билігі кезінде оғыз тайпасының билеушісі болған» - деп атап өтеді [9]. Онда оғыздар мен селжүктердің арасындағы саяси қақтығыстардың бел ортасында жүрген оғыздардың билеушісі, бегі болған Қорқытты кездестіреміз. Осы деректерді басшылыққа ала отырып, Қорқыт XII ғасырда өмір сүрген тұлға деп қарастыратын ғалымдар да жоқ емес. Солардың бірі – К.А. Иностарнцев. Оның «Коркуд в истории и легенде» деген еңбегінде [10]: «Ибн-ал-Асри, Имад-ад-дин сияқты мұсылман ғалымдарының, Әбілғазы Баһадүрдің еңбектеріндегі Қорқыт туралы ақпараттарды талдай отырып, оның тарихи тұлғасына тоқталады. Оғыз тарихындағы маңызды аспектілердің бірі ретінде Селджүк сұлтаны Санжардың жеңіліс табуы (1135-1154), мен оғыздардың жеңісін айрықша атай отырып, Имад-ад-дин Исфакханидің еңбегінің маңыздылығына мән береді. Бұл кітапта, оғыз тайпасының басшысы Қорқыт туралы

мәлімет келтірілгендігін айтады. Сондай-ақ, Ибн-ал-Асирдің еңбегінде оғыздардың екі тайпаға: Үш оқ, Боз оқ болып бөлінуі. Оның біріншісін Дадиканың баласы Дуду басқарса, екіншісін Қорқыт-ибн-Абд-ал-Хамид басқарғандығы көрсетіледі. Осы мәліметтерді талдай отырып, К.А. Иностранцев, Оғыздар мен Селжүктердің арасындағы саяси оқиғалардың ортасында жүрген, беделді, әрі атақты Қорқытты қазақ жерінде айтылатын аңыз Қорқыттың тарихи бейнесі деп санайды. Ал, Әлкей Марғұланның зерттеуі бойынша, жыршы Қорқыт VII-VIII ғғ. Сырдарияның бойында жасап, X-XI ғғ. жыр болып ел аузына тарайды [10, 41 б.]. Тағы да бірнеше деректерді талдап, зерттеу жүргізе отырып А. Сейдімбек: «Қорқыт оғыз-қыпшақ тайпаларының VIII-IX ғасырда ғұмыр кешкен ұлы ойшылы, батагөй ақыны, дәулескер күйші, келер күнді болжайтын көріп кел бақсы, дей отырып, Қорқыт VIII-IX ғасырларда Сыр бойында өмір сүргендігіне күмән келтірместен, «Ата жағынан Қорқыт оғыз тайпасының Қамы (Қайыспас) дейтін атасынан тараса, ана жағынан қалың қыпшақ нағашы жұрты болып келеді. Қорқыттың әкесі оғыз тайпасына белгілі Қарақожа деген кісі болса керек» - деп өз тұжырымын жасайды [10, 100 б.].

Қорқыттанушы ғалым С. Мұхтаров Қорқыт жайындағы бірнеше ғалымдардың еңбектерін қарастыра келе, шығу тегі, өмір сүрген дәуірі жайында өз анықтамасын береді. Оның пікірі Ә. Марғұланның тұжырымымен көп жерде келісіп, Қорқыт исламның Орта Азияға енбей тұрып өмір сүрген тарихи тұлға екендігіне саяды [10, 689 б.]. Түрік ғалымы Ахмет Фуат Кеprüлю (1890-1966) Қорқыт кітабын зерттей келе: «Қорқыт дастандарының жиынтығы исламнан бұрынғы заманнан тамыр тартқандығы байқалады. Бұл дастанда ғасырлар бойы ауызша айтылып, ауыздан ауызға жетіп, ең соңында хатқа түсіп, жазба дерекке айналған» десе [11], түрік тарихына көп еңбек сіңірген тағы бір ғалым Ахмет Кабаклы (1924-2001) Қорқыт дастанының шығу тарихына орай: «Соншама көп қоғамдық міндеттер атқарып жүрген Қорқыт Ата исламнан бұрын түркілер арасында өмір сүрген. Қорқыт ел ішінде шешен, тақуа, дінбасы, сәуегей, сазгер және ақын болып танылған. Сондықтан халық одан қорқатын әрі сыйлайтын болған. Өйткені, халық Қорқытты Тәңірімен жақын байланыста болған деп білетін» деген пікір айтқан [12].

Қазыбек бек Тауасарұлының дерегінде Қорқыттың дәуірі мен шыққан тегіне, тұлғасына қатысты былай баяндалады: «Қорқыт – Матай шежіресіне қарағанда, ол – біздің Бәйдібек бабамыздың замандасы... Хижраның екі жүзінші жылының аржақ-бержағынада ғұмыр кешкен Қорқыт ата Оғыздардың Бұзық тайпасынан шыққан Баяттың Парқын тұқымынан. Әкесі Қарақоға көзі ашық адам болған да, Қорқыт бабаны Еуропа елдерінде оқытқан. Оған Бұзық тайпасынан шыққан Белгілі саудагер ақшалы Науман деген кісі себепші болады деседі. Ол Қорқыт бабаны Еуропаға апарып тастап, өзінің керуен саудасымен қайта әкеліп тұрған. Қорқыт бабаны ислам өкілдері дерлік һәммасы жек көрген» [13]. «Қорқыт баба Жойқын дарияның басында Кәмірлен деген жерге қойылған. Оны ажалынан бұрын өлтірушілер - діндарлар. Қорқыт баба өлген соң оның әкесінің атын өзгертіп Қарақожа қойғандар да солар. Ислам дінінің тазалығыда бар, зияныда мол. Ал ағайынды Қарақоға мен Қарабұғының әкесі Домбай бақсы деген сөз бар. Сондықтан бақсы-балгер жынын шақырғанда: «Ей, ер Домбай, ер Домбай, шақырғанда кел, Домбай!» - деуі сондықтан деген ел арасында әңгіме бар» -деп Тәңірлік дүниетанымның өкілі, ата-баба жолын ұстаған бақсы екендігін білдіріп өтеді (бұл пікір қазақ қоғамында кең тараған) [13, 318 б.]. Ал Қойшығара Салғараұлы тарихи фактілерді салыстыра отырып, Қорқыттың туған жылы мен өлген жылын дәл анықтамағанымен VII-VIII ғасырларда өмір сүрген тұлға екендігіне тоқталып, Тоныкөк пен Қорқыт бір кісі болғандығына күмән келтірмейді [14]. Бұлда бір Қорқыт Ата жайындағы ерекше пікір ретінде қабылдауға болады. Алайда, біздің ойымызша Қорқыт пен Тоныкөкті бір тұлға деуге келмейді, екеуі көршілес жатқан екі халықтың білікті данышпаны. Екеуінің өмір сүрген заманы бір болуы мүмкін. Олай дейтініміз, Қорқыт жырындағы сөздердің ой өрнегі, ойтолғауларының философиясы Күлтегін тасындағы жазулармен мағыналас әрі сабақтас келеді.

Мысалы: Күлтегін тасындағы жазбадан «Көер көзім көрместей болды, білер білігім білместей болды» деген жазуды оқысақ [15], Қорқыт Ата кітабының Делі Домұрылұлы жырынан «Көер көзім көрместей болды, ұстар қолым ұстамастай боды» - деген сөзді кездестіреміз [10, 165 б.].

Сонымен қатар, сонау Күлтегін заманынан қазіргі күнге дейін өзінің жұрнағын жоймаған дәстүрдің бірі – жоқтау айту, қайтқан адамды жылап-сықтап, қайғырып мәңгілік мекеніне шығарып салу. Осы орайда, Күлтегін тасына тағыда назар аударсақ, Түріктердің даңқты қолбасшысы Күлтегін қаза болғанда «Ұрпақтарымының, бектерімнің, халқымның көзі, қасы әз боладау деп қайғырдым... жылап-сықтадым» делінсе [15, 189 б.]. Ал, Қорқыт Ата кітабындағы Бамсы бәйрек жырында Бәйректің әкесі ұлының қазасын естігенде «Ұлым, ұлым» деп бүйірін таяп, зарлап жылады. Ана көзінен моншақ-моншақ жас парлатып, ащы тырнағы мен ақ жүзін тырнап, шекесін жыртты, қара шашын жұлды. ... Бәйректің дос-жарандары да ақ киімін тастап, қара жамылды. Қалың оғыз Бектері Бәйректі аза тұтты» - дейді [10, 148 б.].

Бұл VII-VIII ғасырлардағы Алтайдан Темір қақпаға дейінгі жерлерді мекендеп жүрген түрік халықтарының тұрмыс-тіршілік, салт-дәстүр, дүниетаным жүйесінің бір екендігін анық көрсетеді. Осы ойды ары қарай жалғастыра болсақ, Күлтегін тасының оң жақ бетіндегі оныншы жолында былай дейді: «Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының бәрі өлмекке туған» [15, 189 б.]. Ал, Қорқыт айтты деген нақыл сөздерінің бірінде: «Ажал уақыты келмейінше ешкім өлмес, Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес»

- деген өмір, тағдыр, өлім жайындағы ой-тұжырымдарының да мәндес, мағыналас, сабақтас екендігіне тағыда көз жеткізе отырып, бір жағынан, Тоныкөкте, Қорқытта бір дәуірдің тұлғалары болуы мүмкін деген ойға кенелтсе, екінші жағынан, «Қорқыт өлімнен қашып, дүниенің төрт бұрышын шарлапты» деген ойды теріске шығарып тұрғандай.

Қорқыттың дәуірі туыстас түркі халықтары бір-бірімен қырғи-қабақ болып, сан-түрлі соғысты басынан кешіріп, одан қалса исламның қазақ жеріне дендеп еніп өзінің үстемдігіне ие бола бастаған кезеңі деп тұспалдауға болатындай.

Біріншіден, Бүкіл Сібірді, қазіргі Қазақстан мен Орта Азияны түгел жайлаған «ұзын найзалы, жарау атты» түркілер үш ғасыр (VI-VIII ғ.ғ.) бойы кең далада адам айтқысыз алапат, жойқын соғыстарды басынан кешкен [15, 258 б.].

Білге қаған мәтініндегі он тоғызыншы жолда: «Түрік халқы, баз кештің, өкін! Бірлігің жасап еді, білікті қағаның болғандай-ақ болып еді. Жақсы еліңе өзің кінәлісің, жаңылдың. Жаман шатастың», - дей келе, «... Қаның өзен боп ақты. Сүйегің тау болып жатты...» - дейді [15, 258 б.]. Бұл – Орхон ескерткіштеріндегі тасқа жазылған тарихта, VIII ғасырдың іргелі мемлекеті – Түрік қағанатының құрамындағы толып жатқан рулардың өзара есепсіз жауласуы, сабылған жорықтары мен соғыстары суреттеледі. Ескерткіштердегі басты кейіпкерлер - хандар, бектер, тектілер болғанмен, біз олардан неше түрлі қанау-тонауды көрген, азап-мехнат шеккен бұқара халықтың аянышты өмірін суреттеу талабын да анық көреміз.

Біздің ойымзша, Қорқытта Орхон жазба ескерткіштерінде бейнеленген тарихи оқиғалардың куәсі. Дәл сол заманның қасіретін көзі мен көріп, жанымен сезіне отырып, Қорқыт, өлім-жітімді, қырғи-қабақ соғысты қалай тоқтатуға болады? Елді қайтсек бейбіт етеміз деп...? Соғыссыз, талас-тартыссыз, арбаусыз өмірді аңсап, дүниенің төрт бұрышын кезсе керек. Қорқыт туралы бірнеше ғылыми еңбектердің авторы, ғалым Ш. Ыбыраевтың: «Қорқыттың мақсаты бір өзі өліменен қашып құтылу емес, жатса-тұрса ойлайтыны жалпы адамзаттың өлмеу қамы. Оның барлық әрекеті осыған бағытталады», деген тұжырымы біздің ойымызды одан әрі бекіте түскендей [10, 586 б.].

Екінші жағынан Арабтар Византия мен Сасанидтерді бағындырып үстемдікке ие болып, одан әрі Хорасан аймағына бет алып, мұнда жауынгер халық түріктермен бетпе бет келеді.

Сөйтіп екі идеология арасында үлкен қақтығыс басталады. Арабтардың Хорасан мен Мауренақырды жаулап алуының алғашқы кезеңдері ұзақ жылға созылады [16].

Бұндай оқиғалар түркі халықтарының мәдениеті мен саяси-әлеуметтік жағдайларына өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Түріктердің исламды қабылдағаны олардың мемлекетінің идеологиясына жақсы әсер еткендей болған еді. Алайда, кейінірек жаңа дінді қабылдаудың басқа да қырлары көрініс тапты. Ата-баба сенімі сөне бастауы мен түркі халықтарының салт-дәстүрі де жойыла бастады. Ұлттық сана-сезім тұншықтырылып, ұлттық идеология діни негіздерге ауысты. Исламның қабылдануы бір діннен екінші дінге ауысумен шектеліп қана қоймай, ол, әлде қайда маңызды дүниелерге әсерін тигізді. Яғни, түрік дүниетаным, заңдары, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері арабтана бастады. Түркі жазуы, араб жазуына ауысты. Соның салдарынан өскелең ұрпақ, түркі жазба ескерткіштеріндегі рухты жазуларды, Тәңірлік дүниетанымды ұмыта бастады. Ендігі жерде ертедегі түрк тілінде жазылған еңбектердегі, тасқа қашап жазылған ертедегі тарих, дәстүр қол жетпейтін дүниеге айналды [16, 180 б.]. Сонымен қоса, осы дәуірде Тәңірлік дүниетанымның өкілдері ислам идеологиясының басты қарсыласына айналып, олармен ұзақ жылдар бойы күресте жүргізіліп, санадан жоюға әрекет те жасалғаны анық. Сондай Тәңірлік дүниетаным өкілдерінің бірі- Қорқыт Ата еді. Ұзақ жылдар бойы Қорқыт туралы аңыздарды жинақтап, зерттеу жүргізген А. Сейдімбек: «Қорқыттың заманы ислам діні Орта Азияға дендеп ене бастаған кезі еді. Ал, ислам діні Қорқыттың бар болмысына жат. Себебі, ол көшпелілер қоғамының өмір салтына айналған тәңірлік діннің аса көрнекті өкілі болатын. Яғни, тәңірлік діннің ең басты идеологы», - дейді [10, 99 б.]. Осы тәңірлік діннің басты идеологтарымен күрес кейінгі Алтын Орда дәуірінде де өз жалғасын тауып отырған. Бұл жайында, Қорқыт туралы сирек жолығатын қария сөздерді жақсы ұстаған Алтын орда тарихын зерттеуші, ғалым Өтеміш қажының айтуынша, Қорқыт ата ислам дініне бас имеген, тәңірге пейіл қойып бақсы болып өткен. Қорқыт ата тәңірге табынушылардың сәуегейі, бақсылардың пірі, олардың пайғамбары еді. Өзбек хан ислам дінін қабылдаған соң, бақсыларға ала көзбен қарап, өйткені олар ханның исламды қабыл еткеніне бағына қоймады. Сөйтіп Өзбек хан үкім шығарып, оларды өлтіруге бұйырды [5, 165-166 б.]. Осылайша ислам діні күшейген сайын Қорқыт жолын қуған бақсылардың жағдайы нашарлап, олар өлім жазасына дейін кесіліп отырады. Дегенмен, жергілікті халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына құрметпен қарай отырып ислам дінінің Қазақ жеріне бейбіт жолмен келіп сіңіп кеткенін де жоққа шығара алмаймыз.

Қорыта айтқанда, Қорқыттың дәуірі - туыстас түрік халықтарының өзара соғыстары мен екі идеологияның қақтығысын басынан өткерген, сонымен қоса, Қорқыттың дүниеге келіп, атақ-даңқы бүкіл түркі жұртына тарап, сол замандардағы елдер мәдениетінің, ой-өрісінің өркендеуіне, дамуына қозғау салған Ұлы дала тарихының бір көрнекті кезеңі десек болатындай. Оның жырлары, нақы сөздері, музыкалық мұрасы соның дәлелі.

VII-VIII ғасырлардан бері жойқын соғысты, қуғын-сүргінді басынан кешкен Қорқыттың асыл мұрасы халықтың санасынан түбегейлі жойылып та кетпеді. Халық оны қадір тұтты, пірі санады. Ізбасарлары оның мұрасын дәстүр етіп сақтап, атадан балаға жеткізіп отырды.

Жоғарыдағы деректерді талдай келе Қорқыт даңқты қолбасшылар - Білге, Күлтеген, терең ойдың иелері Тоныкөк, Иоллық-тегін сынды данышпандардың заманында өмір сүріп, түрік тектес халықтардың ақыл-ой парасатын биік деңгейге көтерген, қасиетті күй өнері мен жырды тудырған Ұлы дала асылдарының бірі деген ойға жетелейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Жолдасбеков М. Кісілік. III том. Мақалалар. Ойтолғамдар. Сұхбаттар. – Астана: «Күлтегін», 2012. – 77 б.
2. Салғара Қ. Жер-жаһанда арғы атаңның ізі бар. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2015. – 51 б.

3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – М.-Л.: «Наука, 1974. – 558 с.
4. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. – Москва: «Наука», 1976. – 76 с.
- Қасқабасов С. Шығармалары. (Т.1. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер). – Астана: Фолиант, 2011. – 162 б.
- Тұрсынов Е. Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – 168 с.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар (ғылыми-зерттеу мақалалар). – Алматы: Жазушы, 1985. – 157 б.
6. Кононов А. Н. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-Гази, хана Хивинского. – М.-Л.: ИВ АН СССР, 1958. – 60 с.
7. Рашид-ад-Дин. Огуз-наме. – Баку: Элм, 1987. – 16 с.
8. Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893-1894 гг. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1897. – 105 с.
9. Материал по истории туркмен и Туркмении. Т-1. VII-XV вв. Арабские и персидские источники (под ред. С.Л. Волин, А.А. Ромаскевич, А. Ю. Якубовский). – М.-Л.: ИВ АН СССР, 1939. – 323 с.
10. «Қорқыт Ата» Энциклопедиялық жинақ / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1999. – 94-98 б.
11. Fuat Köprülü. Türk edebiyatında ilk mutasavvıplar. – Ankara: diyanet işleri başkanlığı yayınları, 1984. – 427 s
12. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı Cilt 1. – Istanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 1975.- 198 s
13. Тауасар ұлы Қазы бек. Түп-түқиямнан өзіме шейін. /Басп. дайындаған Б. Қыдырбекұлы – Алматы: Жалын, 1993. – 317 б.
14. Салғараұлы Қ. Ортағасырлық түріктер. – Астана: Фолиант, 2012. – 281 б.
15. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. / Құраст.: Жолдасбеков М. Қ.Сартқожаұлы – Астана: «Күлтегін», 2005. – 189 б.
16. Рахманалиев Р. «Империя тюрков. Великая цивилизация». – Москва: РИПОЛ классик, 2009 – 163 с.

Р. Ж. Алимбеков

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Коркыт и его эпоха в исторических источниках

Аннотация. В данной статье рассмотрена историческая реальность преданий о Коркыте, одного из известных лиц, внесшего свою лепту в мировоззрение и культуру тюркоязычных народов.

Самое распространенное и глубоко уходящее в глубь веков традиционное искусство казахского народа – это устная традиция народного творчества и каноническая литература, устная история. Казахские бескрайние степи молчаливо хранят в себе множество тайн и загадок о прошлом наших предков, мы можем судить о них лишь по дошедшим до нас легендам и преданиям, которые мы бережно передаем из уст в уста, из поколения в поколение. Одно из них — предания о великом, легендарном отце музыки Коркыте, его роли и деятельности в обществе. Поэтому наше исследование обращает особое внимание прежде всего на историю и культуру былого Турана, где находится могила Коркыт ата, в том числе на историю и культуру Сыр-дарьи, мировоззрение и традиции родового-племенного сообщества той эпохи.

Большинство исследований о Коркыте компиляционного характера: ограничиваются повторением уже известных фактов, изложением легенд и преданий, рассмотрением их в качестве фольклорного сборника. В связи с этим была сделана попытка осветить эпоху Коркыта, анализируя исторические сведения о Коркыте, применяя историко-философские, литературно-фольклорные, археологические методы, определяя этногеографические движения тюркских племен в древний и средневековой периоды, а также углубленно изучая подтексты исторических и этнополитических событий.

Ключевые слова: Коркыт, легенда, история, фольклор, турки, культура, огуз.

R. Zh. Alimbekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Korkut and his era in historical sources

Abstract. This article describes the era and historical truth of the legend about Korkyt Ata, one of the most famous figures who contributed to the development of the Turkic peoples' worldview and culture.

The tradition of oral literature, oral history is a widespread and deeply rooted tradition among the Kazakh people. In the Kazakh steppes Korkyt's philosophy, his nature, activities, role in the society were preserved strongly from the father to the child, without losing his identity. Therefore, our research work, first of all, focuses primarily on the history and culture of the former Turan, where the grave of Korkyt ata is located, including the history and culture of the Syr-Darya, the worldview and traditions of the tribal community of that ancient time.

Most of the published research on Korkyt has a more compilative nature than the scientific novelty: it has been limited to repetition of previously known facts and has been regarded as a folklore collection without going beyond the description of the content of the legends that were known to all.

In this regard, when analyzing historical facts about Korkut, using historical-philosophical, literary-folklore, archaeological methods, determining the ethno-geographical movements of ancient and medieval tribes, analyzing ethno-political and historical events, tried to uncover the era of Korkyt.

Keywords: Korkyt, legend, history, folklore, turks, culture, oguz.

References

1. Zholdasbekov M. Kisilik. III tom. Maqalalar. Suxbattar. [Nobility. Volume III. Articles. Dialogues] («Kultegin», Astana, 2012)
2. Salgara Q. Zher-shaqanda argy atangnyng izi bar. [There is a trace of your ancestor in the world] (EKO GOF, Pavlodar, 2015)
3. Zhirmunsky V.M. Tyrkskij geroicheskiy e'pos. [Turkic heroic epic] (Nauka, M-L., 1974)
4. Korogly X.G. Oguzskij geraicheskiy e'pos. [Oguz heroic epic] (Nauka, Moscow, 1976), Qasqabasov S. Shygarmalar. T.1. Zhanazyq. Ar zhylygy zertteuler. [Works. V.1. Zhanazyk. Annual study] (Foliant, Astana, 2011), Tursunov E.D. Istoki tyrkskogo folklore. Qorqyt. [Sources of Turkic folklore. Qorqyt] (Daik-press, Almaty, 2001)
5. Margulan A. Ezhelgi zhyr, angyzdar (gylymi-zertteu maqalalar) [Ancient poems, legends (scientific articles)] (Zhazushy, Almaty, 1985).
6. Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen, sochinenie Abu-l-Ghazi, Khana Khivinskogo. [The pedigree of the Turkmen, the work of Abu-l-Ghazi, Khan Khiva] (IV AN SSSR, M.-L., 1958)
7. Rashid ad-Din Oguz-name [Oguz-name] (Elm, Baku, 1987)
8. Barthold V. Otchet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoi celyu. 1893-1894 gg. [Report on a trip to Central Asia for a scientific purpose. 1893-1894] (Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, Petersburg, 1897)
9. Material po istorii Turkmen i turkmenii T-1. VII-XV vv. Arabskie i persidskie istochniki (pod red. S.L. Volin, A.A. Romaskevich, A. YU. Yakubovskij. [Material on the history of Turkmen and Turkmenia. Val.-1. VII-XV centuries. Arab and Persian sources (edited by S.L Volin, A.A Romaskevich, A. Yu. Yakubovsky)] (INB AN SSSR, M.-L., 1939)
10. «Qorqyt Ata» Enciklopediyalyq zhinaq/ bas redactor A. Nysanbaev. [Encyclopedic collection «Korkyt Ata» / Editor-in-Chief Nissanbayev] («Qazaq énciklopediyasy» bas redakciyası, Almaty, 1999)
11. Fuat Köprülü Türk edebiyatında ilk mutasavırlar [The first mutasavu in Turkish literature] (diyanet işleri başkanlığı yayınları, Ankara, 1984)
12. Ahmet Kabaklı Türk Edebiyatı. Cilt 1. [Turkish literature. Volume 1] (Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul, 1975)

13. Tauasaruly Qazybek. Tur-tuqiyamnan ozime sheiin. /Basp. Daiyndagan B. Qydyrbekuly. [From ancestors to me] (Zhalyn, Almaty, 1993)
14. Salgara Q. Orta gasyrlyq turkter [Medieval Turks] (Foliant, Astana, 2012)
15. Orxon eskertkishterining tolyq Atlasy. /Qur. M. Zholdasbekov, Q.Sartqozhauy/. [Full Atlas of Orkhon Monuments] («Kultegin», Astana, 2005).
16. Rakhmanaliev R. «Imperiya tyrkov». Velikaya civilizaciya. [«The Empire of the Turks». Great civilization] (RIPOL Classic, Moscow, 2009).

Автор туралы мәлімет:

Алимбеков Р.Ж. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Қ.Сәтбаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Alimbekov R.Zh. – PhD Student of Faculty of International Relations L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, с. 165-171

<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 03.61.91

А.Т. Бастамитова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: bastamitova@gmail.com)

Түркі халықтарының жылқыға байланысты дәстүрлі ойындары

Аңдатпа. Мақалада Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласына назар аударылды, сонымен қатар шешу жолдары ретінде қазақ халқының рухани мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі – ұлттық ат ойындары ғылыми тұрғыда зерттеліп қарастырылды. Жылқыға салт мінуді қас өнерге айналдырып, оны әскери әдіс-тәсілдермен шебер ұштастыра білген көшпенділер өз заманының ең қуатты еліне айналды. Жылқы малының түркі халықтарында, оның ішінде қазақ халқының наным-сенімдері мен әдет-ғұрпында маңызды орын алатындығы ескеріле отырып: көкпар тарту, жамбы ату, шөген ұлттық ойындарының ерекшеліктері, тарихи дамуы бейнеленді. Сондай-ақ, Махмұт Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрік» еңбегінде бұл ойындардың көрініс тапқаны көрсетіледі. Бұл мақалада түркі халықтарының ойындары бай мәдениет пен өркениет үлгісі ретінде қарастырылды.

Түйін сөздер: дәстүр, ойын, жылқы, көкпар тарту, шөген, жамбы ату.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-165-171>

Түркі халықтарының этникалық мәдениетінде, халықтың рухани құндылықтары, салт-дәстүрлері және олардың тарихи сипаты көрініс тапқан ойындары мен жарыстары маңызды орынды иеленеді. Осыған орай, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында да түркі халықтарының, әсіресе, қазақ халқының бірегей рухани және этникалық құндылықтарын сақтауға, дамытуға, насихаттауға баса назар аударды.

Біздің көшпенді бабаларымыздың тіршілігі жылқымен тығыз байланысты болғаны тарихтан белгілі. Түркі халықтарының, яғни қазақтардың көшпелі мәдениетінің тарихи символы ат мәдениетімен байланысты дәстүрлер болды. Мәселен, бұл жоғарыдағы Елбасымыздың мақаласында былай делінген: «Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзінде Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды» [1, 1 б.]. Мұндағы Елбасымыздың бұл мақаласын жүзеге асырудың бірден-бір жолы - қазақ халқының рухани мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі ұлттық ат ойындарымызды ғылыми тұрғыдан зерттеп, насихаттау болып табылады.

Қазақ халқы ежелден жылқыны жеті қазынаның біріне жатқызады. Халық арасында жылқы түлігін «*Ер қанаты – қазанат*» деп асқақтата дәріптесе, жылқы малының пірі, иесі ретінде Қамбар атаны таныған.

Жылқы – көшпенді дала салтын ұстанған түркі тектес халықтар үшін де қасиетті жануар саналады. Қазақ жерінің ұланғайыр кеңістігін, табиғатын оның тау-тасына бейімделген жылқы малынсыз елестету, игеру мүмкін емес.

Түркі жұртында жылқы «мінсе – қанат, шөлдесе – сусын, жесе – тамақ, көшсе – көлік» болғаны белгілі. Жылқыға салт мінуді қас өнерге айналдырып, оны әскери әдіс-тәсілдермен шебер ұштастыра білген көшпенділер өз заманының ең қуатты еліне айналды. Ежелгі сақ, ғұн, үйсін, қаңлы тайпалары «жылқылы ел» аталып, жылқы жалында өскен, айбарлы

әскерлерімен Еуразия құрлығында үстемдікке қол жеткізген, осылайша адамзат өркениеті тарихында өшпес із қалдырған. Кейінгі Түркі қағанаты, Шыңғыс хан империясы да жылқы малының арқасында жұртты билеген. «Түн ұйықтамай, күндіз отырмай» елін қорғаған Күлтегіннің соғысқа мінген Боз аты пен Торы аты, Алып шалшы, Азман арғымақтары, қазақтың батырлар жырындағы Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, ер Тарғынның Тарланы, Құлагер – бәрі де түркі халықтарының таным-түсінігінің, ой-пайымы мен наным-сенімінің жылқы малымен астасып жатқандығын дәлелдейді.

Жылқының этнос тіршілігіндегі сан-салалы қызметі мен маңызы халықтың дәстүрлі наным-сеніміне, әдет-ғұрып пен құқықтық қатынастар жүйесіне ерекше ықпал етіп, оны құлттық дәрежеге көтерген [2, 516 б.].

Түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының көптеген ойындарының ішінде ең ерекше, жоғары бағаланатыны – жылқыға байланысты ойындар. Солардың ішінде, Көкпар тарту, Жамбы ату, соңғы кездері Шөген (поло), Бәйге ойындары түркі халықтарының өмірінде басты орын алады. Зерттеу жұмысымызда осы ойындарды зерттеу нысанына алып отырмыз.

Көптеген түркі халықтары той-томалақта көптеген ойындармен қатар **көкпар** тартады. Көкпар ойынының шығуы, сонау көшпелі заманнан бастау алады. Жалпы, көкпар сөзінің шығуына қатысты ғалымдардың пікірі әр түрлі. Мәселен, шығу тегін қарайтын болсақ: «Қазақ тіліндегі көкпар сөзі екі сөзден құралған: *көк+бөрі*. *Бөрі* сөзі көпшілік түркі тілдерінде «қасқыр» деген ұғымда жұмсалады. Бұл сөз алтай тілінде *бөрү*; тува тілінде *бөрү*; ноғай, татар, башқұрт, ұйғыр тілдерінде *бьори*, *бүре*, *бөрө* болып айтылады. *Көк* сөзі басқа түркі тілдеріндегідей қазақ тілінде де «заттың түсі, аспан, жас балауса шөп, жаңа шыққан жеміс-желең, өрімдей жас» деген мағыналарда қолданылады. *Бөрі* сөзіне қосылып *көк* сөзі «мықты, азулы, нағыз көк жал қасқыр» деген ұғымды білдіреді» [3, 104 б.] сөйтіп, көкпар сөзі көк және бөрі деген екі сөзден құралған.

Л.Н. Ермоленконың пікірі бойынша көкпар ойынын қасқыр тотемімен байланыстыра келе, көкпар тартушы ойыншылардың өзін қасқыр деп қарастырса [4, 177 б.], Ә. Қалиұлы былай дейді: «Біздегі қазіргі көкпар тарту әуелде әлеуметтік мәні бар әскери машықтың қажетінен туған. Түрік қағандығы кезіндегі «дербес бөрі жасақ» дегеніміз осындай жаттығудан өтіп сығайланған батырлар тобы еді. Әскер тәрбиелеудің осындай әдісі келе-келе көкпар тарту спортына ұласып, халықтық рең алып кеткен» [5, 52 б.]. Б.Х. Кармышева мен С.П. Толстов сынды Орталық Азияның археологиясы мен этнографиясын терең зерттеген ғалымдар болса «басында ешкіні емес, керісінше қасқырды тартқан» деген пікір айтты [6, 9 б.]. Осыған ұқсас пікірді этнограф Г.Н. Симаков та білдірді: «Қазақтар ілкі замандарда аңшылық кезінде соғып алған қасқырды ауылға жеткенше тартып, сайысып, жеңісін әйгілеп келеді» [7, 102].

Көшпелілер өмірінде көкпардың мақсаты - жігіттерді шынықтыру, батылдықты, ептілікті пен қажырлылыққа, ұйымшылдыққа тәрбиелеу және осы арқылы әскери өнерге баулу болған.

Түркі халықтарының, қазақ халқының мәдениетінде көкпардың алуан түрі кездеседі, сондай-ақ, ережелері де әр түрлі болады. Бірақ ертеден бастап көкпарға қатысты нақты ережелер болмаған. Ең басты қағида – жігіттер өзінің және атының күштілігімен, ептілігімен, қажырлылығымен, жылдамдығымен, ұйымшылдығымен серкені өзгелерден тартып әкетуі тиіс болған. Ол үшін серке ортаға тасталғаннан кейін жігіттер лап қойып, бұрын жеткені ат үстінен еңкейіп, серкені іліп алады да өңгере қашады. Ал өзгелері оған жармасып, тартып алуға бар күштерін салады. Мұндай тартыс әдетте бірнеше сағатқа созылады. Тартыс кезінде серкені алып сытылып шыққан адам басқаларға жеткізбей немесе адастырып кете алады. Мысалы «Құлагер» поэмасынан үзінді келтіретін болсақ:

Ұсатты аяқтары басқан тасты,
Көк қырқа жұлмаланып, шандық басты.

Құпақтап отыра алмай қойдай шулап,
Екі жақ «А, құдайлап», аруақтасты.
Сарыны қара көкпар лақ қылды,
Ұршықтай үйіргенде ылақтырды.
Екеуі өлерменге жеткен кезде,
«Айыр!» деп, халыққа ояз жұбап қылды [8, 323 б.].

Мұндай тартыста адамдар топтарға бірігіп, өзара көмектесіп те отырған. Көкпарда жігіттер ауыл, ата, румен де жарысқа шығады. «Топтасқан жігіттер бір-біріне ешкіні тартып алуға, өзгелерді ығыстырып тастауға, ешкіні тақымға басқан жақтасының атын жетектеп алып шығуға көмектескен. Көкпаршылардың бірі серкені топтан тартып алып шығады да, әдейі шетте тұрған жүйрік аттылы бір жақтас жігітке өңгеріп береді. Ол тың әрі жүйрік атымен өзгелерге жеткізбей серкені алып кетеді. Таулы өңірлерде биік жотаның етегіне өршіл аттылы адамды тұрғызып қойып, серкені жеткізіп беретін болған. Өршіл аттар мұндайда жотаға шауып шығып, өзгелерге жеткізбей адастырып кететін. Яғни, Көкпарда жеңіске жету үшін епті, әрі қайратты жігіттер мен белді, жүйрік аттар ғана емес, асқан ұйымшылдық та қажет» [4, 178 б.].

Қорытынды ретінде, көкпарға қатысқан адам және атта бір «тұлға» болуы керек. Көкпаршы жігерлі, күшті, епті, қажырлы болуы тиіс, аты да оған сай болуы керек. Ойыншы өзінің астындағы атын сезе білуі қажет. Көкпар – ойыншылар бір-бірімен ақылдасатын, әрекетті бағамдайтын, сәйкесінше ат құлағында ойнай білетін ойыншылардан тұратын ұжымдық ойын. Кез келген жарыстардағыдай көкпардың да өзінің құлаққа тиер шуылы бар: айғайлау, мимика, ым, ишара; ат басын тез бұру – мұның бәрі де көкпар ойынының ажырамас бөлігі болып саналады.

Түркі тектес тайпа-ұлыстарда, соның ішінде қазақтарда ежелгі замандарда кең тараған спорттық ойындардың келесі түрі – **Шөген ойыны**. Бүгінгі таңда Еуропада танымдылыққа ие шөген ойынының түп тарихының негізі Орта Азиядан шыққаны туралы деректер көп. Бұл ойынды Еуропалықтар поло деп атап кеткен. Ағылшын ақсүйектерінің сүйікті әрі машықты спорт ойынының біріне айналған.

Еділ патша (Аттила) заманында шөген ойынын сәтті сапардан кейін шабандоздар арнайы имек таяқпен, былғары қаптамаға оралған жаудың басымен ойнаған, өйткені бұл – «Ұлы жеңіс ойыны» болатын. Қазіргі кезде арнайы ағаш доппен ойнайды, бірақ ережелері сол күйінде сақталған [9, 236 б.].

Шығу тегі жағынан «шөген» ежелгі түркі сөзі «sök» - әскерді бөлу (бұзу) дегенді білдірген [10, 510 б.]. Осы түбірге байланысты «шөген», «шоған», «шоғбан», «чавгон» сөздері пайда болды. Ал қазақтың қару-жарағын зерттеген этнограф-ғалым Қ. Ахметжанның пікірі бойынша бұл сөздер «шоқпар» деген сөзбен туысады. «Шөген сөзі шоқпармен түбірлес. Екеуінің де түбірі – соғу (ұру) сөзі», - дейді [11, 113 б.].

X-XI ғасырлардағы түркі халықтарының ежелгі мұраларында шөген ойыны туралы деректер кездеседі: Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанында «Елшілер қандай болу керектігі туралы баяндалатын» тарауында осы шөген ойынын айтып өтеді: «Елші тілге шебер, шешен, әдепті, зерелі, алғыр болуы керек, әрі шахматты, шөгенді жақсы ойнауы тиіс» - дейді [12, 205 б.]. Ж. Баласағұнның айтуынша, жақсы елшілер мен қолбасылар, бектер шөген ойыны жүйрік болған және басқа да шеберлік, ептілік, ақылдылық, сергектік, зеректік қажет әртүрлі ойындарды, өнерді меңгерген.

М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрік» атты еңбегінде шөгенді ат үстінен арнайы имек таяқпен доп қуалап ойнайтын спорт түрі деп түсіндіріліп, мынадай мысалдар келтіреді: **актур** (оның формалары *актурур*, *актурмак*) «бұғу» дегенді білдіреді: *Ул жуқан актурди* «Ол имек таяқты бүгуге бұйрық берді (атты шөген ойыны үшін)» [13, 236 б.]; **атгар** (*атгарур*, *атгармак*): *Ул мани атгарди* «Ол біреуге ат үстіне отыруға көмектесті» [13, 237

б.]; **аргур** (*аргурур, аргурмак*) «атын арыту», «болдыру» мағынасында: *Ул атин аргурди* «Ол атын арытты» [13, 238 б.].

Шөген ойынының бейнесін басқа лексемалар да ашады: **тасал** – «шөген ойыны үшін орнатылған алаң, шекара» [13, 372 б.]; сондай-ақ **жукан** – «шөген ойыны үшін имек таяқ» [13, 379 б.]. Осылайша, шөген ойынын бейнелейтін сөздердің семантикалық өрісі жасалады: *актур, атгар, аргур; тасал, жукан*.

Шөген ойыны түркі халықтарының арасында ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия, Еуропа, Солтүстік және Оңтүстік Америкада кеңінен таралған. Бұл ойын туралы А.Қажиев былай дейді: «Бабыр сұлтанның заманында жетісулық моғолдар Үндістанның бір бөлігін жаулап алып, осылайша, Үнді жерінде ойнала басталған шөген ойыны Үндістанды бодан қылған ағылшындардың назарына ілікті. Англия бұл спортты көп дәріптеді. Ең алғаш елде осы спорт түрінен клуб ашылып, өзара турнирлер ұйымдастырыла бастады. Уақыт өте қатарға көршілес Ирландия шөгеншілері қосылды. Екі елдің атсалысуымен Аргентинада 1875 жылы бұл спорт түрінен чемпионат өтті. Осы кезеңде шөгенді ойнауға құмартқан аргентиналықтар бірден осы ойынды ойнауға қызығушылық танытып, ойынның қырсырын бірден меңгеріп кетті. Уақыт өте шөген шеберлеріне айналған олар ат спортының жаңа түрі ретінде шөгенді «Поло» деп өзгертті» [14].

Қазіргі таңда шөген ойыны Ұлыбритания, Испания, Франция, Германия, Пәкістан, Үндістан, Біріккен Араб Әмірліктері, Аргентина, Мексика, Бразилия, АҚШ, Австралия сияқты елдерде кеңінен таралған. Көбіненсе ақсүйектер ойнайды. Осы елдердің ішінде Аргентинада ғана поло ұлттық спорт түрі ретінде жалпы бұқара арасында ойналады. Сонымен қатар, Аргентина - поло ойынын тұрақты қаржылық табыс көзіне айналдырған. Мұнда шөген ойынына мінетін жылқыларды үйретумен, ер-тұрман әзірлемен және ойын кезінде қолданылатын доптар мен таяқшалар жасаумен, тіпті осы ойынға қызығушылық танытқандарды үйретумен айналысады [15].

Ал, Қазақстанға шөген ойыны қазақ хандығының 550 жылдығын тойлағанда қайтып оралды. Қазіргі таңда Қазақстанда Шөген федерациясы құрылды. Халықаралық аренада шөгеннің беделін арттыру үшін еліміз күш салуда.

Сонымен шөген – түркі халықтарының бай мәдениетін, өркениет үлгісін танытатын ойын.

Келесі атқа байланысты ойынның бірі - **жамбы ату**. Бұл ойын ерте заманнан келе жатқан, түркі халықтарына тән ойын түрі. Ойын үлкен ас пен тойда, жиындарда өткізіледі. Жамбы атуда мергендердің өнері мен бағы сыналады.

Жамбы ату ойынының тарихы тым тереңде жатыр. Оның пайда болу мерзімін тарихшы-ғалымдар б.з.б. IV-III ғасырлар үлесіне жатқызып жүр. Зерттеушілердің пікірінше, көшпенді Ғұн ұлысы алғаш рет садақшылар (мергендер) қосынын дүниеге келтірген. Қытай жазбаларында ғұндар көсемі Мөденің үш мың мерген садақшылары болғаны жайлы дерек айтылады. Ал, моңғолдың «Құпия шежіресінде»: 1225 жылы Шыңғыс қаған Хорезмді толық бағындарған соң «Бұғылы-шашақ» дейтін жерде ұлан-асар той жасап, ат жетер жердегі мергендерді шақырып, сайыс өткізгені туралы айтылады. Осы сайыста Есей мерген 335 құлаш (502 метр) жердегі нысана-жамбыға оғын дәл тигізген [16].

Жамбы сөзінің шығу тегіне қарайтын болсақ: «ертеде күмісті *ямб* деп атаған. Қырғыз тілінде *жамбы* – қытайда ақша орнына қолданылған, салмағы мен формасы әр түрлі кесек күміс, ұйғырша *ямб* – қытайдың 52 сәрі (сәрі – 35 грамм) бағасындағы күміс кесегі. Ал монғол тіліндегі *юмбүү* (*юамбүү*) – елу лан бағасындағы күміс, ауыспалы мағынада *ямба* дәреже, право, шен ұғымын білдіреді. *Жамбы* қытайша – *юань* және *бао* деген екі сөзден құралған. Қытай тілінде *юань* монета, ақша, бао – құнды, бағалы. Яғни, құнды, бағалы ақша деген сөз. Қытайдың *юаньбао* атауы монғол тілінде *юамбүү//юмбүү* деп айтылады, ал бұл сөз ұйғыр тілінде *ямбұ//ямбу*, қазақ тілінде *жамбы* болып қалыптасқа» [3, 80 б.].

Жамбы ату Махмұт Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрік» атты еңбегінен де көрініс тапты:

Атиш (оның формалары *атишур, атишмак*) «*атудан, мергендіктен жарысу*» мағынасын береді. **Ул манник ук атишди** «Ол менімен мергендіктен жарысты» [13, 202 б.]; **атум, атум ар** – «жақсы ата білетін мерген адам» мағынасын береді [13, 107 б.]; **атишган, ул манник бирла ук атишган ул** – «мергендігімен сайысқа түсетін адам» мағынасын береді [13, 183 б.]. Жамбы ату ойыны сөздікте осылайша сипатталады.

Бұл ойында шабандоздар садақ атудан жарысады. Қатысушылардың саны шектелмейді. Бұрынғы заманда оған қыздар да қатысатын болған. Әрбір қатысушы астындағы атымен және садағымен ойынға қатысатын. Жамбы – алтын немесе күміс жасырылған, шүберектен тігілген нысана. Оны 4-5 м биіктіктегі ағаш бұтағына жұқа жүн жіптерімен нысана ілінетіндей етіп байлайтын болған. Қатысушылар 50-60 қадам әрі тұрып, қатарынан үш реттен нысанаға ататын, нысананың өзіне емес, ол байланған арқанға ататын. Кімде-кім нысанадағы «сөмкені» жықса, ішіндегі алтыны немесе күмісі бар қапшықты алып кететін болған. Ойын ерекше дәлдікті талап етті және жамбыны тек мергендер ғана иеленген. Нысанаға дөп тиюдің ат үстінде отырып не жерде тұрып, болмаса шауып келіп дегендей басқа да көптеген жолдары бар [17, 119 б.].

Қорыта айтқанда, түрлі тарихи кезеңдерден өткен бұл ойындар осылайша атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған. Ел мен жердің қорғаушысы батырлықтың бастау болған дәстүрлі ойындары жылқы малымен байланысты болғанын көрсетеді. Жалпы жылқыға байланысты ойындар түркі халықтарының, қазақ халқының наным-сенімін, рухани байлығын, дене тәрбиесін машықтап көрсетеді. Жаһандану заманында бұл ойындар кеңінен насихатталса, дәріптелсе қазақтың әрбір азаматынан талап етілетін мақсаттылықты, табандылықты, төзімділікті, көшбасшылықты қалыптастыратыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. Егемен Қазақстан. – Астана, №223 (29454). 21.11.2018. – 1 б.

2 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПК «Салон», 2012. – 2 том. – 736 б.

3 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Ред. А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев. – Алматы: «Ғылым», 1966. – 240 б.

4 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПК «Салон», 2012. – 3 том. – 177-178 бб.

5 Қалиұлы Ә. Қазақ ауыз әдебиетіне шолу. - Урумчи: «Атажурт», 1985. - 52 б.

6 Советская этнография. – Москва: «Академия наук СССР», 1960. – 96.

7 Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX - начале XX вв. Л: «Наука», 1984. – 275 с.

8 Жансүгіров І. Шығармалар II том, поэмалар. Құрастырғандар: Сүлеев А., Орманов Ғ. – Алматы: «Көркем әдебиет», 1960. – 598 б.

9 Мурад Аджи Великая степь. Приношение тюрка (сборник). – Москва: «АСТ», 2014. – 236 б.

10 Древнетюркский словарь. Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. - Л: «Наука», 1969. – 678 с.

11 Ахметжан Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.

12 Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев. – Алматы: «Таймас» 2009. – 614 б.

13 Махмуд ал-Кашгари Дивани Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 1288 с.

14 Қажиев А. Шөген қалай Полоға айналды? [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/54471/>. (дата обращения: 15.12.2018)

15 Мағзұмова Г. «Шөген» - тарихы терең тарлан ойын. [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <http://argymaq.kz/?p=4736>. (дата обращения: 17.12.2018)

16 Қайратұлы Б. Жамбы ату – жауынгерлік өнер. Егемен Қазақстан. – Астана, №75 (29056). 19.04.2017. – 11 б.

17 Джелбулдин Е.Т. Мой великий, мудрый народ. Традиции и обычаи казахов. – Петропавловск: «Северный Казахстан», 2005. – 119 б.

А.Т. Бастамитова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Конные традиционные игры тюркских народов

Аннотация. В статье освещается статья Президента Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи», рассматриваются конные традиционные игры как часть духовной культуры казахского народа. Проводится мысль о том, что, кочевники превратили верховую езду всадников в искусство, использовали лошадь в военных целях и стали самой могущественной страной своего времени.

Принимая во внимание тот факт, что конь занимает важное место в тюркских народах, в том числе в верованиях и традициях казахского народа, описываются особенности игр «кокпар», «стрельба из лука», «поло» и их историческое развитие. Кроме того, показано упоминание этих игр в труде Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит турк». В данной статье игры рассматриваются как богатая культура и образец цивилизации тюркских народов.

Ключевые слова: традиция, игра, конь, кокпар, поло, стрельба из лука.

A. Bastamitova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Horse traditional games of Turkic peoples

Abstract. The research draws attention to the article of President N. Nazarbayev entitled “Seven Facets of the Great Steppe”, as well as the ways of solving traditional horse games as part of the spiritual culture of the Kazakh people. It is considered that, nomads turned into art riding riders, used the horse for military purposes and became the most powerful country of its time.

Taking into account the fact that the horse occupies an important place in the Turkic peoples, including the beliefs and traditions of the Kazakh people, the historical development and their peculiarity in the games «Kokpar», «Archery», «Polo». In addition, it was shown the reflection of these games in the work of Mahmud Kashgari “Diwani lugat-it Turk”. We considered these games as a rich culture, an example of the civilization of the Turkic peoples.

Keywords: tradition, game, horse, kokpar, Polo, archery.

References

1. Nazarbaev N. Uly dalanyn jети qyry [Seven Facets of the Great Steppe]. (Egemen Qazaqstan, Astana, 2018).
2. Qazaqtyn etnografıyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. 2 tom. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (RPK «Salon», Almaty, 2012).
3. Qazaq tilinin qysqasha etimologiyalyq sozdigi. Red. A.Ysqaqov, R.Syzdykova, Sh.Sarybaev(Gylym, Almaty, 1966).

4. Qazaqtyn etnografıyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. 3 tom. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (RPK «Salon», Almaty, 2012).
5. Qaliuly A. Qazaq auyz adebietine sholu [Overview of Kazakh folklore] (Anagurt, Urumshi, 1985).
6. Sovetskaya etnografiya [Soviet ethnography] (Akademiya nauk SSSR, Moscow, 1960).
7. Simakov G.N. Obshestvennyye funktsii kirgizskikh narodnykh razvlechenii v kontse XIX - nachale XX vv. [Public functions of the Kyrgyz folk entertainment in the late nineteenth - early twentieth centuries.] (Nauka, Leningrad, 1984).
8. Jansugirov I. Shygarmalar II tom, poemalar (Korkem adebiet, Almaty, 1960).
9. Murad Adzhi Velikaya step'. Prinosheniye turka (sbornik) [Great steak. Pinch of turquoise]. (AST, Moscow, 2014).
10. Drevneturkski slovar' [Drevneturk's Dictionary]. Red. V.M.Nadelyaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenishev, A.M.Sherbak. (Nauka, Leningrad, 1969).
11. Achmetjan Q.S. Jaragan temir kigender (batyrlardyn qaru-jaragy, askeri oneri, salt-dasturleri), [Wearing iron (warlike battles, military art, traditions)]. (Daur, Almaty, 1996).
12. Balasagun G. Kutty bilik [Kutty Bilik]. Perevod, predislovie i komentarii A.Egeubaiev (Taimas, Almaty, 2009).
13. Maxmud al-Kashgari Divani Lugat at-Turk [Divani Lugat at Turk]. Perevod, predislovie i komentarii Z.-A. M.Auezovoi. Indeksy sostavleny R.Ermersom. (Daik-Press, Almaty. 2005).
14. Qajiev A. Shogen qalay Pologa ainaldy? [How did the grass turn into Polo?] Available at: <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/54471/> (accessed: 15.12.2018)
15. Magzumova G. «Shogen» - tarichy teren tarlan oiyn. [“ Polo” is a history of deeply rooted game]. Available at: <http://argymaq.kz/?p=4736> (accessed: 17.12.2018)
16. Qayratuly B. Jamby atu – jauyngerlik oner [Dzhamby shooting - martial arts]. (Egemen Qazaqstan, Astana, 2017).
17. Djelbuldin E.T. Moi veliki, mudryi narod. Traditsii i obyshai kazachov [My great, wise people. Traditions and customs of the Kazakhs]. (Severnyi Kazakhstan, Petropavlovsk, 2005).

Сведения об авторах:

Бастамитова А.Т. – түркітану кафедрасының «6D021200 – Түркітану» мамандығы бойынша І курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Bastamitov A.T. - PhD Student of the 1st course of the specialty 6D021200 - Turkology, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, с. 172-176
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

XҒТАР 16.21.49

А.Б. Кусаинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: aygerim.kussainova@yandex.ru)

Түркі тілдеріндегі «итке» қатысты паремиялардың ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақалада үй жануары «итті» сипаттайтын паремия ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты жануарлар әлемі интерпретациясын адамзат мәдениетінде, атап айтқанда түркі халықтары мәдениеттерінде, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер негізінде айқындау. Мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер құнды лингвистикалық мұра болып табылады, себебі ол халықтың мәдени және тарихи көзқарасын, олардың мәдениетін, салт-дәстүрін көрсетеді. Жануарлар атауы адамды әртүрлі қырларынан, яғни мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, келбеті, ой-қабілеті жағынан сипаттай алады. Ит ежелден бері адамға жақын жануар, оның мінез-құлқы мен сыртқы көрінісі адамның қасиеттерін сипаттайтын метафора ретінде қолданыла бастады. Түркі мәдениетінде ит жағымды, сондай-ақ жағымсыз қасиеттерді көрсетеді. Талдау жасалған тілдердегі иттің ауыспалы мағынада қолданылуындағы мәдениеттанулық ұқсастықтары мен ерекшеліктері, сондай-ақ олардың қаншалықты дәрежеде ұқсас немесе ерекше екендігі ашық көрсетіледі.

Түйін сөздер: ит, мақал-мәтел, наным-сенім, тұрақты сөз тіркесі, дүниетаным, түркі тілдері

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-172-176>

Халықтың ұлттық болмысы, менталитеті, дүниетанымы, өмір сүру салты, әдет-ғұрпының айқын көрінісі тілде қалыптасқан тұрақты тіркестер мен паремиялогиялық қорда айшықталып, сақталады, баға жетпес рухани құндылық ретінде ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Мақал-мәтелдердің мағынасында адамдардың қоғамдағы мінез-құлқы мен стереотипі, өмір шындығы көрінеді. Адамның мінезін, сыртқы келбетін, көңіл-күйін сипаттауда түркі тілдеріндегі ит атауына қатысты тұрақты тіркестер, әсіресе мақал-мәтелдер көптеп кездеседі.

Аңыз бойынша ит – алғаш адам баласының күркесіне, жағып отырған от басына бірінші болып келген, оған үйірсек болып, қолға үйренген жабайы хайуандардың бірі. Ол үйрене келе, адамға сенімді серік, таптырмайтын көмекші болды [1, 339 б.].

Ит – үй күзету, мал бағуға бейімделген асыранды үй хайуаны. Қазақ өмірінде иттің мәні – аса зор: ол - үй, аула маңына, мал қорасына білдірмей жақындап келе жатқан адамды, малды торып жүрген жыртқыш аңдарды, басқа да қауіп-қатерді алыстан, алдын ала сезіп, үруі арқылы иесіне күндіз-түні бірдей хабарлап отыруымен қымбат [2, 342 б.]. Демек, «Жақсы ит малға серік» «Ел жатпай ит тынбас» бұл мақал татар тілінде де кездеседі: «İl yatmıy ęt tınmas», «Ит – адамның құлағы», «Ит иесіне үруімен жағады», «Жақсы ит иесінің көзі, құлағы» деген мақалдар иттің осындай қасиетіне айтылған. Өзбек тілінде де осындай мақалдар кездеседі: «El tinsä häm, it tınmäs (Халыққа рахат болса да ит тынбайды)».

Сонымен қатар, ит – аң аулауға немесе аңға салуға үйретілген үй хайуаны. Иттің бұл қасиетіне қатысты туындаған мынадай тұрақты сөз тіркестері кездеседі: «Ит жүгірту» – қазақ халқының аңшылық өнерінде көне заманнан күні бүгінге дейін өте көп қолданылатын әдістердің бірі. Аңшылықтың бұл түрінде негізінен денесі сидам, қуса жететін жүйрік әрі өжет, ұстағаннан айрылмайтын тазылар пайдаланылады. Ит жүгірту тәсілімен аңшылар қоян, түлкі т.б. ұсақ аңдармен қатар кейде қасқыр, аю, елік, қарақұйрық т.б. ірі аңдарды да ала береді [1, 342 б.]. «Ит жүгіртіп, құс салу» - аңшылықпен шұғылдану, қазақ даласында

қалыптасқан дәстүрлі сауық-сайран салу. Ел ішінде сәлем де, Замандас, құрбы, теңдерге. Ит жүгіртіп, құс салған, Найза ұстаған ерлерге [3, 237 б.].

«Ит» туралы ертедегі түркі жазба ескерткіштерінен мәлім. Ит көне түркі сөздігінде іт, көрәк [4, 221, 317 б.]. М. Қашқари еңбегінде итке қатысты Ысырған ыт – қабаған ит; құтұз ит – құтырған ит; барақ ит, жүндес ит; және де қанчық – қаншық, яғни ұрғашы ит [5, 189, 422 б.] және тайған-тазы, алғыр ит [6, 238 б.] деген түрлері кездеседі. Барақ ит туралы түріктерде аңыз бар. Сол аңыз бойынша, бүркіт қартайғанда, екі жұмыртқа тауып, соларды басады. Сол жұмыртқалардың бірінен барақ шығады екен. Иттердің ең ұшқыр, алғыры, аңшы итінің ең мықтысы осы барақ иттер болады екен [5, 435 б.]. Сондай-ақ, М. Қашқари сөздігінде итке байланысты бірнеше мақал-мәтелдер берілген: «Ытқа ұвұт етсә ұлдаң иемәс – Итке ұят кірсе, ұлтан жемес (Итке ұят берсе, ұлтанды жаламас)». Бұл мақал ар-ұятты сақтауға шақырып, адамды жайсыз істерден қайтару, сақтандыру мақсатында айтылады [5, 146 б.]. «Құл иағы ыт бөрі – Құл – дұшпан, ит – бөрі». Ол қолынан келсе иесінің малын алып, сәтін тауып қашып кеткісі келіп тұрады. Ит те тегінен, үй-жай үшін бөрі. Өйткені ол да жейтін нәрсе тапса, одан өзін тия алмайды [5, 395 б.]. «Құдзұғда сув бар ит бұрны тегмес – Құдықта су бар, ит мұрны тимес». Бұл мақал қалаған іске қолы жетпеген, яғни біреудің қолындағы асқа көзі түсіп, сұқтанып, бірақ қолы жетпейтін адамға қатысты айтылады [5, 432 б.]. Жырда да кездеседі: «Малды көріп, көрмей жақын-жуықты, Иттей қыңыр қарар қандас туысқа». Адамдардың арасындағы опасыздықты меңзеп, опасыздың көбейіп кеткеніне налып айтқан: Жақын-жуық, туғандарын көрмейді, ағайындарына қарамайды. Дүние, малды ғана көріп, соған пейілі бұзылып, қызғанған ит секілді, өз туыстарына да қыңырайып қарайды [6, 238 б.].

Қазақ итті қатты қадірлейді. Сондықтан да халық арасында: «Ит – ырыс», «Итің жақсы болса – ырысың, Көршің жақсы болса – тынысың», «Итті тепкен ырысты тебеді», «Итті иесімен қина» деген мақал-мәтелдер бар. Татар тілінде: «Ўтнә иуесә бәлен қуна (Итті иесімен қина) ». «Хужаға ярайым тиһәң, этен макта (Иесіне жағамын десең, итін макта) ».

Сондай-ақ, ит әр қазаққа мәлім қазақ халқында қасиетті саналатын жеті қазынаның бірі. Ертеде қазақ даласында қой шаруашылығының тез дамуы малшының табиғи серігі – итті ерекше қастерлеуді талап еткен. «Қой баға білген иттің құны сол заманда ер-тұрманы сай сәйгүлікпен тең түскен» [1, 345 б.].

Қазақ халқы итті жағымсыз эмоциямен де ассоциациялайды, яғни иттің жаман қылықтары мен қасиеттерін де ашық айтып, оны адамның мінезімен, өмірде кездесетін кейбір жағдайлармен салыстырып отырса керек. Мысал келтіре кетсек, Ит мінез деген тіркес аяқ астынан бүлінетін, шырт етпе, томырық, жағымсыз мінезді адамға қатысты айтылады [1, 341 б.]. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде жаман мінезді адамды итке теңеп, бірнеше түсініктеме берген: 1. Қас жау, жауыз, қараниет адам. Шүбә жоқ жауыз жауды біз жеңеміз, Сазайын Гитлер иттің біз береміз. Қанқұйлы фашистерді күл-талқан қып, Орнатып бейбітшілік гүлденеміз (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). – Ендеше Қодарыңды ойға алалық Мен бе едім сол иттіңнен кем боларлық («Қозы Көрпеш» [7, 357 б.]). 2. Надан, түк көрмеген тоғышар адам. Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп адам саумақ – өнерсіз иттің ісі (Абай, Таңд. жин.). Ит боп өлмей, Дәріс алмай әр аңнан, Адам болып өлу үшін жаралған. Бірақ соны түсінбейді қайтесің! (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан) [7, 357 б.]. 3. Құр бос жүрген, қолынан еш нәрсе келмейтін, ісінен сөзі көп адам. Сен – ауылда үрген көпек ит, Мен – азулы арлан бөрі едім (Қашаған // Ақберен). Айтқаның Серікбай ғой! Ол иттіңді бұл ауыл көрмегелі алты ай болды ма, немене? Қайда тентіп жүргенін білген кісі көргем жоқ (М. Әуезов, Абай жолы) [7, 358 б.]. 4. Керітартпа, көре алмайтын, біреуге ор қазғыш, қаскөй адам. Иесіне ит абаласа – сол жаман, Сүрінгенді табаласа - сол жаман. Қзгелерден төмен тұрған ағайын Өзін биік бағаласа - сол жаман! (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан). 5. Бір адамды жақтырмағанда немесе одан әбден қорлық көріп зәрезап болғанда оған қарата айтылатын жек көру сөзі. Жасымнан

ел аралап көп жүріп ем, Көрмедім келін иттен қара желін. Тектіден қарап жүріп қыз алмасаң, әрқашан жақсы ат бермес мұндай келін (Үске Торқаұлы // XX ғ. қаз. поэз.).

«Ит иттігін қылмай қоймас», яғни жоғарыда айтып өткеніміздей, итке тән жақсы қасиеттерімен қатар оның жаман әдеттері де бар. М. Қашқари сөздігінде «Ыт ысырмас, ат тепмес теме – Ит қапсас, ат теппес деме». Өйткені бұл олардың жаратылысынан біткен қылық [5, 211 б.]. Ит құтырса тіпті иесін де қауып алуы әбден мүмкін. Сол сияқты кейбір қасиетсіз адамдардың да осылайша жаман қылық көрсету әдетін аңғартады. Қарашай-балқар тілінде: Ат урмаз деме, ит кьаппаз деме, татар тілінде: «Ët ёtlёgёn itmi tora almıy, Ёt ёtlёgёn itmese, ёёё kёgerёr, Ёt bёlen ёt bulma». Өзбекше: «Їt itlikni qılmaу qоuмаydi» (Ит иттігін қылмай қоймайды), «Їt qutursa, egasini qоraғ» (Ит құтырса иесін қабады).

Мақал-мәтелдердің арасында кездесетін Ақмолла ақын жазған: «Ақсақ ит жатып үреді». Бұл жерде адамға қаратып айтылса керек, яғни жаман адам жамандығын жасамай қоймайды. Бұл әдетіне айналған іс болса керек. Мақтамас адамды адам – көре алмаса, Ақсақ ит жатып үрер жүре алмаса, Аузына топырақ толып, сонда тоқтар, Өзірейіл ісін келіп тамамдамаса (Ақмолла ақын, Күндер) [8, 521 б.]. Бұл мақал татар тілінде де кездеседі: «Ақсақ ёt yёgі almasa уatıр ёgёr». Өзбек тілінде: «Їt qarisa, уatғan jаyıdan hurıydi» (Ит қартайғанда жатып үреді). Аузына не келсе соны сөйлеп, өз сөзіне ие бола алмайтын адамдарды шәуілдеген итке теңейді.

«Ит жалдаған суға кетеді» адамгершілік қасиеті, жауапкершілігі, ісінің берекесі жоқ адамға сеніп, іс жасауға болмайды, әйтпесе пәлесіне ұшырап, жасаған ісің сәтсіздікпен аяқталады. Бұл мақала башқұрт тілінде де кездеседі: «Эт яллаған кисеу кисмәс». Бұған ұқсас тағы мақал: «Итке артқан қос жолда қалар, Нарға артқан қос елге барар». Итке артқан қостың жолда қалуы – оның осалдығына, күш-қуатының аз, нашарлығына, сенімсіздігіне байланысты болса, нарға артқан қостың барар жеріне тұтас жетуі – оның қайраты мен төзімділігіне байланысты. Ал адамға қатысты айтатын болсақ, тексіз, жетесіз кісіге ел билеуді, оған жауапкершілік артып, сенуге болмайды. Себебі ондай адам елді тұйыққа апарып тірейді; сондықтан да ондай жауапты әрі қиын істі шыдамды, белі мықты нар тәрізді ер-азаматтың мойнына артқан жөн [2, 344 б.]. «Ит те киіміне қарап үреді», кейбір адамдар адамды киген киіміне қарап бағалайды. Мұздай болып киініп алған адамға құрмет көрсетуге тырысады. Татар тілінде: «Тunı уamaнı ёt қаба» (Көйлегі нашар адамды ит қабады). Башқұртша: «Эт йүгереген төлкө һөймәс» (Ит көрінген, яғни кез келген түлкіні ұнатпайды). «Ауыл итінің құйрығы қайқы», «Өз көшесінде ит те жолбарыс», өз жерінде, өз үйінде кімде болмасын өзін қожа етіп есептейді. Башқұрт тілінде де бұндай мақал бар: «Эт ояһында көслө», татар тілінде: «Avıl ёtёnёñ қоуғıgı уıғarı».

«Иттің боғы дәрі болса, дарияға тышар», бұл мақал татар тілінде: «Ёtnёñ tizegё darı bulsa, коуғıga tışka ёғar» (Иттің боғы дәрі болса, құдыққа тышар). Кей адамдар ісің түсіп, қандай да бір қажеттілікпен өтініш жасаған кезде, әлдеқандай болып, қолынан келетін жақсылығын істемей, керісінше, кері тартып ат-тонын ала қашады. Бұл мақал сондай адамдарға қатысты айтылған.

Итке қатысты қазақ халқы арасында наным-сенімдер де өте жиі кездеседі. Жаңа босанған әйелге үйге кіріп кеткен итке «кет!» деп, қуып шығуға болмайды. Егер олай айтып, қуған жағдайда әйелдің тісі түсіп қалады деген сенім бар. Иттің басынан теппе, себебі ырысың кетеді. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, ит адамның адал досы, үйдің күзетшісі ретінде танылып, жеті қазынаның бірі болып есептелгендіктен, оның басынан аяқпен тебуді итті қорлау, өз ырысыңды өзің теуіп кетіру деп санаудан туған сенім. Ит ұлыса жамандық болады деп сенген қазақ. «Күн тұтылады, жер сілкінеді, жаугершілік болады, ел басына лаң келеді» дер жаманшылыққа жорыған. Сол себепті аспанға қарап отырған итті көрген кезде, не болмаса дауысын естігенде, «Қой-ей, өз басыңа көрінгір! Кет!» деп, қуып жібереді [3, 361б.].

Түріктердің сенімінде ит туралы мынадай наным-сенімдер кездеседі: köpek havaya doğru ulursa kendine; yere doğru ulursa sahibinin başına bir iş gelir (ит ауаға қарап ұлыса өз басына, жерге қарап ұлыса иесінің басына бір бәле келеді). Ezan okunurken köpeğin uluması iyü yorulmaz (дұға оқылған уақытта иттің ұлығаны жақсылыққа жорылмайды) [9, 57 б.].

Түркі халықтарының ат қою рәсімінде де наным-сенімнің көрініс тапқанын байқаймыз. Мәселен, егер нәресте туа салысымен шетінеп кете берген жағдайда, алтайлықтарда ер балаға it ködön («ит көтен») деген ат қойылған. Ал солтүстік чуваштарда, егер әйелде ешбір бала тірі қалмаған жағдайда, жаңа туылған нәрестеге Модка («Қара ит») деген есім берген. Осындай есіммен бала өмір сүреді деп түсінген. Халықтың сенімі бойынша бұндай атаулардың сиқырлы күші бар және ол балалардың өмірін сақтап қалады деп есептеген. Сонымен қатар, көне түріктердің әдеті бойынша нәрестенің жанынан зұлым күштерді қуу мақсатында, балаға туғаннан кейін қырық күн өткен соң it kojlek («ит көйлек») кигізген.

Түркі тілдеріндегі итке қатысты паремиялардың ауыспалы мағына жүйесінде ортақ ұқсастықтарымен қатар, ерекшеліктерінің де бар екенін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: (этнолингвистикалық сөздік). III том. Табиғат. - Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
2. Қайдар Ә. Халық даналығы. - Алматы: Тоғанай, 2004. - 560 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
4. Древнетюркский словарь. Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. - Л: «Наука», 1969. – 678 с.
5. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 1 том / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. - Алматы: Хант, 1997. – 590 б.
6. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 том / Қазақ тіліне аударған А. Егеубай. - Алматы: Хант, 199. – 596 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том.- Алматы: Арыс, 2007. - 752 б.
8. Сөз мәйегі (қазақ мақал-мәтелдері). - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 552 б.
9. Adem Yıldız Hayvanlarla ilgili efsaneler // Yüksek lisans tezi. -Konya, 2002.

А.Б. Кусаинова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Особенности паремий, относящихся к понятию «собака» в тюркских языках

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению особенностей паремий, представляющих домашнее животное «собака». Целью в рамках предпринятого исследования является изучение интерпретации мира животных в человеческой культуре, а именно в тюркских культурах, на материале фразеологизмов, пословиц и поговорок. Пословицы и фразеологический состав языка представляют собой весьма ценное лингвистическое наследие, потому что именно в нем отражаются культурно-историческое мировоззрение народа, его культура, обычаи, традиции. Животные могут характеризовать человека с абсолютно разных сторон: черты характера, поступки, поведение, внешний вид, умственные способности. Собака это животное, которое с древнейших времен находится рядом с человеком, ее поведение и внешний вид стали использоваться в качестве метафор для характеристики человеческих качеств. В тюркских культурах собака олицетворяет и положительные, и отрицательные качества. Рассмотрены с культуроведческой стороны переносные значения качеств собаки в анализируемых языках, в том числе степень их сходства и особенности.

Ключевые слова: собака, пословица, верование, фразеологизм, мировоззрение, тюркские языки.

A.B. Kussainova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Features of paremia on the basis “dog” in Turkic languages

Abstract. This article focuses on the characteristics of paremias representing the pet “dog.” The goal of the undertaken research is to study the interpretation of the animal world in human culture, namely in Turkic cultures, on the basis of phraseological units, proverbs and sayings. Proverbs and phraseological composition of the language is a very valuable linguistic heritage, because it reflects the cultural and historical outlook of the people, their culture, customs, and traditions. Animals can characterize a person from completely different sides: character traits, actions, behavior, appearance, mental abilities. A dog is an animal that since ancient times has been close to a person, its behavior and appearance have been used as metaphors for characterizing human qualities. In Turkic cultures, a dog personifies both positive and negative qualities. From the cultural side, the portable values of the qualities of a dog in the analyzed languages, including the degree of their similarity and features, are considered.

Keywords: dog, proverbs, belief, idiom, worldview, Turkic languages.

References

1. Kaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde: (etnolingvistikalıq sozdik). III tom. [Kazakhs in the world of their native language: (ethnolinguistic dictionary)]. (Sardar, Almaty, 2013)
2. Kaidar A. Halyq danalygy [Folk wisdom] (Toganai, Almaty, 2004).
3. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologijalyq sozdigi. [The kazakh language’s phraseology dictionary] (Almaty, 1977).
4. Drevnetyurkski slovar’. [Old Turkic dictionary]. Red. V.M.Nadelyaev, D.M.Nasilov, E.R.Tenishev, A.M.Sherbak. (Nauka, Leningrad, 1969).
5. Kashkari M.. Tүrik sözdigi 1. [Turkic dictionary]. (Almaty, 1997).
6. M. Қашқари. Түрик sözdigi 3. [Turkic dictionary]. (Almaty, 1998).
7. Qazaq adebi tilinin sozdigi. 7-tom. [Kazakh literary language dictionary]. (Arys, Almaty, 2007)
8. Soz maiegi. [The word flakes] (Almaty, 2007).
9. Adem Ildiz. Haivanlarla ilgili efsaneler, Yüksek lisans tezi. [The Legends about animals / master thesis] (Konya, 2002).

Автор туралы мәлімет:

Кусаинова А.Б. – түркітану кафедрасының 6D021200 – Түркітану мамандығы бойынша 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Kussainova A.B. – PhD Student of the 3 course of the specialty 6D021200 - Turkology, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str.2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, с. 177-184
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

XҒТАР 03.09.25

Сайпулла Моллақанағатұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: mollakanagatuly@gmail.com)

Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы Құран аудармасы

Аңдатпа. Отандық ғалымдардың айтуына қарағанда Қарахан мемлекеті толық зерттелмеген. Оған басты екі себеп алға тартылады, біріншісі – сол дәуірге байланысты дереккөздердің аздығы, екіншісі – деректердің араб-парсы тілдерінде сақталғандығы. Аталмыш дәуірдің жазба ескерткіштеріне жататын «Құтадғу білік», «Диуани лұғат ат-түрк» сияқты еңбектер жалпыға белгілі. Бұл мақалада, сондай құнды деректер тізіміне тағы бір жәдігердің енгендігін хабарланады. Ол, Қарахан мемлекеті тұсында аударылған алғашқы Түркі тіліндегі Құран аудармасы (Райландс нұсқасы). Бұл аударма алғашқы түркі-ислам мемлекетінің, яғни, түркілердің алғашқы құран аудармасы болып табылады. Бұл тақырыпқа қатысты отандық ғалымдар тарапынан жазылған ешқандай мақала не зерттеу жұмыстары кездеспеді, яғни Қазақстан ғылымына әлі белгісіз. Сондықтан мақалада қозғалған бұл мәселе Түркітану бойынша өміршең жаңалықтардың бірі болмақ. Бұл тақырыпқа байланысты шетел ғалымдары біршама зерттеулер жасаған, бірақ тұтас қарағандықтары байқалмайды. Ғалымдардың деректабу бойынша қалыптастырған жүйесімен, белгілі жазба ескерткіштердің тізімі көрсетілді, шетел ғалымдарының біз үшін жаңалық болған Құран нұсқасына жасаған сипаттамалары, кейбір пікірлері, Қарахан мемлекетінің тіліне жататындығы туралы қорытқан ойлары берілді. Қазақстан ғылымы үшін үлкен жаңалықтардың бірі. Түркі тіліндегі Құран аудармасынан Қарахан дәуіріндегі тілден және оған дейінгі түркі сөздерінен мол сөздік қоры шығатындығына сенімдіміз. Бұның бағасын болашақта тіл мамандары бере жатар. Алдағы уақытта мәтіндік зерттеу жүргізу үшін арнайы жобалар жасалып, әдеби жазба ескерткіштеріміздің тағы бір нұсқасы ретінде тиісті мекемелер тарапынан қамқорлыққа алынатындығына сенеміз.

Түйін сөздер: Қарахан мемлекеті, жазба ескерткіштер, Құран аудармасы, түркі тілі, сөздік, көшпелілер, қазақ тілі, тәпсір, аударма тарихы.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-177-184>

Жазба ескерткіштерін ғылыми зерттеу қоғамның рухани мәдениетінің тарихын, тілін терең танып, байыпты білуге жол ашады. Осы мәреден қарасақ, түркітану ғылымының өнімді бір саласы – түркі филологиясы дербес пән болып қалыптасты. Оның зерттеу объектісі – әр түрлі түркі жазба текстерінің ертеден бүгінге дейін жасалған нұсқаларындағы тілдік, графикалық ерекшеліктерін анықтап, мәдени, әдеби, және тарихи мәні мен мазмұнын көрсету екені бәрімізге аян. Қашанда халықтың рухани мәдениетін, оның тілі мен жазба ескерткіштерінсіз, сондай-ақ заманадан заманы көктей өткен ауыз әдебиетінсіз толық тану да, түсіну де мүмкін емес. Бұлардың бір-бірімен іштей қабысып, кірігіп жатқандығын да естен шығармағанымыз абзал [1, 7 б.]. Бірнеше ғасырға созылған араб графикасындағы жазба дәстүр ескі түркі жазба әдеби тілдерінің дамуына желі болып таралып, сол бір бастаудан нәр алған өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, қазақ т.б. халықтарының қазіргі жазба әдеби тілдерінің мәуелеп өркендеуіне негіз салды [1, 8 б.]. Зерттеулерде дәлелденгендей, орта ғасырлық түркі мемлекеттерінің ең өркениеттісі және дамуы тұрғысынан ең алдыңғы қатарлысы Қарахандар әулеті мемлекетінің негізін салған қарлық ру-тайпаларының конфедерациясы болатын [5, 166 бет].

Қараханидтер мемлекеті X-XII ғасырларда Қашқар мен Испиджап (қазіргі Сайрам маңайы) аралығын билеп тұрған. Ең басты орталықтары Баласағұн (Жетісу, Ыстықкөл жағасында) және Қашқар (Шығыс Түркістанда) қалаларында болған. Кейінірек ол Мауреннаһр өлкесін қосып алып, мемлекет орталығын Бұхара қаласына көшірген. XII

ғасырдың аяғымен XIII ғасырдың басында Қараханидтер мемлекеті наймандар мен монғолдар шапқыншылығына ұшырап, бара-бара шағатай ұлысына қарап кеткен [2, 17 б.]. Қараханидтер династиясының орталық өңірінде өмір сүрген түркітердің тілі ұйғыр-қарлуқ тайпаларының тілі негізінде дамыған да, оғыз тілдерінің азын-аулақ әсеріне ұшыраған. Оғыз-қыпшақ рулары мен тайпалары сөйлеген. Олар Сырдарияның төменгі ағысынан бастап Алтын Орда арқылы Кіші Азия мен Мысыр еліне дейінгі кең алқапты қамтыған [2, 8 б.]. Қараханидтер династиясының кезінде жазу-сызу өнері қатты дамыған, ел мәдениеті көтеріліп, әдеби туындылар көбейген, ғылыми шығармалар жазыла бастаған. Сол кезде жарыққа шыққан әдеби, ғылыми және діни шығармалардың басты-бастылары деп мыналарды атап өтуге болады [2, 17 б.].

1. «Құтадғу білік» шығармасы, авторы Жүсіп Хас Хажип, 1069-1070 ж. жазылған. Қолжазбаның түпнұсқасы белгісіз де, бізге жеткен оның үш көшірмесі бар. Біріншісі -1439 ж. Герат қаласында ұйғыр жазумен (қазір ол Венада), екіншісі - XIV ғасырдың бірінші жартысында Мысырда араб жазуымен (қазір Каирдің Кедвин кітапханасында), үшіншісі - XII ғасырдың аяғында араб жазуымен көшірілген. Наманган қаласынан 1914 ж. табылған бұл соңғы көшірме қазір Ташкент қаласында сақталады, соған байланысты ол кейде «Ташкент нұсқасы» деп те аталады.

2. «Диван луғат ит-түрк» («Түркі тілінің сөздігі») 1072 жылдың 25 қаңтарынан бастап 1074 жылдың 10 ақпанына дейінгі аралықта жазылған. Еңбектің түпнұсқасы бізге жетпеген. Оның жалғыз көшірмесі 1266 жылы (1 тамызда) жасалған. Көшіруші Әбібәкір ибн Әбіл-фәтих. Диванның авторы Махмуд ибн ул-Хусайн ибн Мухаммад ал-Қашқари.

3. «Ғибатул хақайық» («Ақиқаттың сыйлығы»). Кейде мұны «Атибатул-хақайық» деп те атайды. Авторы – Адиб Ахмед Иугнеки (Жүгінеки). С.Е. Малов оны XII ғасырдың, ал Ә. Наджип XII-XIII ғасырдың ескерткіші деп қарайды.

4. Тефсир («Түсініктеме»). Еңбекті жазған автор мен оның көшірушісі, жазылған, көшірілген уақыты мен жері қолжазбада көрсетілмеген. В. Бартольд, С. Малов, А. Боровков, К. Фуад, А. Эрдоган, А. Инан сияқты ғалымдар қолжазбаның түпнұсқасы XII-XIII ғасырларда жасалған да, ол XV ғасырда қайта көшірілген деп есептейді. Көшірме 1914 ж. Өзбекстан өңіріндегі Қаршы қаласынан табылған. «Тефсир» құран сүрелерінің (XVIII сүре) жол-ма-жол аудармасы мен сол аудармаларға арналған түсініктемелерден (комментарийлерден) құралған. Әр сүренің соңында сол сүренің мағынасына үйлестіріп берілген әңгімелер мен өлеңдер бар. Құранның түркі тілдеріне аударылған бірнеше варианттары бар. Олардың әңгімелері мен тіл ерекшеліктері, құрылысы мен берілген комментарийлері өз ара ұқсастық тауып отырады. Мысалы, осындай 9 түрлі қолжазба Түркияның «Ислам мен түрік шығармаларының музейінде» сақтаулы тұр. 1333 ж. Мухаммед бин ал-Хадж Девлетшах аш-Ширази көшіріп жазған аударманың тілі «Тефсирдің» тілімен өте ұқсас. Мұндағы кейбір әңгімелер Рабғұзының шығармасында да кездеседі. «Тефсирдің» кейбір әңгімелері, сол сияқты, «Асхабул Каһф» (әдетте осылай аталады, толық аты «Тазкира-и-хазрат сұлтан асхабал-каһф») шығармасында өлең түрінде берілген (1910 ж. Шығыс Түркістан өлкесінен табылған) [2,25 б.]. Көне ұйғыр жазумен берілген кейбір жазба ескерткіштер де осы кезеңге жатқызылады.

Бұл жерде қарастырғымыз келген мәселе, Шығыс Түркі тіліндегі Құран аудармасы, Манчестерде (Англия) Жон Райландс кітапханасындағы Arabic MSS.25-38 тіркеу нөмерімен сақталған қолжазба Құран нұсқасы бар. Бұл аударма туралы алғашқылардың бірі болып А. Мингана жазбаларында қысқаша таныстырған, кейін сол ғалым, Жон Райландс кітапханасы Арабша қолжазбалары каталогында қолжазба Құран нұсқасының сипаттамасын жасай отырып, Шығыс Түркі тіліне де тоқталған және кішігірім сөз тізбегін құрастырған. Соңғы жылдарда Құранның көне аудармаларын зерттеп жүрген Абдулқадыр Инан мен Зәки Уәлиди Тоған да Райландс нұсқасын да еңбектерінде көрсетеді, тіпті З.У. Тоған салыстыру мақсатында аудармадан кішігірім екі мысал келтірген. Сонымен қатар түркі тілі

тарихының негізгі түпдеректерінен болған бұл Құран аудармасы бүгінге дейін түбегейлі зерттеу тақырыбына айналмаған. Құран алғаш рет Табари тәпсірімен бірге Самани әулетінің дәуірінде Мансұр бин Нұх (961-976) заманында Хорасандық және Мәуреннахрлық ғалымдардан құрылған комиисия тарапынан парсы тіліне аударылған. Құранның алғашқы Түркі тіліндегі аудармасы да (Шығыс Түркі тіліне) – Зәки Уәлиди Тоғанның көзқарасы бойынша – парсы тіліндегі аудармасымен бір мезгілде, тіпті сол комиссияның түркі тілдес мүшелері тарапынан жасалған. Абдулқадыр Инан бұл датаны X ғасырдың орталарында деп тұжырым жасаған. Тағы да Тоғанның көзқарасы бойынша алғашқы Түркі тіліне аударылған құран, қатар арасында, сөзбе-сөз аударма түрінде болып, Табари тәпсіріндегі сөзбе-сөз парсы тіліндегі аудармаға негізделген.

Көне Құран аудармаларын басты екі топқа жинақтауға болады: 1. Қатардың астында жазылған сөзбе-сөз аудармалар. Түркі тіліндегі сөздер кішірек әріптермен арабша сөздердің астына жазылған. Түркі тіліндегі сөйлем құрылымына кейде ешқандай сәйкестік сақталмайды, арабша сөздер тікелей басқа тілмен беріліп отырады. Түркі тілді аудармашы бұл тәсілді парсы аудармашыдан үйрегендігі байқалады. Райланд нұсқасында бұны растайтын дәлелдер өте көп, 3-сүре, 153-аятта кездесетін мына екі мысал: ар. Ғайрал хаққы (орынсыз), п. жуз расти (туралықтан басқа), тура емес түрде, т. Сәзадан адын (сәзадан басқа) яғни жараспайтын түрде; ар. Иннал әмра күлләһу (барлық іс), п. кар һама-и уай (іс оның тұтасы), барлық іс, т. Фәрман аның қамұғы (әмір оның барлығы), барлық әмір. 2. Тәпсірге ұқсас бөліктер және хикаялармен кеңейтілген аудармалар. Бүгін қолдағы көне шығыс түркі тіліндегі Құран аудармаларынан бірінші тобына жататындар мыналар: 1. Райланд нұсқасы. 1. Ыстамболда Түрік және Ислам жәдігерлері музейінде 73 нөмірмен тіркелген нұсқа. 734/1333-34 жылы жазылған. Жазушы Шираздық Мұхаммед бин әл-Хаж Дәулетшах. Толық нұсқа, Қарахандық түркі тілінде. 2. Ташкенттегі Өзбекстан Ғылым Академиясы кітапханасында сақталған 2008 нөмірлі нұсқа. Толық емес, 2 сүре (кейбір бөліктері жоқ), 3-4, 5:1-117 және 6:71- 136, барлығы 270 парақ. Қарахандық түркі тілінде. Парсы тіліндегі аудармасы да қатар берілген. 3. Ыстамболдағы Сүлеймания кітапханасы Хекимоғлу Али Паша Жамий бөліміндегі 2-ші (бұрынғы 951) нөмірлі нұсқа. Жазылған жылы Рабиул ахир 764/1-2.1363. толық нұсқа. Негізінде Харезім түркі тілінде, оғыз диалектісі де көрініс тапқан. Екінші топты құрайтын шығыс түркі тіліндегі Құран аудармалары мыналар: 1. Санкт-Петербургтағы «Институт Народов Азий» (бұрынғы «Азиатский Музей») кітап қорында код.332 (код Валидов 1914, №2475) нөмірімен тіркелген нұсқа. «Аноним тәпсір» деп танылған және ең көп зерттелген бұл Құран аудармасы және тәпсірінің қашан, қай жерде және кім тарапынан жазылғандығы білінбейді. Толық емес нұсқа. Сүрелері 1-17 және 23-47 толық болмауымен қатар қолымызда бар нұсқаларының өзінде кемдіктер бар. Бұл нұсқа, қатардың арасына сөзбе-сөз аударудан басқа тәпсірге ұқсас бөліктерді және ұзақ-ұзақ хикаяларды да қамтыған. Қатар астына жазылған аударманың тілі Қарахан түрікшесі болғанымен тәпсір және хикаялардың тілі Харезім түркшесі, қыпшақша, оғызша тіпті шағатайша ерекшеліктер де көрініс тапқан. Сонымен қатар шағатайша ерекшеліктердің болуы нұсқаның XV ғасырдан да бұрын жазылғандығын көрсетеді. 2. XVI ғасырдың бірінше жартысында Шайбанилер дәуірінде пайда болған Құран аудармасы және тәпсірі. Екі қолжазба нұсқасы ғылымға белгілі: 1) Тоқапы сарайы музейі қорындағы Ахмет III, №16, 2 том, 308+308 парақ. Жазылған тарихы: 950/1543-44; 2) Коняда Мәулана музейі, №6624/921, 1304 ж, жазылу тарихы: 20 рабиул әууал 951/11 хазиран 1544. Бұл қатар астына жазылған аудармаға жатпайды. Арабша мәтін бөлік-бөлік жазылған, одан кейін сөзбе-сөз аударма және ұзақ хикаялар жалғасады. Шағатай тілінде, бірақ сөзбе-сөз аудармаларда көне сөздер көп яғни шығыс түркі тіліндегі Құран аудармасынан әсерленген.

Райланд нұсқасы, әр бетінде үш қатардан (арапша, парсыша және түркі тілінде) мәтін болғандығы үшін өте көлемді, 14 том (№25-38), 1145 парақты құрайды. Томдардың бөлінуі Құранның параларына қарап жасалғандығы үшін бұл нұсқа негізінде 30 том еді. Бірақ кей-

інірек паралардың жартысы яғни I-III, VII-VIII, XI-XII, XV, XVII-XIX, XXI, XXVII, XXIX және XXX санды паралары жоғалған. Оның үстіне қолдағы паралардан да тек 26 томдағы V пара толық, қалғандарында кемдіктері бар. Райландс нұсқасының бүгіндегі жағдайы төмендегі кестеде көрсетілген (аят нөмірлерінен алдыңғы (*) белгі аяттың бас жағын, кейінгі (*) болса аяттың соңында кемдік бар екендігін білдіреді):

1-Кесте

Райландс нұсқасының бүгіндегі жағдайы

Томдар		Паралар		
№	Парақ саны	№	Негізгі қамтылған бөлім	Бүгін бар болған бөлімдер
25	29	IV	3:91-4:23	3:*118-120*, *166-173*, *182-182*, 186-187*, 199, 4:1*
26	100	V	4:24-4:147	Толық
27	59	VI	4:148-5:82	4:148*, *155-168*, *170-177* 5:*3-14*, *15-45*, *46-55*
28	86	IX	7:88-8:40	7:88, *101-206 8:1-40
29	66	X	8:41-9:93	8:*41-48*, *75 9:1-2, *9-93
30	100	XIII және XIV	12:53-15:1 және 15:2-16:128	12:*53-54*, *66-67*, *79-94, *111 13:1*, *43 14:1*, *25-27*, *52 15:1-3*, *23-43*, 52-58*, 66-78*, *88-96* 16:*2-5*, 10-17*, *22-128
31	92	XVI	18:75 - 20:137	18:75-77, 110 19:1-16, 21-98 20:1-106* 39:*33-39 41:*47-53* 46:*23-30*, *21-23* 20:*106-128*
32	45	XX	27:60 - 29:44	27:*60*, *91-93 28:1-71*, *88 29:1-2,44

33	86	XXII	33:31-36-21	33:*31-40*, 43-73 34:1-54 (толық) 35:1-13*, *25-32*, *35-45* 36:*4-7
34	96	XXIII	36:22-39:31	36:*25-27, *28-72* 37:11-41*, *79-182 38:1-88 (толық) 39:1-29*
35	90	XXIV	39:32-41:46	39:[*33-39(31 томда)], *41-75 40:1-85 (толық) 41:1-30*, 46
36	109	XXV	41:47-45:37	41:47* [*47-53*(31 томда)] 42:*6-53 43:1-89 (толық) 44:1-59 (толық) 45:1-37 (толық)
37	89	XXVI	46:1-51:30	46:1-3* [*21-30* (31 том)], *32-34 47:1-38 (толық) 48:1-29 (толық) 49:1-18 (толық) 50:1-45 (толық) 51:1-30
38	98	XXVIII	58:1-66:12	58:1-4*, *9-22 59:1-9*, 10-20*, *21-24 60:1-4*, *11-13 61:1-14 (толық) 62:1-11 (толық) 63:1-11 (толық) 64:1-18 (толық) 65:1-12 (толық) 66:1-12*

Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей 1-2, 6, 10-11, 17, 21-26, 30-32, 52-57 және 67-114 сүрелер жоғалған. Бүгінге жеткен сүрелерден тек 34, 38, 40, 43-45, 47-50 және 61-65 сүрелер толық, қалғандары әр түрлі көлемде кемдігі бар [3,254 б.].

Тамыры тереңде жатқан Түркі елі Қарахан мемлекеті тұсында Сатұқ Бұғрахан заманында топ-топ болып Исламды қабылдаған. Бұл ауысым түркі тілі және әдебиеті үшін маңызды орынға ие болған. Одан алдын Ұйғыр қағандығының дін ауыстыруы да түркі тілі және әдебиетіне әсер етікен болатын, бұл кезең де одан кем түспеді. Түркілер ислам дінін шынайылықпен қабылдап, барынша діннің қағидаларын түсінуге әрекет жасаған. Бұл әрекеттердің ең маңыздысы Құранның түркі тіліне аударылуы болып табылады. Киені, қасиеттілікті сезіне білген түркілер Құранды түсініп, пайдаланулары үшін тілін білулері қажет болды. Жұрттың барлығы бірдей араб тілін үйренуі мүмкін болмағандықтан Құранды аудару жолдарын таңдаған. Бұл аудармалар әр қатардың астына сөзбе-сөз жазылу арқылы жасалған. Құран алғаш рет парсы тіліне аударылғаны белгілі (Ата, 2004:IX). Рауаяттарға қарағанда бұл аударма Әзірет Пайғамбар заманына дейін ұласуда. «Құранның тұтас күйінде парсы тіліне алғашқы аудармасы Саманилар дәуірінде (875-999), билеуші Самани Мансұр ибн Нұхтың (билеген уақыты 961-976) бұйрығымен Бұхарада жасалған әрі бұда Табаридің көлемді тәпсірі негізге алынған. Бұл аударма мәтіні қандайда бір ашықтамаға орын берілместен сөзбе-сөз жасалған аударма». (Ата, 2004:IX). Өкінішке қарай Құран Кәрімнің алғашқы түркі тіліндегі аудармасын кім жасағандығы және қашан жасалғандығы белгісіз. Кейбір ғалымдар алғашқы түркі тіліндегі аударманың да парсы тіліне аударылу кезеңіне сәйкестендіргенімен әлі нақтыланған емес. Ислам дәуіріндегі түркі әдебиетінің алғашқы жазбаша әсері Қарахан мемлекеті тұсында 1069 жылы Жүсіп Хас Хажип Баласағуни тарапынан жазылған «Құтадғу білік» атты теңдессіз еңбегі [4,90 б.]. Қарахан мемлекеті тілінде деп тоқталынған (Райландс нұсқасы) Құранның түркі тіліндегі аудармасы, Айсу Ата тарапынан «Түркі тіліндегі алғашқы Құран аудармасы, Қарахан түрікшесі» деген атаумен 2004 жылы Түрк Дил Куруму Иайынлары: 854 нөмірімен білім әлеміне ұсынылған. Айсу Атаның бұл еңбегі кіріспе, мәтін, ескертпелер және кесте болып төрт бөлімнен тұрады. Ғалым кіріспеде еңбекке байланысты зерттеу жұмыстарынан Райландс нұсқасынан және Құран аудармаларынан сөз қозғаған. Аударма методын да атап көрсеткен Ата, бұл еңбектің түркі тілі тұрғысынан қарағанда маңыздылығына да тоқталған [4,91 б.]. Егер түркі тілі қалыптасуының мынадай тарихи кезеңдерін басшылыққа алсақ, онда Қараханид-ұйғыр тілі ескі түркілік тілге жатады: 1) көнетүркі тілі – V-X ғғ; 2) ескітүркі тілі XI-XIII; 3) ескіөзбек, ескіқазақ, ескіқырғыз, ескіұйғыр, ескітүркімен, ескіқарақалпақ тілдері – XIV-XIX ғғ.; 4) жаңаөзбек (және басқа Орта Азия тілдері) – XIX ғ. екінші жартысынан басталған [6,81 б.].

Қорыта айтқанда, Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы түркі тіліндегі Құран аудармасы түркі және қазақ тіл білімі мен түркітану саласы үшін үлкен маңыздылыққа ие түпдерек. Мұндай дереккөздер әр түрлі саяси т.б. көзқарастардың құрбаны болмай ғылымдағы өзіндік орнын алуға тиісті. Өкінішке қарай отанымызда мұндай шығармаларды тек діни шығарма ретінде қарай отырып, өздерін ғалым санайтындар табылады. Бұл атеистік кезеңнің қалдырған әсері болса керек. Құран аудармасы діни туынды болып табылатындығында сөз жоқ, бірақ объектінің жан-жақты зерттелуі керектігі басты мәселе. Құран аудармасының осы нұсқасына не басқа да нұсқаларына арнайы тоқталу өте маңызды, және оларды жүйелі зерттеу керекті. Құнды жазба ескерткіш ретінде бағаланып оның мәтінін анықтау, сақталу және жазылу тарихымен тілдік талдаулар кезек күттірмейтін іс. Өйткені Қарахан мемлекеті кезеңі Қазақ тарихына тікелей қатысы бар дәуір. Аталмыш шығарма қолымыздағы деректерге қарағанда отандық ғылымға таныстырылмаған. Шетелдік ғалымдар тарапынан аударма, сөз тізіміне байланысты біршама жұмыстар атқарылған. Болашақта Құран аудармасының Райландс нұсқасын мәтіндік тұрғыдан зерттеу көзделуде. Одан кейін әр түрлі сала ғалымдары тарапынан қолға алынатындығы күман келтірмейді. Құран аудармасындағы сөздерден үлкен сөздік жасау тіл білімі үшін үлкен

жаңалық болатынына кәміл сенеміз. Жалпы қанша сөз қамтылғаны, X ғасырдың өзінде араб парсы тілдеріне ене бастаған сөздер, түркі түбірлі сөздер т.б. құнды деректерге қол жеткіземіз деген зор үміт бар. Дін саласындағы мамандар және діндарлар үшін де құнды дүниелер бар екендігі айтпаса да белгілі. Деректерге қарағанда бұл Құран аудармасының сақталған бөлігінің өзі 14 томды құрайды, жоғалған бөлігі табылса отыз томды құрайды. Ғылымға жаны ашитын, тарихи құндылықтарды бағалайтын (өздеріне қатысты болмаса да) кез келген өркениетті қоғам үшін том емес, көнеден хабар беретін бір парақ не бір нәрседе жазылып қалған сөйлем яки сөздің өзі таптырмайтын құндылық саналып, тиісті бағасын алады, қажетті қамқорлыққа ие болады. Дамыған орта ғасыр тілінен хабар беретін бұл еңбек Қарахан түрікшесі, араб әліппесімен жазылған алғашқы шығармалардың бірі. Демек бұл шығарма Ұйғыр қағандығы одан әрі Түрік қағандығында қолданылған түркі тілінің заңды жалғасы. Яғни түркі тілінің тарихи даму сатыларын нақтылауға үлес қосатын нақты дерек көздерінің бірі. Сондықтан Құран аудармасының Райландс нұсқасы Түркітану үшін орны ерекше жазба ескерткіш болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Түркі филологиясы және жазу тарихы / бас ред. Е.М. Арын, құраст., жауапты ред. А.Ж. Құдабаев – Павлодар: С. Торайғыров ат. ПМУ, 2008. – 112 б. (Қазақ тіл білімінің антологиясы).
2. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М., Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1971. – 272 б.
3. Eckmann János. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar/yayına hazırlayan Osman Fikri Sertkaya (5. Bsk) – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017. – 438 s.
4. Üşenmez E. Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimler Türkçe Karşılıkları Üzerine. – Ankara: Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2006. – № 1. – 89 – 99 s.
5. Сыздықов С.М. Қарлық – Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
6. «Әлем тілдері» сериясы. Түркі тілдері. Энциклопедиялық басылым. – Астана: «Фолиант», 2002. – 700 б.

Сайпулла Моллаканатұлы

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Первый перевод Корана в Караханидском государстве

Аннотации. По мнению отечественных ученых, Караханидское государство до конца не изучено. Это объясняется двумя основными причинами: во-первых, это отсутствие источников, связанных с той эпохой, во-вторых, данные хранятся на арабско-персидских языках. Общеизвестно, что такие произведения, как «Кутадгу билик», «Дивани лугат-ат-тюрк» относятся к письменным памятникам эпохи. В данной статье сообщаются сведения о включении еще одного источника в список ценных наследий - первого перевода на турецкий язык, осуществленного в Караханидском государстве (Райландская версия). Рукопись является первым турецким переводом в исламском государстве и в то же время первым тюркским переводом Корана. По данной теме не было найдено статей и исследований отечественных ученых, то есть в науке Казахстана она еще не разработана и потому является, возможно, одной из самых перспективных в сфере тюркологии. неизвестна. Зарубежные ученые провели много исследований по данной теме, но целостная картина еще не сложилась. Показаны список письменных памятников согласно сведениям ученых, их характеристики малоизвестного для нас варианта Корана, мысли о причастности языка рукописи к языку Караханидского государства. Мы убеждены, что переводы Корана с тюркского и караханидского языков дадут большой пласт слов, оценку которого в будущем дадут эксперты. Также надеемся, что в будущем будут разработаны специальные проекты для исследования текстов, которые будут признаны соответствующими учреждениями в качестве одного из наших письменных литературных памятников.

Ключевые слова: Караханидское государство, письменные памятники, перевод, турецкий язык, словарь, кочевники, казахский язык, комментарий к текстам религиозных книг, история перевода.

Saipulla Mollakanagatuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The first translation of the Koran in the Karakhanid state

Abstract. According to domestic scientists, the Karakhan state has not been fully studied. There are two main reasons for this: the first is the lack of sources due to that epoch, and the second is that the data is stored in Arabic-Persian languages. It is well-known that such works as “Kutadgu Bilik”, “Diwaniy Lugat at-Turk” belong to the monuments of the era. In this article, we are informed that another valuable merchandise has been included in the list of valuable data. It was the first translation in the Turkish language into the Karahan state (Raylands version). This is first Turkic-Islamic the first translation of the Koran. No articles or researches by the domestic scientists have been found on this subject, that is, the science of Kazakhstan is still unknown. Therefore, the issue raised in the article will be one of the most successful news in Turkic studies. Depending on this topic, foreign scientists have done a lot of research, but they do not see the whole picture. Scientists have their own system of formation, a list of well-known monuments, the ideas of foreign scientists about the Koran version, some of their views, and the language of the Karakhanids. We are confident that there will be a great deal of vocabulary in the Turkish translation of the Koran, the language of the Karakhan era and the Turkic words before it. The assessment of this will be provided by the language specialists in the future. We hope that in the future, special projects will be developed for the textual research and will be taken up by the relevant institutions as one of our literary monuments.

Keywords: Karakhanids state, monuments, translation, Turkish, vocabulary, nomads, Kazakh language, tafsir, translation history.

References

1. Turki filologiyasy jane jazu tarikhy. [Turkic philology and history of writing]. (The name of Toraigyrov PSU, Pavlodar, 2008).
2. Kone turki jazba eskertkishterinin tili. [The language of ancient Turkic inscriptions]. (Mehtep, Almaty, 1971).
3. Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. [Harezmi, Kipchak and Chagatai Turkish Studies]. (Türk Dil Kurumu, Ankara, 2017).
4. Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmî Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine. [Turkish On The First Translation Of The Qur'an And The Turkish Provisions Of The Islamic Terms In Translation]. (Sosyal Bilimler Araştırmaları, Ankara).
5. Karlyk – Karakhan memleketi: sayasi tarikhy jane madeni muralary. [Karluk – Karakhan state: political history and cultural heritage]. (Foliant, Astana, 2014).
6. «Alem tilderi» seriasy. Turki tilderi. Ensiklopedialyk basylym. [World Series of Languages. Turkic languages. Encyclopedic edition]. (Foliant, Astana, 2002).

Автор туралы мәлімет:

Моллақанағатұлы Сайпулла – Түркітану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Жанкент көшесі 55-үй, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Mollakanagatuly Saipulla – PhD Student of Turkology Department, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Zhankent str. 55, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология, № 2 (127)/2019, с. 185-190

<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 03.20:03.29

С.А. Ярыгин¹, Р.К. Каликов²

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: ¹yarygin.sa@gmail.com, ²k_rusenu@mail.ru)

Основные этапы ранней истории ногайцев в Казахстане

Аннотация. Объектом исследования в статье являются основные этапы ранней истории ногайцев на территории современной Республики Казахстан. Становление Ногайского и Казахского ханств напрямую связано с историей ногайско-казахских взаимоотношений. Выделяется четыре самостоятельных хронологических этапа, в рамках которых происходили важные историко-культурные и политические процессы становления и распада ногайской общности на территории современной Республики Казахстан. Первый этап, по мнению исследователей, характеризуется предпосылками к возникновению Ногайской Орды как одного из нескольких крупных тюркских государств постзолотородынского периода. На втором этапе происходит консолидация кочевников в междуречье Волги и Урала под эгидой племенной аристократии племени мангыт. Третий этап связан с началом распада ногайского государства под влиянием внутренних и внешних политических причин и активным взаимодействием с набирающим силы Казахским ханством. На этом этапе ногайцы оказывают влияние на формирование младшего жуза. На четвертом этапе степень взаимодействия между выходцами из ногайской орды и подданными казахских ханов приводит к формированию этнородовой группы ногай-казахов и окончательному вхождению ногайцев в состав казахского народа.

Ключевые слова: кочевники, ногайцы, Ногайская Орда, Казахстан, тюрки, история.

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-185-190>

Ногайская Орда в периоды своего расцвета охватывала территории от нижнего Поволжья до Уральских гор, от Камы до Сырдарьи и Центрального Казахстана. Одновременно соседствуя с Сибирским, Казанским и Казахским ханством, она занимала территории современного Западного, частично Северного, Центрального и Южного Казахстана, Башкортостана и Поволжских субъектов Российской Федерации. Основная территория орды находилась в степях между Волгой и Уралом. Столица, Сарайчик, находилась на торговом пути из Европы в Китай на реке Урал, в 50 км от нынешнего города Атырау. Таким образом, основная часть истории Ногайской Орды и формирование ногайского народа в основном происходило в пределах территории современного Казахстана.

Предшественниками ногайцев в регионе были разнообразные кочевые племена. История кочевничества в Западном Казахстане уходит корнями в начало I тысячелетия до н.э., однако наиболее известными древними кочевниками стали ираноязычные племена сарматов. Они формируются в VI-V вв. до н.э. в степях между Волгой и Уралом. Обобщающий этноним «сарматы» имеет научный характер и обозначает весь массив племен, занимавших территории к востоку от Дона в период античности. Центр формирования данных племен находился в восточных районах южноуральских степей, откуда они распространились на запад: сначала в Поволжье, а потом вплоть до Днепра и Дуная. В археологической науке культура этих племен именуется раннесарматской. Это было высокомилитаризованное общество, что хорошо просматривается благодаря археологическим исследованиям погребальных памятников. Практически в каждом погребении находились наконечники стрел, кинжалы, длинные мечи. В более поздних античных источниках отмечены некоторые этнонимы – языги, роксаланы, аорсы, сираки, которые могут быть связаны с раннесарматской

культурой. На смену раннесарматской культуре приходит среднесарматская, которая многими учеными связывается с аланами. На последнем этапе в регионе распространяется наиболее военизированная позднесарматская культура (II-IV вв. н.э.). В первой половине I тысячелетия она была сметена волной гуннского нашествия. Гунны прокатились от Западного Казахстана до Западной Европы и во многом полностью изменили этническую картину степного и других регионов в период поздней античности.

Непосредственно на территории Западного Казахстана тюркоязычные кочевники появляются в V-VI вв. Это были относившиеся к R-группе огуро-булгарские племена.

В середине VI века на регион распространяется власть Первого тюркского каганата, а немногим позднее Западного тюркского каганата. Следующий этап связан с печенегами и огузами, которые продержались до прихода многочисленных кыпчакских племен в XI в. К концу XI века процесс консолидации кыпчаков завершается, и все освоенные территории были распределены между структурными частями кыпчакских объединений. Кыпчаки в XII в. выступают серьезной военной силой на территории Поволжья и Западного Казахстана. Одним из итогов политической активности стало распространение кыпчакского языка на обширной территории от бассейна р. Дунай до Восточного Казахстана [1, с. 151-226].

В первой половине XIII в. политическая ситуация в Дешт-и-кыпчаке начала кардинально меняться. В степь хлынули новые группы восточнотюркских и монгольских племен под руководством Чингизхана и его полководцев. Интересна точка зрения Аманжолова С.А., который заключил, что племенной диалект кыпчаков подвергся влияниям диалектов более многочисленных восточнотюркских племен (аргынов, алшынов, найманов, киреев и др.) [2, с. 109-110].

В XV веке на всей территории Дешт-и кыпчака происходит смена погребального обряда, что является показателем изменения этнического самоопределения кочевников этого региона и сложения новых кочевых образований. Данный процесс начался в XIII в. и получил свое завершение в XV в. В это время кыпчаки-половцы исчезают, появляется новый метаэтноним – «татары», а в восточной части Золотой Орды становятся известны такие народы, как казахи, узбеки и мангыты-ногайцы [3-4].

В истории ногайцев на территории Казахстана можно выделить несколько основных этапов. От периода появления тюркоязычных кочевников в регионе до современности.

Первый этап можно отсчитывать с 20-х гг. XV века, когда в результате распада Золотой Орды в восточной части Дешт-и Кипчака возникает государство кочевых узбеков. Оно просуществовало около 40 лет, но сыграло большую роль в судьбах народов Центральной Азии. Основателем этого государства был хан Абу-л-Хайр. К середине XV в. государство кочевых узбеков объединяло под своей властью огромную территорию, включавшую часть современной Республики Казахстан (Запад и Север страны) и Юго-Западную Сибирь. Значительную роль в его истории сыграли мангыты, вокруг которых происходило в дальнейшем формирование ногайцев и группы племен, которые вскоре откололись и образовали самостоятельное казахское владение [5, С. 73-75].

Основателем Ногайской Орды считается выходец из племени мангытов беклербек Эдиге. Это был верховный военачальник и фактический правитель Золотой Орды в конце XIV – начале XV вв. Он же являлся родоначальником правящего рода будущей Ногайской Орды. Однако официальный статус Эдиге и его преемников, не позволили им, правителям Мангытского юрта, претендовать на равный с другими правителями соседних государств из золотого рода Чингизхана [6, с.33-53].

Второй этап. В XV–XVI веках, после ухода шейбанидов с подвластными им «кочевыми узбеками» с территории Северного, Центрального и Западного Казахстана в Мавераннахр (начале XVI в.) в восточных землях Дешт-и Кипчака формируются два новых политических образования: Ногайская орда и Казахское ханство, которые во многом унаследовали не

только территорию, административное устройство, внешнюю политику, этнический состав, но и в первую очередь цивилизационные признаки Золотой Орды.

Ногайская орда (Мангытский юрт) выделилась из ханства левого крыла Золотой Орды, в котором в силу ряда социальных и политических факторов ведущие позиции заняла родовая аристократия племени мангытов в середине XVI в. в силу того, что смогла избавиться от сюзеренитета вышестоящих ханов. В этот период происходит этническая консолидация населения в рамках относительно постоянных и замкнутых границ территории от Поволжья до Тобола и Аральского озера, а также оформления устойчивого надэтнического имени «ногай». Оно стало служило обозначением населения Мангытского юрта (Ногайской Орды) вне зависимости от племенной принадлежности. Окончательное складывание Ногайской Орды связывается с именами потомков Эдиге - биев Саид-Ахмеда и Шейх-Мамае в 30-40-х гг. XVI в. Проведенные ими административные реформы позволили Орде встать в один ряд с ведущими восточноевропейскими державами того времени [6, с.33-53].

Особенности кочевой экономики и политического устройства привели к обособлению отдельных улусов. В течение XVI в. сформировалось сильное сословие мирз (мурз) – ногайской знати. Однако в самом начале своего существования ногайская государственность вступила в тяжелый и необратимый кризис. Обособление отдельных улусов сопровождалось активными миграционными процессами. Потоки переселенцев направлялись в крымское Причерноморье и на Северо-Западный Кавказ.

Третий этап. В последней четверти XV—начале XVI в. на внутренние дезинтеграционные процессы наложилось сразу несколько неблагоприятных внешних факторов: миграция калмыков, набеги казаков и экспансия казахов.

Движение калмыков из Западной Сибири на Волгу проходило через основную территорию расселения ногаев, которые были частично вытеснены, частично приняли подданство калмыцких тайш. В 1581 г. волжские казаки разрушают Сарайчик, а затем обосновываются в центре ногайских кочевий – по берегам Урала. Все это приводило к ослаблению верховной власти биев, и некоторые племена стали переходить в подданство к казахским ханам.

Соприкосновение ногаев и казахов началось после ухода значительной части узбеков на юг в междуречье Амударьи и Сырдарьи. Уже Хакк-Назар, используя междоусобную борьбу в Ногайской Орде, привлек на свою сторону многих ногайских мурз и присоединил земли по левобережью Урала. Реформа, проведенная данным правителем и окончательное оформление трех жузов, вероятно связана с приходом в подданство казахских ханов многочисленной группы кочевников (алшынов), ранее входивших в состав Ногайской Орды. Это же способствовало тому, что территориальные претензии казахов стали распространяться вплоть до Волги. Культурные и этнические контакты ногаев и казахов в этот период отражаются в героическом эпосе. Так, в эпических произведениях «Ер-Таргын», «Кубыгул», «Алпамыс», «Ер-Косай» и других повествуется о совместной борьбе ногайцев, казахов, узбеков, каракалпаков против ойратов. Существенную роль в ослаблении Ногайской Орды сыграло усиление Российского государства. Ногаи столкнулись с необходимостью выбора ориентации на одного из двух противостоящих гегемонов региона – Крым или Россию. В результате этого аристократия раскалывается на две партии – прокрымскую и пророссийскую. В течение XVII века земля основных ногайских кочевий оказалась поделена между яицкими казаками, калмыками и Младшим жузом казахов [6, с.33-53; 7, с.158-161].

Четвертый этап. В XVIII-XIX вв. в начале этого периода разные группы ногайцев, в том числе карагашские и кундровские ногайцы из Нижнего Поволжья, откочевывали на территорию подконтрольную казахским ханам. К концу XVIII века в составе казахов младшего жуза оформляется группа «ногай-казах». Их основу составили крымские ногайцы – салтанаульцы, которые были переселены на Южный Урал, позднее к ним могли

присоединиться и другие, рассеянные от Крыма до Северного Кавказа и Нижнего Поволжья ногайские группы – юртовцы, карагаши, кундровцы. В образовавшейся в начале XIX века Букеевской Внутренней Орде ногай-казахи стали группой, приближенной к ханам – торе, обрели новый статус и общественное положение. К середине-концу XIX в. «ногай-казахи», в составе – кояс, уйсун, костамгалы и казан-кулак, воспринимались как самостоятельные рода в букеевской орде [8, с.52-59; 9, с.136-140].

Таким образом, мы видим, что история ногайцев в Казахстане является неотъемлемой частью истории нашей республики. Формирование Ногайской Орды и становление ногайцев как самостоятельной политической силы происходило на территории Западного Казахстана. В периоды своего расцвета ногайцы оспаривали власть у казахских ханов над регионами современного Северного и частично Центрального Казахстана. Данное государство, этнически близкое одновременно существовавшим тюркским государствам Восточной Евразии, выделялось своеобразной политической структурой. Реальная власть в нем принадлежала не потомкам Чингизхана – торе, а выходцам из племени мангыт. В силу разнообразных факторов - внутренних междоусобиц, военного давления калмыков, Российского государства, Казахского ханства - ногайское государство было разрушено и ногайцы оказались вовлечены в разные этнические, а затем и национальные проекты. На Северном Кавказе группам ногайцев удалось сохранить отдельное самосознание и сформировать современных ногайцев, те группы, которые оказались в составе Казахского ханства, а потом Букеевской Орды, были ассимилированы в казахском народе, составив значительную часть младшего жуза.

Список литературы

1. Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА.- 1958.- №62.- С. 151-226.
2. Аманжолов С. А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы: «Санат», 1997. - 607 с.
3. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаириров, найманов и киреитов. – Алматы: «Рауан», 1993. – 168 с.
4. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Мордовское книжное издательство – Саранск: «Дружба», 1960. – 279 с.
5. Магомаев В.Х., Мусаев И.Л. Взаимоотношения ногайцев с узбеками в первой половине XV века // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков — к грядущему. – 2014.- №5. – С.73-75
6. Трепавлов В.В. Алтыулы: Остатки Ногайской Орды в казахских степях // Вестник Евразии. – 2001. – №2. – С.33-53.
7. Идрисов Э.Ш. Ногайско-казахские историко-культурные связи и современные отношения // Перекрёстки истории. Актуальные проблемы исторической науки: Материалы Всероссийской научной конференции. Астрахань, 17 апреля 2010 г. – Астрахань, 2010. – С.158-161.
8. Викторин В.М. Субэтносциум «ногай-казак» на границе Западного Казахстана и Нижнего Поволжья: парадоксы взаимодействия тюркских этносов // Сарепта: Историко-этнографический вестник. – 2006. – №25. – С. 52-59.
9. Ишмухамбетов Р.В. К Предыстории межкипчакской субэтнической группы «ногай-казак» // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков — к грядущему. – 2014.- №5. – С.75-77.

С.А. Ярыгин, Р.К. Каликов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстандағы ноғайлықтардың тарихының негізгі кезеңдері

Аңдатпа. Мақаланың зерттеу нышаны – қазіргі Қазақстан Республикасының жеріндегі ежелгі ноғайлықтардың тарихының негізгі сатылары. Қазақ пен Ноғай хандықтарының қалыптасуы кезіндегі ноғай-қазақ қарым-қатынасының тарихы. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы ноғай бірлестігінің қалыптасуы мен құлдырауының маңызды тарихи-мәдени және саяси оқиғалар орын алған дербес төрт саты анықталады. Бірінші саты, ғалымдардың пайымдауынша, Алтын Орданың құлдырауынан соң пайда болған, Ноғай Ордасының құрылуының алғышарттарының пайда болуымен сипатталады. Екінші сатыда Волга мен Орал өзенаралығындағы көшпенділердің маңғыт тайпасының қоластына бірігуі басталады. Үшінші саты ішкі және сыртқы саяси себептермен Ноғай хандығының күйрей бастауымен, Қазақ хандығымен тығыз араласқандықтан, бұл сатыда кіші жүздің қалыптасуына ноғайлықтардың ықпалы тиеді. Төртінші сатыда ноғай ордалықтар мен қазақ хандарының, уәзірлерінің арақатынасының дәрежесі ноғай-қазақ этнотуыстық тобының қалыптасуына және ноғайлықтардың қазақ халқының құрамына біржола кіруіне әкеп соғады. Мақаланың зерттеу нышаны – қазіргі Қазақстан Республикасының шекарасында өмір сүрген ноғайлықтардың тарихының негізгі кезеңдері. Қазақ пен Ноғай хандықтарының бой көтеру кезіндегі ноғай-қазақ қарым-қатынасы.

Түйін сөздер: көшпенділер, ноғайлықтар, Ноғай Ордасы, Қазақстан, түркілер, тарих.

S.A. Yarygin, R.K. Kalikov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The main phases of the earliest Nogais' history in Kazakhstan

Abstract. The main phases of the earliest Nogais' history on the territory of modern Kazakhstan are the research subject. History of the Nogai-Kazakh relations that took place during the establishment of the Nogai and Kazakh Khanates. There are 4 phases of the important historical, cultural and political processes of the establishment and dissolution of the Nogai community on the territory of modern Republic of Kazakhstan. The first phase, the researchers suggest, is characterized by the precondition for emergence of the Nogai Horde, as one of several large Turkic states of the post - Golden Horde period. At the second phase, nomads consolidate between the Volga and the Urals under the aegis of Mangyt tribe's notables. The third phase is associated with the beginning of the collapse of the Nogai State under the influence of internal and external political causes and active interaction with the Kazakh Khanate. At this phase, the Nogais influence on the establishment of the Junior zhuz. At the fourth phase, the degree of interaction between people from the Nogai Horde and Kazakh Khans subjects leads to the formation of an ethereal group of the Nogai-Kazakhs and the final entry of the Nogais into the Kazakh nation.

Key words: nomads, Nogais, Nogai Horde, Kazakhstan, Turks, history.

References

1. Pletneva S.A. Pechenegi, torki i polovcy v yuzhnorusskikh stepyah [Pechenegs, Torks and Cumans in the South Russian steppes], 151-226 (1958)
2. Amanzholov S. A. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo yazyka [Questions of dialectology and history of the Kazakh language]. (Sanat, Almaty, 1997)
3. Kadyrbaev A.SH. Ocherki istorii srednevekovyh ujgurov, dzhalairov, najmanov i kireitov [Essays on the history of medieval Uigurs, Jalairas, Naimans and Keraites].(Rauan, Almaty, 1993)
4. Safargaliev M.G. Raspad Zolotoj Ordy [Golden Horde's disintegration]. (Druzhba, Saransk, 1960)
5. Magomaev V.H., Musaev I.L. Vzaimootnosheniya nogajcev s uzbekami v pervoj polovine XV veka [Nogais and Uzbeks relations in the first half of the 15th century],
Nogajcy: XXI vek. Istoriya. Yazyk. Kul'tura. Ot istokov - k gryadushchemu [Nogais: XXI century. History. Language. Culture. From the beginnings],5, 73-75 (2014)
6. Trepavlov V.V. Altyuly: ostatki Nogajskoj Ordy v kazahskikh stepyah [Signs of the Nogai Horde in the Kazakh steppes], Vestnik Evrazii [Eurasian Bulletin],2, 33-35 (2001)

7. Idrisov E.H.SH. Nogajsko-kazahskie istoriko-kul'turnye svyazi i sovremennye otnosheniya [Nogai-Kazakh historical and cultural ties and modern relations], Perekryostki istorii. Aktual'nye problemy istoricheskoy nauki [Actual problems of historical science] (Astrakhan, 2010)

8. Viktorin V.M. Subehtnosocium «nogaj-kazak» na granice Zapadnogo Kazahstana i Nizhnego Povolzh'ya: paradoksy vzaimodejstviya tyurkskih ehtnosov [The Nogai-Kazakh» sub-ethnosocium on the border of Western Kazakhstan and the Lower Volga region: paradoxes of interaction between Turkic ethnic groups], Sarepta: Istoriko-ethnograficheskij vestnik [Sarepta: Historical and Ethnographic Bulletin], **25**, 52-59 (2006)

9. Ishmuhambetov R.V. K Predystorii mezhkipchakskoj subehtnicheskoy gruppy «nogaj-kazah» [Towards a Prehistory of the “Nogai-Kazakh” Inter-Kipchak Sub-Ethnic Group], Nogajcy: XXI vek. Istoriya. Yazyk. Kul'tura. Ot istokov - k gryadushchemu [Nogais: XXI century. History. Language. Culture. From the beginnings], **5**, 75-77 (2014)

Сведения об авторах:

Ярыгин С.А. – PhD, Главный научный сотрудник Научного Центра «Отырар кітапханасы», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Каликов Р. К. - магистр, старший преподаватель, факультет международных отношений, кафедра тюркологии Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Yarygin S. A. – PhD, Principal Research Scientist Scientific Center “Otyrar Kitapkhanyasy”, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Kalikov R. K. - Master, Senior Lecturer, Faculty of International Relations, Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы»
журналында мақала жариялау ережесі**

1. Журнал мақсаты. Саяси ғылымдар, аймақтану, шығыстану, түркітану салалары бойынша мұқият тексеруден өткен ғылыми құндылығы бар мақалалар жариялау.

2. Журналда мақала жариялаушы автор мақаланың қол қойылған бір дана қағаз нұсқасын Ғылыми басылымдар бөліміне (редакцияға, мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 349 кабинет) және vest_polit@enu.kz электрондық поштасына Word форматындағы нұсқаларын жіберу қажет. Мақала мәтінінің қағаз нұсқасы мен электронды нұсқалары бірдей болулары қажет.

Мақалалар *қазақ, орыс, ағылшын, араб, түрік* тілдерінде қабылданады.

3. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысында басуға келісімін, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына кепілдеме береді. Сонымен қатар мақала мәтінін плагиат жүйесінде тексеруге келісімін білдіреді.

4. Мақаланың көлемі 18 беттен аспауға тиіс (6 беттен бастап).

Мақаланың құрылымы

5. XFTAP <http://grnti.ru/> - *бірінші жолдың сол жақтауында;*

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемеде жұмыс жасайтын болса, онда әр автор мен оның жұмыс мекемесі қасында бірдей белгі қойылу керек) – жолдың ортасында;

Автор(лар)дың E-mail-ы – жақша ішінде, курсивпен, жолдың ортасында;

Мақала атауы – жолдың ортасында;

Аннотация (100-200 сөз; мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (кіріспе, мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет).

Түйін сөздер (6-8 сөз не сөз тіркесі). Түйін сөздер мақала мазмұнын көрсетіп, мейлінше мақала атауы мен аннотациядағы сөздерді қайталамай, мақала мазмұнындағы сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, ақпараттық-ізвестіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін ғылым салаларының терминдерін қолдану қажет.

Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды бөлімдерін қамтуы қажет – *жоларалық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1,25см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады.*

Таблица, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр **таблица, сурет** қасында оның аталуы болуы қажет. Сурет айқын, сканерден өтпеген болуы керек.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқалары міндетті түрде алғаш қолданғанда түсіндірілуі берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі. Мәтінде әдібиеттерге сілтемелер тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің номерленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіліде: мәтінде кездескен әдебиетке алғашқы сілтеме [1] арқылы, екінші сілтеме [2] арқылы т.с.с. жүргізіледі. Кітапқа жасалатын сілтемелерде қолданылған беттері де көрсетілуі керек (мысалы, [1, б. 45]). Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар, рецензиядан өтпейтін басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін,

әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгілерін журнал bulpolit.enu.kz сайтындағы **мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз**).

6. Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса), орыс және ағылшын тілінде (егер мақала түрік немесе араб тілінде жазылса) беріледі.

Авторлар туралы мәлімет: автордың аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекен-жайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде толтырылады.

7. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның қайтарылуы оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді.

Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Автор (рецензент мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда) өңдеп қайта, қолжазбаның түзетілген нұсқасын редакцияға қайта жіберуі қажет. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі.

Пікірі мақұлданған мақалаларды редколлегия алқасына талқылап, басуға келіседі.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі 2018 жылы 4500 тенге – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қызметкерлері үшін және 5500 тенге басқа ұйым қызметкерлеріне.

Provision on Articles submitted to the Journal
“Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series”

1. Purpose of the journal. Publication of carefully selected original scientific works and book reviews in the fields of political science, regional studies, oriental studies, turkology.

2. An author who wishes to publish an article in a journal must submit the article in hard copy (printed version) in one copy, signed by the author to the scientific publication office (at the address: 010008, Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev St., 2. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 349) and by e-mail vest_polit@enu.kz in Word format. At the same time, the correspondence between Word-version and the hard copy must be strictly maintained.

Language of publications: *Kazakh, Russian, English, Turkish, Arabic.*

3. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations and also he/she agrees to check the uniqueness of the article text.

4. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages).

5. Structure of the article (page – A4 format, portrait orientation, page margins on all sides - 20 mm. Font: type - Times New Roman, font size - 14)

IRSTI <http://grnti.ru/> - *first line, left*

Initials and Surname of the author (s) - *center alignment, italics*

Full name of the organization, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization) - *center alignment, italics*

Author's e-mail (s)- *in brackets, italics*

Article title - *center alignment, bold*

Abstract (100-200 words, it should not contain a formula, the article title should not repeat in the content, it should not contain bibliographic references, it should reflect the summary of the article, preserving the structure of the article - introduction, problem statement, goals, history, research methods, results /discussion, conclusion).

Key words (6-8 words/word combination. Keywords should reflect the main content of the article, use terms from the article, as well as terms that define the subject area and include other important concepts that make it easier and more convenient to find the article using the information retrieval system).

The main text of the article should contain an introduction, problem statement, goals, history, research methods, results / discussion, conclusion - *line spacing - 1, indent of the “red line” -1.25 cm, alignment in width.*

Tables, figures should be placed after the mention. Each illustration should be followed by an inscription. Figures should be clear, clean, not scanned.

All **abbreviations**, with the exception of those known to be generally known, must be deciphered when first used in the text.

Information on **the financial support** of the article is indicated on the first page in the form of a footnote.

References

In the text references are indicated in square brackets. References should be numbered strictly in the order of the mention in the text. The first reference in the text to the literature should have the number [1], the second - [2], etc. The reference to the book in the main text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, p. 45]). References to unpublished works are not allowed. Unreasonable references to unreviewed publications (examples of the description of the list of literature, descriptions of the list of literature in English, see on the journal web-site bulpolit.enu.kz).

At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is in Russian) and in Russian and Kazakh languages (if the article is English language), in Russian and English (if the article is in Turkish or Arabic language).

Information about authors: surname, name, patronymic, scientific degree, position, place of work, full work address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English.

6. The article must be **carefully verified**. Articles that do not meet technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the article has been accepted for publication.

7. Work with electronic proofreading. Articles received by the Department of Scientific Publications (editorial office) are sent to anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. The authors must send the proof of the article within three days. Articles that receive a negative review for a second review are not accepted. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office. Articles that have positive reviews are submitted to the editorial boards of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge):

**Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского
национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Политические науки.
Регионоведение. Востоковедение. Тюркология»**

1. **Цель журнала.** Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ и обзоров книг по направлениям политические науки, международные отношения, востоковедение, регионоведение, тюркология.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 349) и по e-mail vest_polit@enu.kz. При этом должно быть строго выдержано соответствие между Word-файлом и твердой копией.

Язык публикаций: казахский, русский, английский, турецкий, арабский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций, а также дает согласие на проверку уникальности текста статьи.

4. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц).

5. **Схема построения статьи** (страница – А4, книжная ориентация, поля со всех сторон – 20 мм. Шрифт: *тип – Times New Roman, размер (кегель) - 14*):

МРНТИ <http://grnti.ru/> - первая строка, слева

Инициалы и Фамилию автора(ов)- выравнивание по центру, курсив

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации)

E-mail автора(ов) – в скобках курсив

Название статьи – выравнивание по центру полужирным шрифтом

Аннотация (100-200 слов; не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы).

Ключевые слова (6-8 слов/словосочетаний).

Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – *межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» -1,25 см, выравнивание по ширине.*

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными.

Все **аббревиатуры и сокращения**, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы. В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая - [2] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, с. 45]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нецензурируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. на сайте журнала bulpolit.enu.kz в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке), на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке), на русском и английском (если статья оформлена на турецком или арабском языках).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательную рецензию к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Редактор: Р.А. Нуртазина
Шығарушы редактор: Е.А. Изтелеуова
Дизайн: Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2019. - 2(127). - Нұр-султан: ЕҰУ. 197-б.
Шартты б.т. -24,6 Таралымы - 35 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ.,
Сатпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: (87172) 709-500 (ішкі 31-434)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды